
ЕТНИЧКИ ОДНОСИ СРБА СА ДРУГИМ НАРОДИМА И ЕТНИЧКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 44

Уредник
Никола Пантелић

Рецензенти
Драгослав Антонијевић
Славенко Терзић

Примљено на Седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 19. маја 1998. године на основу реферата
академика Драгослава Антонијевића.

Публикација је резултат рада на пројекту
ЕТНОЛОГИЈА СРПСКОГ НАРОДА И СРБИЈЕ, који је
финансиран у целини од стране Министарства за науку и
технологију Републике Србије

UDC 323.1: 316.347 (=861)

**ЕТНИЧКИ ОДНОСИ СРБА СА
ДРУГИМ НАРОДИМА И
ЕТНИЧКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА**

Етнографски институт САНУ
Београд 1998.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

SPECIAL EDITIONS
Volume 44

ETHNIC RELATIONS BETWEEN THE SERBS AND
OTHER PEOPLES AND ETHNIC COMMUNITIES

Секретар уредништва
Марија Ђокић

Технички уредник
Мирослав Нишкановић

Обрада на рачунару
Иван Љубојевић

Лектор
Лепосава Жунић

Коректор
Слободанка Марковић

Превод уводног излагања и резимеа
Марина Цветковић

ISBN: 86-7587-023-X

Тираж 500

Штампа
INTERPRINT - Beograd

САДРЖАЈ

Никола Пантелић: Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама	9
Nikola Pantelić: Ethnic Relations between the Serbs and Other Peoples and Ethnic Communities	15
Душан Дрљача: Колективно памћење у етничким односима и етнички сукоб	21
Dušan Drljača: Colective Memory in Ethnic Relations and Ethnic Conflict	
Мирко Барјактаровић: Међуетнички односи Срба и Арбанаса	39
Mirko Barjaktarović: Inter ethnic Relations Between the Serbs and Arbanas	
Милован Радовановић: Срби, Албанци и остали етничитети на Косову и Метохији, са освртом на појаве међуетничке флотантности и њихову условљеност	67
Milovan Radovanović: The Serbs, the Arbanas and Other Ethnicity on Kosovo and Metohija with the View over the Occurances of Inter Ethnic Frontality and their Conditioning	
Петар Влаховић: Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије	95
Petar Vlahović: On the Ethnic Processes and Ethnic Symbiosis of the Population of Northeastern Serbia	
Олга Зиројевић: Турци у нашем огледалу	107
Olga Zirojević: The Turks in our Mirror	

Зоран Јањетовић: Срби и Немци у Војводини и мађаризација	115
Zoran Janjetović: The Serbs and the Germans in Vojvodina and the Process of Becoming Hungarians	
Бојан Жикић: О разлици између етничког и културног идентитета Мађара у источној Бачкој	133
Bojan Žikić: On Difference between Ethnic and Cultural Identity of Eastern Bačka Hungarians	
Мирјана Малуцков: Етнички односи Срба и Румуна у Банату	145
Mirjana Maluckov: Ethnic Relations between the Serbs and Rumanians in Banat	
Стеван Бугарски: Уметност живљења уз ине - искуства са територије данашње Румуније	157
Stevan Bugarski: The Art of Living with other People - Experiences from the territory of today's Rumania	
Мирослав Нишкановић: Етнички састав становништва Бањалуке крајем XIX и почетком XX века ...	175
Miroslav Niškanović: Ethnic Composition of the Inhabitants of Banja Luka in the end of the 19th Century and at the beginning of the 20th Century	
Никола Милованчев: Досељавање и живот Срба на подручју данашње Словеније од XV до почетка XX века	187
Nikola Milovančev: Inhabiting and Life of the Serbs in the Area of Today's Slovenia in the Period between the 15th Century and the beginning of the 20th Century	
Љубивоје Церовић: Срби у Словачкој од XV до XX века	207
Ljubivoje Cerović: The Serbs in Slovakia in the Period between 15th and 20th Century	
Младена Прелић: Срби у Мађарској: један поглед на савремену ситуацију	219
Mladena Prelić: Serbs in Hungay: A View to the Contemporary Situation	

Александар Растовић: Односи Србије и Велике Британије 1878 - 1886 (према извештајима посланика из Београда и Лондона)	231
Aleksandar Rastović: Relations between Serbia and Great Britain 1878 - 1886 (According to reports of deputies from Belgrade and London)	
Breda Čebulj-Sajko: Kdo so "Jugoslovani" v Avstraliji do leta 1990	265
Бреда Чебуљ-Сајко: Ко су "Југословени" у Аустралији до 1990.	
Breda Čebulj-Sajko: Who are "The Yugoslavs" in Australia until 1990.	
Мирјана Прошић-Дворнић: Отвореност, мултикултуралност, толеранција, сигурност - Нова српска урбана емиграција у Онтарију (Канада)	279
Mirjana Prošić-Dvornić: Candour, Multi Culturality, Tolerance, Security - New Serbian Urban Emigration in Ontario (Canada)	

Никола ПАНТЕЛИЋ
Етнографски институт САНУ, Београд

УДК 323.1:316.347(=861)

ЕТНИЧКИ ОДНОСИ СРБА СА ДРУГИМ НАРОДИМА И ЕТНИЧКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА Реч на отварању скупа

У излагању се указује на неопходност истраживања међуетничких/националних односа за разумевање битних процеса и одлика културе у прошлости и савремености. Указано је на дуготрајне и многоструке миграције и контакте српског народа са другим народима и етничким заједницама током историје, као и на њихов значај у формирању етничког и националног идентитета Срба и њихове културе.

Кључне речи: народ, нација, миграције, контакти/односи, култура.

Обележавању педесетогодишњице оснивања и рада Етнографског института Српске академије наука и уметности посвећен је и научни скуп *Етнички/национални односи Срба са другим народима*, као и друге акције у 1997. години. На овом симпозијуму очекују се излагања и анализе о етничким, односно националним односима српског народа са другим народима, укључујући и односе с националним мањинама и етничким групама, пре свега у нашој земљи а затим и у расејању. Та питања су незаобилазна за нашу етнологију, као и за етнологију уопште. У ствари, она се налазе у средишту њеног савременог научноистраживачког интересовања, пре свега зато што без свестраног познавања чињеница о етносу, народу, нацији, о култури и културном развратку и историји није могућно разумети битне етничке процесе у прошлости и савремености. Одабрана тема, односно саопштења, надамо се, допринеће расветљавању неких питања етничких процеса, културних одлика и разумевања народног/националног идентитета српског народа у његовом окружењу, као и етничких процеса на Балканском полуострву и у југоисточној Европи. Потребно је, значи, предочавати нове налазе и промишљања, каткада и понављати неке чињенице у новим околностима,

како научној тако и општој јавности да би се потпуније схватили и разјаснили сложени цивилизацијски токови на нашим просторима и унутар народа/нација које ту живе. Такође је потребно указати и на повезаност и отвореност, а понекад или у нечему и на супротстављеност са европским и другим цивилизацијским процесима, као и на њихову улогу проводника битних културних струјања са истока према западу или у обратном смеру.

Реферати се првенствено баве питањима и односима у ново доба, односно савремености, али је потребно истаћи и следеће: етничке одлике српског народа проистичу из историјског наслеђа, а условљене су природном средином, специфичним друштвеним заједницама у каквима је живео и породичним устројством из прошлости, привредом којом се бавио и, уз то, одраз су и односа са окружењем, као и сваковрсних утицаја и размене. Зато је, понављам, за савремена промишљања етничких процеса и етничитета, без обзира на то што су данас битно измењени многи од поменутих услова, потребно познавање и повезивање свих чињеница у светлу историјског развитка.

Од давних времена постојале су многобројне међусобне везе словенских племена и касније српског народа с народно-ним групама и народима у њиховом окружењу са којима је, поред осталог, често делио заједничку судбину, па и путеве развитка од досељавања на Балканско полуострво до данашњих дана. Словенска племена, као што је познато, почетком VII века у незадрживом налету, за кратко време, преплавила су балканске просторе и ту се трајно настанила, претежно у жупним крајевима погодним за гајење пољопривредних култура и дуж трасираних и изграђених комуникација. Ово јасно казује да су словенска племена и пре насељавања неминовно долазила у одређене везе и односе са затеченим становништвом и њиховим културама, што је свакако утицало и на етничке процесе. У изворима, већ од раног средњег века, у српским земљама помињу се Романи, Власи и нешто касније Арбанаси и други. Као народи, националне мањине или само остаци етничких заједница тих старијих балканских становника одржали су се на просторима Балканског полуострва (Грци, Румуни, Албанци, Цинцари) и на територији Србије до данашњих дана.

Знатан део словенских племена, убрзо после насељавања, дошао је и поред многих сукоба под утицај моћне византијске

државе и културе. Неке њене тековине трајно су усвојили, великим делом преобразили и даље развијали у складу са својом традицијом, погледима и сензибилитетом. Снажнији одрази и значајнији утицаји византијске цивилизације догодили су се у источним, централним и јужним областима словенског насељавања, ближим средишту Царства, у ствари политичког, економског и културног зрачења. У севернијим пределима и Панонској низији словенска племена долазила су у додир и сукоб с племенима и народима који су ту већ били или су се истовремено насељавали, односно пролазили кроз тај простор. Касније су неке од тих група, међу којима и Словени, потпали под утицај Угара (Мађара) и делом су асимилвани.

Преко српских земаља, од Подунавља на северу до јадранске обале, односно Бококоторског залива на југу простирала се међа између снажног утицаја византијске културе (Источног римског царства) и културе Западног римског царства као последица поделе моћне Римске империје, али можда више одређене наслеђем старијих цивилизација и етноса. Каснија политичка, привредна и верска збивања на тим просторима знатно су се одразила и на етничке процесе и формирање зона народне културе. Од краја XIV века па све до најновијег времена на Балканском полуострву, а нарочито на српском етничком простору, било је веома много сеоба изазваних продорима Турака и другим чиниоцима, а касније и ратним сукобима између Турске и Аустрије и других држава и, најзад, борбама српског народа за национално ослобођење. Сеобе су скоро непрекидно трајале неколико векова, а сведоци смо да и данас трају. Изразите матице дуготрајног давања исељеника раније су биле Црна Гора, Херцеговина и стара Рашка. Последице тих миграција су постепено насељавање оних области у којима је било разређено или се иселило српско становништво. Истовремено, матице давања исељеника никада нису остајале пуне. Међутим, нарочито после велике сеобе Срба са Косова 1690. године и каснијих исељавања, уследио је дуготрајни продор Албанаца у те просторе. Турска освајања и остали ратни сукоби изазвали су и многа друга померања становништва. У последњих пет векова догодиле су се тако велике миграције становништва на нашем простору и такви етнички процеси који су много шта променили у етничкој слици и структури Балканског полуострва. Јован Цвијић је истакао како је обим и захват тих сеоба на Балкан-

ском полуострву био тако великих размера да је скоро све становништво на простору од Македоније до источних граница Словеније испремештано, а највећу масу тих миграната чинио је управо српски народ из динарских планинских предела, затим са Косова и Метохије и Јужноморавске и Вардарске долине.

У земљама које је освојила Турска стално је било исламизације хришћанског живља, нарочито у Босни, Херцеговини, Црној Гори, па и у јужној и југоисточној Србији. С променом религије усвајани су и оријентално-исламски елементи културе, чије утицаје у одређеној мери, нису могли избећи ни подјармљени хришћани. То је био један од најснажнијих токова оријенталних утицаја, поред осталог и зато што је трајао изузетно дуго. У земљама под аустријском, односно аустро-угарском владавином, такође под различитим притисцима, било је превођења српског православног становништва у католичку веру, као и снажних културних утицаја који су долазили са запада. Уопште, на српском етничком простору било је много укрштања, асимилација и других етничких процеса, који су само делимично текли спонтано као одраз општих токова у датом времену и простору. Те процесе често су насилно спроводили, по правилу, страни завојевачи или они који су били у њиховој служби. Српски народ прошао је многа искушења све до последњих страдања и егзодуса у вези са распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Упркос свему, успео је, захваљујући високоразвијеној националној свести, као и одређеним етничким односима с другим народима током историје, да сачува свој идентитет и интегритет, који се огледају, поред осталог, у његовој народној/националној култури, посебној и самосвојној у односу на друге народе. Та култура истовремено је повезана многим спонама са културама народа на балканском простору и Европи, и као таква представља део општег цивилизацијског миљеа, нарочито Средње и Југоисточне Европе, и значајан је чинилац повезивања Истока и Запада.

Неки истраживачи су претпостављали па и тврдили да ће у савременом свету постепено, а затим и потпуно, нестати интерес за постојање националног и етничког идентитета услед растакања традиционалних друштава, нестајања услова за њихово одржавање и непостојања погодности за психолошку затвореност тих заједница у којима се стварају, репродукују и одржавају обичаји и предања, као и друга етничка обе-

лежја, а затим да усахњује изворна једноставност и искомска изражајна снага која се црпи из повезаности са традицијом. Они нису били у праву, или су то били само делимично ако су посматрали отуђене делове друштва, неке субкултурне појаве, или, пак носталгично подражавање, понављање и наставаљање изгубљеног израза у одређеним приликама и периодима криза, што су све ипак само пролазне, узгредне и маргиналне манифестације у односу на укупна друштвена кретања и културу које остављају бледе трагове. Сведоци смо да се широм Европе и света, уз многобројне промене и универзализацију, као и стандардизацију цивилизацијских, научних и техничких достигнућа, трајни и најбитнији симболи националног и етничког идентитета одржавају, чувају и опстају као праузор, еталон, инспиративни извор на којем се или из којег се напаја традиционалним вредностима и где се открива досезање сопствене спознаје и повезаности са општим културним и цивилизацијским процесима, назовимо то процесима развитака. У том смислу и етничке/националне контакте, били то сукоби или сусретања култура, треба видети као процесе развијања културе и националног идентитета. И овај научни скуп видимо као прилику за излагање, објашњавање и сагледавање неких питања етничких/националних контаката Срба са другим народима и одлика њиховог идентитета и националног бића и као једно од многих научних окупљања каква су била у организацији Етнографског института САНУ¹ и других институција на којима се расправљало о односу нашег народа са другим народима. Етнички контакт, сусрет, сукоб један је од битних чинилаца који обликује укупне односе међу народима. Због тога том проблему и посвећујемо пажњу. Мислимо да ће саопштења изложена на овом скупу, која ће бити објављена, представљати значајан научни допринос расветљавању дела етничких односа Срба са другим народима. Све вас срдечно поздрављам, желим успешан рад и пријатан боравак у нашој средини. Истовремено захваљујемо што учествујете у обележавању педесетогодишњице Института.

¹ *Прилози проучавању етничког идентитета* (1989), *Етнологија пред новим изазовима* (1992), *Расправе о народној традицији - данас* (1994), *Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском простору* (1996), па годишњи симпозијуми о народној култури источне Србије и суседних области у оквиру Етно-културолошке радионице Сврљиг (1995, 1996. и 1997).

Nikola *PANTELIĆ*
The Ethnographical Institute SASA, Belgrade

UDK 323.1:316.347(=861)

ETHNIC RELATIONS BETWEEN THE SERBS AND OTHER PEOPLES AND ETHNIC COMMUNITIES (Introductory lecture)

This exposure is directed to the necessity of research of ethnic/national relations and understanding of important processes and cultures both in the past and present. There have been many migrations, which were continuous, and many contacts have been made by the Serbian people during history. The significance of forming ethnical and national identity of the Serbs and their culture is also pointed out.

Key words: ethos, nations, migrations, contacts / relations, culture

Celebrating the fiftieth anniversary of the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts initiated the scientific meeting Ethnic / national Relations of the Serbs and other people. Some other scientific debates were also organised in 1997. Analyses and exposures about ethnic or national relations, including relations to national minorities and ethnic groups were presented, and they include predominantly situation in our country and abroad. These issues are unavoidable for our ethnology, as well as for ethnology in general. In fact, they are the focus of contemporary scientific research. That happens because it is not possible to understand important ethnic processes in the past and present without complete knowledge of ethos, nation, nationality, culture, cultural development and history. The chosen topic, in fact announcements will contribute to clearing of certain issues of ethnic processes, cultural features and understanding of national / folk identity of the Serbian people within their surroundings and ethnic processes in the Balkan peninsula and in south-eastern Europe. It is necessary to adduce new finds and thoughts, sometimes even repeat some facts in new circumstances both to scientific and general public, in order to understand and clear up complex civilised flows in our areas and within nations / peoples

who live here. It is also necessary to adduce to connections and openings, and sometimes and in some cases to the opposites to European and other civilised processes, and to their role as a lead of important cultural currencies from the east towards west and vice versa.

Papers primarily deal with the issues and relations concerning modern age, i.e. contemporary world. It is important to stress the following: ethnic features of the Serbian people come from historical heritage, and they are conditioned by natural surroundings, specific social communities. Family background, work they did, and relations with surroundings and different influences and exchange should be observed. It is necessary to get to know and connect all the facts in the perspective of historical development because of understanding of ethnic processes and ethnicity, even though many of the mentioned conditions have been changed.

From the time immemorial, there have been many internal connections of the Slav tribes, and later Serbian people with folk groups and peoples in their surroundings. Serbian people have often shared common faith and ways of development from the times of settling on the Balkan Peninsula until now. The Slav tribes, as it is known, at the beginning of the seventh century in a slashing raid, in a short time overflowed Balkan area and settled for good. The settled areas were mostly parochial ones, convenient for agriculture and they were with built roads or pathways. This clearly points out that the Slav tribes were unavoidably related to aboriginal inhabitants and their culture, which certainly had influence over ethnical processes. Sources dating back from the Middle Ages inform us about Romans, Wallach people, and later Arbanas people and others. As nations, national minorities or only remains of the ethnic communities of those ancient Balkan inhabitants there are Greeks Roumans, Albanians and Tzintzars.

A number of Slav tribes, soon after settling had many fights among themselves, but they were also under the influence of powerful Byzantium culture and state. Some of its traditions were adopted permanently, and transformed in harmony with its tradition, views and sensibility. More powerful and important influence of Byzantium civilisation occurred in eastern, central and southern areas of the Slavs' migrations, closer to the centre of the Empire, in fact nearer to political, economical and cultural flows. In northern areas of the Panonic plain, the Slav tribes were in touch and fights with tribes and people who had already been there

or which were settling at the same time, or who were just passing through that area. Later, some of these groups were under the influence of Ugars (Hungarians) and they were partly assimilated.

Across Serbian states, from Podunavlje on the north to the Adriatic Coast - The Gulf of Boka Kotorska on the south, there was a border between the strong influence of Byzantium culture (The Eastern Roman Empire) and the culture of The Western Roman Empire. That was the consequence of dividing of the powerful Roman Empire, and more probably, it was determined by the heritage of older civilisations and ethos. Subsequent political, economical and religious occurrences in that area had significant influence over ethnic processes and forming of zones of folk culture. From the end of the XIV century until nowadays, there were many migrations across Serbian ethnic area. These migrations occurred because of Turkish progression and other factors, and later because of war conflicts between Turkey and Austria, and other countries, and finally because of the fights of Serbian people for national liberation. These migrations were lasting continually over several centuries, and we can witness them today, as well. Montenegro, Hercegovina and old Raska used to be significant places of immigrants. Consequences of these migrations were inhabiting of those areas which were rare or migrated from by Serbian inhabitants. At the same time places of immigrants have never been completely deserted. However, after the great migration of the Serbs from Kosovo in 1690 and subsequent immigrations from the area, there was a great progression of the Albanians in those areas. Turkish conquests and other war conflict were the cause of many other migrations of the inhabitants. In the last five centuries, there have been great migrations of the inhabitants in our area and such ethnic processes that changed the ethnic picture and structure of the Balkan Peninsula. Jovan Cvijic pointed out the size of scope and incidence of the migrations on the Balkan Peninsula. Almost all the inhabitants of the area between Macedonia and eastern borders of Slovenia were moved. Most of the migrants were Serbian people from the mountainous areas of Dinara, from Kosovo, Metohija and the valleys of the South Morava and the Vardar.

There was constant islamisation of Christians in the countries conquered by the Turks, particularly in Bosnia and Hercegovina and in the Eastern and Southeastern Serbia. Changing of religion influenced adoption of oriental and islamic elements of culture. These influences could not be avoided even by downtrodden

Christians. That was one of the most powerful flows of the oriental influences. One of the reasons was its duration. In countries ruled by Austrians, i.e. Austrian - Hungarians, there were also under certain pressures converting Christian Orthodox people into Catholic religion. There were also powerful influences from the West. In general, there were many crossings, assimilation and other ethnic processes in Serbian ethnic region. Only partly did they occur spontaneously as a reflection of general flows in certain time and space. Foreign assailants and those hired by them, often violently carried out these processes. Serbian people experienced many ordeals. The last ones were suffering and exodus because of disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. In spite everything, owing to highly developed national consciousness and certain ethnic relations with other people during history, they succeeded in keeping their own identity and integrity that can be seen in their national / folk culture, particularly in independent attitude towards other nations. That culture, connected by many conjunctions to different cultures of the people on the Balkan Peninsula and Europe, presents the part of general civilised background particularly of Middle and Southeastern Europe, and it is an important factor of connecting The East and The West.

Some researchers assumed and even claimed that in the modern world there would be no interest for existence of national and ethnic identity and that it would happen gradually. Reasons for these lie in disintegration of traditional communities and conveniences for psychological enclosure of the communities. Creation, reproduction and maintenance of customs and traditions as well as other ethnic features and giving genuine simplicity and ancient power which is taken from connection to tradition, would not be found in these communities. Those researchers were not right. Or they were only partly right. They might have been observing alienated parts of society, some sub cultural occurrences or nostalgically sustained, repeated and continued with lost utterance in certain opportunities and periods of crisis. Those were only passing, accessory and marginal manifestations in comparison to global social movings and culture. They only left pale traces. We are witnesses that throughout Europe and the whole world, there are many changes, uniqueness and standardisation of civilised, scientific and technical innovations. Continuous and most important symbols of national identity are maintained in this way. They are also kept and they stay as a paragon, referen-

ce, inspirational source which provides national values and where self knowing is revealed. Connections with general cultural and civilised flows, i.e. processes of development are reached in this way. In that context, ethnic / national contacts, whether they are conflicts or meetings of cultures, we should observe as processes of culture development and national identity. This scientific meeting is as well an opportunity for exposure, explaining and facing some issues concerning ethnic / national contacts of the Serbs and other nations and characteristics of their national entity. This is one of many meetings organised by the Ethnographic Institute of SABA and other Institutes, with topics concerning mainly relations between our nation and other nations. Ethnic contact, meeting, conflict is one of the main factors that shapes global relations between the nations. That is why we focus our attention to that issue. We think that after printing exposures from this meeting, they will represent significant scientific contribution to clearing of a part of ethnic relations between the Serbs and other nations. I sincerely wish welcome to all of you and I hope that you will work successfully and have pleasant stay here. At the same time, I want to thank you for taking part in celebrating the fiftieth anniversary of the Institute.

КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ У ЕТНИЧКИМ ОДНОСИМА И ЕТНИЧКИ СУКОБ

- на примеру етничког конфликта у Босни и Херцеговини -

Преиспитивање етничких односа Срба с другим народима - у прошлости и данас. Колективно памћење српског народа, посебно на западним деловима његовог етничког простора. Усредсређеност више на последице, него на узроке етничког сукоба. Сукобу претходио дуг период "ћутања испуњеног садржајем". Босански сукоб у контексту југословенског, европских и светских етничких сукоба. Национализам и митолошка свест нису иманентни само једном народу у сукобу. Подела завађених страна извршена је у име каквог-таквог јединства етничког простора. Без обзира на сличности, босански етнички конфликт је суштински различит од сличних савремених сукоба.

Кључне речи: етнички идентитет, нови етнички процеси национална свест, патриотизам, сецесионистички модел, Срби, муслимани, Хрвати.

У савременим условима етничког и националног оживљавања, и Срби су упућени на преиспитивање својих односа са другим народима. Томе задатку морамо, у име научног етоса и зрелости народа коме припадамо, приступити веома одговорно и истинољубиво.*

Процесима све убрзанијег уједначавања и прожимања, тј. глобализације и мондијализације културе захваћени су, у неједнакој мери, сви народи света. Недавно нас је В. Васовић подсетио на "противречности... између опште глобализације односно мондијализације и процеса цивилизацијско-религијске диференцијације, поготово у време етнификације политике" (с. 14 - 15). Народи су, што је и разумљиво, процесе глобализације и мондијализације различито прихватили. Не-

* Ни на тренутак не заборављамо, с обзиром на велико српско расејање, да морамо бити спремни да градимо велике синтезе: између сопствене културе и цивилизације земаља у којима живимо /Д. Недељковић: 1998/.

једнако су, такође, тим процесима били подложни они народи који су истовремено били обухваћени сменом економског и политичког поретка, тзв. транзицијом. Ако су то још биле вишенационалне државе, В. Васовић нас подсећа да су у њима већинске нације и националне мањине различито прихватале поменуте процесе (с.31), чему додајемо да су глобализацију и мондијализацију различито прихватили и делови истог народа.

Фредерик Барт (F. Barth), пре скоро две деценије, својим ставом по коме "основа за формирање једне етничке групе није садржај културе, него способност групе да симболички дефинише своје границе у односу на друге групе исте врсте", унео је прекретницу у проучавање етноса. Разрађујући своју тезу по којој "ни језик, ни култура, ни менталитет нису обавезна, већ само могућа обележја неке етничке заједнице", Д. Бандић (с.43) заједништво Срба налази на "субјективном плану"... у сфери идеалног, одређујући га као симболичко (с. 45 - 47). По њему се "индивидуални доживљај етничког заједништва може описати помоћу две "формуле": "Ја"="Ми" и "Ми"/"Они" (с.53). Барту је, ипак, замерено да, истичући у први план процесе комуникације и симболизације, занемарује културну традицију и објективне садржаје културе, а да његова теорија не доприноси објашњавању национализма и његовог односа према етницитету.

Писци изванредне и надасве корисне књиге Теорије о етницитету (1995) Филип Путиња и Жослин Стреф Фенар откривају оно што се на разним странама дуго занемаривало, тј. да "оно што етнички идентитет у крајњој линији одваја од других облика идентитета јесте чињеница да је он оријентисан према прошлости" (с.10). А та прошлост, може се то тако даље разумети, "није (само - ДД) она којом се бави историјска наука, већ и (ДД) она коју колективно памћење себи предочава" (с.10), па је зато треба истраживати и дубље проучавати "у процесима стварања и тумачења социјалне симболике", на пример у поетском систему (с.11).

Етничке процесе, посебно оне у области језика и културе, В.И. Козлов је видео као развојне и преображајне, а етнокултурне процесе је разврстао на унутаретничке, међуетничке и надетничке (мондијалне, глобалне). Као међуетничке етнокултурне процесе означио је позајмице појединих елемената у материјалној и духовној култури, произашле у међусобном контакту два етноса (акултурација). С поносом је указивао, половином осамдесетих година, на перспективу међуетничке

интеграције (етничко мешање - миксација, амалгамација), под којим појмом је разумео процесе узајамног деловања оформљених, мање или више различитих, етноса у језичко-културном смислу, као и по другим етничким својствима, а у оквиру вишенационалних држава.

У даљем тексту сажето помињем само неке елементе из етничке прошлости Срба на правцима европских подела: етничку толеранцију у средњовековној Србији, изједначавање етничке и верске припадности од стране велесила на Балкану, словенско-византијску традицију с наслагом турских традиција, али и израженом жељом за европском интеграцијом, настанак "србофобије" у Аустрији, притиске за унијаћењем (Ј. Ј. Штросмајер), стереотипије типа "неспособност за самосталан државни живот српске унутаретничке поделе (Пречани и Шумадинци) и слабости интегративног ткива, наводна српска хегемонија у другој Југославији и неки узроци распада Југославије, улогу руске дипломатије, ирационална агресивност.

1.

Поменимо, што је могућно сажетије, неке елементе из етничке прошлости српског народа. Пишући о Србима на правцима европских подела, Б. Бојовић наглашава да се... "средњовековна Србија може сматрати земљом релативне толеранције, или чак конфесионалног, културног и етничког плурализма". Међутим, оба сукобљена царства на Балкану (католички Запад и европска Турска) "фаворизују изједначавање између етничке и верске припадности". Тако је на Балкану верске ратове заменило преверавање као пратећа појава сукоба две цивилизације.

Подсећајући нас на знамениту слику Паје Јовановића *Велика сеоба*, Зоран Константиновић пише да народ који се запутио на туђе просторе... "носи своју изворну словенско-византијску традицију, сведену додуше, турском најездом, на патријархалне облике живота, а чувану кроз најједноставнију форму литургије и кроз народно предање, али са наслагом турских традиција" (с.62). Носећи у себи националне светиње, нису избегавали интеграцију.

В. Стојанчевић је документовано указао на узроке "србофобије" у Аустрији, касније вешто означене као супротстављање "великосрпству". Узрок на који указује јесу српске

национално-политичке тежње после устанака у XIX веку, у супротности са аустријским идејно-политичким плановима о будућем уређењу Балканског полуострва (с.47).

Није ново, али је индикативно у време Берлинског конгреса, дубоко уверење Ј.Ј. Штросмајера, по којем би "крајњи доказ уласка Србије у ред европских држава била унија с католичком црквом" (с.353).

Сачувавши идентитет и на другим просторима, Срби су били "илустративан пример живог дијалога с другим срединама" - пише С. Терзић (с.12). У конфронтацији с Европом, пре једног и по века, "српски национални идентитет се одређивао према неким цртама свог етнокултурног наслеђа, као што је приврженост слободи, о чему сведоче народне песме, језик, патријархална демократија" (М. Ђого, с. 571), с једне стране, и колективне представе европских средина о Србима (и другим балканским народима), с друге стране, као "мрачним Византинцима", оптерећеним примитивизмом и трибализмом (с.612), неспособним за прогрес и тековине модерне цивилизације, као и за самосталан државни живот, чему је придодата посебна особина - "ирационална агресивност", која произилази из ратоборних предиспозиција балканског живота (Д. Симеуновић). Пејоративне представе о Србима допуњаване су сликама о "српским свињарима" и "црногорским разбојницима и главосечема".

Тешкоће у процесу националне интеграције настајале су и настају услед тога што се снажни српски национални идентитет развијао под утицајем различитих културних и верских средина. Сложеност и слојевитост српског културног и националног бића била је повољно тле за унутаретничке поделе (П. Крстић, Пречани и Шумадинци; изјава различитих хрватских политичара: "Увијек треба рачунати на српске сеобе и диобе!"). Зато С. Терзић и пише о "слабостима интегративног ткива самих Срба" (с.300). Не треба, међутим, заборавити да на Западу нису усамљени научници попут И. Гајса који тврде да је у другој Југославији српска хегемонија била реалност, "ма колико то Срби порицали" (с.530).

Различита су, разуме се, и виђења узрока распада друге Југославије. То су погледи које помиње В. Васовић: "Један је који разлоге отежаног и проблематичног развоја налази у одређеним мање или више економским парадоксима; други види препреке развоја у источњачкој прошлости; трећи их тражи у балканским специфичностима и у готово природно

ратоборним предиспозицијама балканског живља" (с.23). М. Екмечић је мишљења да Хантнингтонова и неке друге модерне америчке теорије о сукобу цивилизација (супериорне западне и инфериорне византијске, тј. Срба и Хрвата) представљају "наставак старих теза о подели света" (с.30). И, на крају овог сажетог, временски разуђеног прегледа помињем још један став од многих који се баве компаративним разматрањима сличности (и разлика) у распаду СФРЈ и СССР-а зато што га износи позната руска историчарка Е. Гускова. Он гласи: "У намери да интересе Русије у потпуности уједначи с интересима Запада, руска дипломатија је извршавала задатак који јој је био поверен - користећи старе везе са Србима, она их је убеђивала да прихвате диктате" (с. 668) и тако подрила свој ауторитет.

2.

Од времена када сам пре пет година писао о новим етничким процесима на нашем тлу, старији смо за један крвави четворогодишњи рат, са снажним печатом не само међуетничког већ и унутаретничког сукоба (муслимани: муслимани, Срби: Срби). Једна од општих појава, код нас и на другим странама, јесте претерана обузетост положајем сопственог етника, осећање "националне неправде", при чему се свесно избегава увид у сличну "неравноправност окружујућих или малобројних ентитета". Неправде и недаће које је чинио режим, у кризном моменту се приписују другима. Има у томе елемената етноцентризма ("етноцентристичка самозаљубљеност и ненаклоњеност другима") и тзв. "мађарског синдрома" карактеристичног за другу половину XIX века (J. Chlebowczyk). принуђени смо опет да тражимо одговоре на питање: да ли је прошло или поново наступило време стварања нових држава у Европи; да ли је заговарање концепта државе - нације и даље "анахрона идеја"; да ли су етнички чисте државе пусти снови или груба реалност; да ли, у крајњој линији, државна независност доноси више од живота у великој области - регији?

Српски народ, снажно изражене националне свести, а готово његови рубни делови, није - сагласно мерилима Запада - исказивао неопходну меру изнуђене "кооперативности". Натурање раскида са епском "митском" прошлошћу у

оштром је сукобу с колективним памћењем српског народа, поготово на западним деловима његовог етничког простора. Чини се то, наводно, у име окретања будућности, уз тврдњу да је прошлост иза нас и да је она нешто што не можемо променити. Заборавља се при томе да је затирање заједничког сећања дуг и сложен процес. Наш народ је тако доживео да га сврстају у старомодне заговорнике националног (понекад националистичког) концепта културе, јер је као "неваљало балканско дете" својим поступцима инсистирао на различитости, идентитету, коренима и тако одбијао да се повинује колонијалној зависности у култури. А то настојање сводило се скоро искључиво на тежњу да се очува најмањи заједнички именитељ какав је колективно памћење. При томе се, на разним странама, смишљено указује на генерацијску разлику у том погледу: наводно, млади прихватају "савремени" концепт, јер су "неоптерећени заједничком прошлошћу", док су они старији својим схватањима већ дали негативан допринос југословенској катастрофи.

Поменуто субјективно уверење у обесправљеност (и оштећеност) властитог народа или етничке групе и угроженост од асимилације (и нестанка) не само да не јењава током трогодишњег постојања МХФ и двогодишњег крхког примирја у Унији Босне и Херцеговине већ се на многим местима и појачава, о чему ће бити речи у другом делу реферата. Скромни позитивни помаци у организацији преживљавања најмање се односе на нарушене етничке односе (ДД., с. 121-122).

У овом раду размотрићемо, као што је у најави речено, део етничких/националних односа Срба с другим народима, и то као процесе узајамног деловања сразмерно развијених етничких заједница и вид међуетничких односа. Усредсредитићемо се, у највећој могућној мери, на сагледавање међуетничких односа као процеса који сажимају претежан део утицаја два етничка, тј. културна идентитета. Реконструирајући их, указаћемо на различите додирне тачке континуитета, на чијим половима су културни идентитети два конкретна народа.

У том сагледавању нећемо нити желимо занемарити различит историјски и друштвени контекст у којем се ти односи и процеси одвијају. За историјски контекст битно је да ли се односи развијају у дуготрајном суседству два народа или као последица новијих сеоба, на присвојеном или спорном етничком простору, као и да ли су се народи о којима је реч једно-

времено оформили као народ или су им токови настајања били различити.

Када је у питању друштвени контекст, ту пре свега мислимо на процесе прилагођавања и прожимања, сукобљавања и одбијања, у међусобном додиру, и то обавезно оба вида помених процеса, а затим интеграцију или изолацију, као и предрасуде. Суштински елемент историјског и друштвеног контекста у међуетничким односима јесте питање равноправности, подређености или надређености, у конкретним друштвено-политичким оквирима, у прошлости и данас. А степен етничке дистанце, као што знамо, не зависи само од различитости и снаге деловања двеју култура у контакту, већ и од одраза које оне имају у друштвеној свести тих група у датим историјским условима (К. Kwaśniewski, с. 330).

У радовима припремљеним за ову (публикацију) разматрају се етнички/национални односи Срба с другим народима са којима су у додиру као већински или мањински народ, на свом или туђем етничком простору. Нема никакве сумње да су слична али и различита обележја српског етничког идентитета у судару са знамењима других етничких идентитета. Приметна су и настојања да се вреднује чврстина етничког опредељења, на пример национална обележја у судару са интегративним процесима у расејању. Неки истраживачи су пред дилемом да ли су Срби асимилаторски или асимилацији подложен народ у тзв. националној дефанзиви. У разматрању етничких односа незаобилазан је увид у етничке стереотипије, предрасуде инородних о Србима и Срба о другим народима. У садашњем времену потежу се старе и користе новонастале с негативним предзнаком.

Указује се, колико је то могућно без одговарајуће временске дистанце, на промену карактера тих односа у последњих неколико година и покушава се обављање анализе етничког сукоба, и то у већој мери последица, а само делимично његових узрока. Најтеже је, неоспорно, указати на перспективе будућег развоја етничких/националних односа Срба с другим народима.

3.

Етнички конфликт у Босни и Херцеговини, као вид друштвеног сукоба, има своје друштвено-културно утемељење,

конфесионалну позадину (етнички конфликти су, с обзиром на религијску културну кохезију, често и верски ратови), сличан је сукобима у пограничном појасу и снажно обојен различитим "историјским памћењем". Међуетнички конфликт у Босни пропраћен је и унутаретничким сукобом (муслимани: муслиманима, Срби: Србима). Босански конфликт се неизбежно мора разматрати у склопу општејугословенског, у контексту дуготрајних сукоба (Ирска, Кипар) и нових етничких подела у Европи (Белгија, Паданија, Тиђино, Азунија, Истра) - да поменем само неке. Писац предговора за књигу *Теорије о етницитету* Jean William Lapiette наводи, и сам надхват 5 - 6 великих европских и 11 међуетничких конфликата у осталим деловима света, како оних који тињају тако и оних што букте.

Пристајући разматрању теме овог поглавља, наглашававам да ће овде бити речи само о неким узроцима етничког сукоба. Пишући претежно о последицама, позивају се на неке од могућних узрока. Нека од мојих запажања су, за етнолога истовремено и суморне констатације, звуче као труизми. На пример: једном распламсани етнички конфликт могућно је понекад запретати, веома ретко угасити. У овом одељку настојим, такође, да неке појмове на описаним примерима разјасним, а ређе уводим модификоване или нове одреднице.

Вечити немири и буне и краткотрајни временски одсечци без рата утицали су посве сигурно на постанак синтагме "мирна Босна", у којој је садржана знатна доза ироније. Последњи рат у Босни је, као што се зна, завршен потписивањем у Дејтону (Охајо, САД) изнуђеног мировног споразума. Као у сваком рату, мировним преговорима је претходио пораз једне од зараћених страна, захватање њеног етничког простора и разоружање. Пораженом се осећа и друга страна, јер је остао незадовољен и део њених почетних стремљења и растућих амбиција. Око 60% становника Уније Босне и Херцеговине су прогнаници и избеглице, сагласни једино у тврдњи о "присуству туђе руке" при описивању садашњег правног стања у некадашњој југословенској републици. С тим у вези, кратко враћање у прошлост. Дипломатски кругови разних земаља сматрали су да су Босна и Херцеговина српске земље у којима постоји нетолеранција три нетрпељиве религије, а покушајима стварања "вештачке босанске нације", и у којима су дугорочнија решења остваривана путем диктатуре и стране окупације (отоманска, аустроугарска;

планови о конфедерацији са Србијом после Првог светског рата; Хрватска бановина, затим Независна Држава Хрватска; покрајина, па тек федерална јединица у Демократској Федеративној Југославији).

Споразум је склопљен, а до правог мира - као што се на терену потврђује - и те како је далеко. У сваком ентитету је настало и развија се властито колективно памћење.

Сваки народ у Босни и Херцеговини имао је, из различитих историјских раздобља, примере "свог" историјског памћења у односу на друге, углавном с негативним предзнаком. Временски најближи и најтрагичнији чинили су ми се примери везани за веома сличан сукоб током Другог светског рата. Имали су у том рату народи Босне и Херцеговине и своје антифашисте и своје колаборанте, а пропорције тих подела биле су различите. Памтили су се и кришом препричавали само туђи злочини. Слична ситуација у послератном периоду била је и у односу према вери и "својим" конфесионалним институцијама: ми и они, своји и туђи. Посебно сложена била је ситуација код Срба, јер је по неким (Тодор Баковић, црногорски психијатар), код њих приметна вековна подвојеност народног историјског памћења, двојење између љубави и мржње, и то још од Косова ("отечествени синови" из Србије стајали су насупрот "Швабама" - немачкарима; Срби у Хрватској испољавали су "дефанзивни национални осећај").

4.

У време "отварања", крајем осамдесетих година, најпре су основане националне странке. У њиховим програмима није пропуштено да се нагласи потреба за унутаретничким помирењем. Суседни народи су то, одмах и не без разлога, схватили као "рехабилитацију злочинаца", мада су се и сами латили измирења у оквиру свог етноса. При том треба имати на уму чињеницу да је национализам на европском Истоку (за разлику од процеса на Западу) веома дуго био под стегом владајуће интернационалистичке идеологије и да је у народу тињао. С тим у вези, за вишенационалне заједнице (дистинкција од мултиетничких које су, по неким писцима, "једнонационалне"), каква је била наша, нужно се намеће питање: да ли смо у једнаком степену, у име равноправности народа и кла-

сног интереса, подлегли запостављању својих националних, верских и других особина?

Патриотизам, испољен на разним странама, убрзо је трансформисан у облик изузетно емотивног национализма. Код неких се распламсао на линији ослобођења (или "ослобађања"), код других у настојању да се не изостане или из пркоса, претежно се ослањајући на историјску митоманију. И ту су српском национализму, наши истраживачи, придодали атрибут "ресантимански", као да други национализми нашег поднебља нису били истога типа. Најгоре је, ипак, што је национално питање постављено у старом светлу, повезано с ратовима за територије (померање граница) и тежњама за етничком хомогенизацијом (померање људи).

Сепаратистичка и сецесионистичка стремљења пошла су укорак са милитантним националистичким покретима. Сецесионизам је само, теоријски посматрано, могао бити последица безобзирне манипулације масама, јер га није довољно изводити једино из пораста "обичног национализма" и шовинизма. На извештајан начин, садржи у себи рефлекс старе биполарне поделе између централизма, којим се наводно одликовала српска позиција, и партикуларизма, карактеристичног за хрватски и словеначки став. Ипак, и Hobsbawm је мишљења да се процеси "национализације" не могу посматрати само као деловање елита већ их је неопходно проучавати "одоздо", док је R. Grillo нагласио да се могу разумети само ако се познаје историја. Овоме треба додати да су за креирање савремених митова, у којима је препознатљива традиција из прошлог столећа, пре свега окривљени историчари и етнологи.

Оно што се у Југославији и Босни десило, ипак је тињало деценијама. Мада етнички сукоби нису производ инхерентних нетрпељивости, ипак је у нашем случају било превише "ћутања испуњеног садржајем". Требало је, међутим, уложити много више труда, разборитости и добре воље да се насилна и крвава сецесија замени мирним и културним растанком. Старом појму "балканизација" злурадо је додато ново значење. Сада је сасвим сигурно да кривицу, и поред светске подршке једној страни, није могућно свалити само на један народ. Свака страна се сада грчевито држи свог слабашног и, у најмању руку, местимично непотпуног објашњења, а сва друга, такође несигурна и непотпуна, брже-боље одбацује. Остаје и овде питање: да ли је свака нација, коначно, постала онаква каквом су је други видели, и од чега су највише стрепели?

"Југословенство", уз напомену да га неки социолози и политолози не сматрају транс-етничком, односно "политичком нацијом", а схваћено као народ народа и покушај негације етничких и других подела, било је за сепаратисте - како произлази из претходних редова, у супротности с националним и верским интересима. Најмању популарност идеја југословенства је забележила почетком рата 1990 - 1991. године. У последњој деценији пред босански ратни сукоб регистровано је у пописима становништва смањење броја Југословена за пола милиона лица (1981 - 1,2 мил., 1991 - 700000). Крајем осамдесетих година пуштена је у оптицај крилатица да само једно-национална држава обезбеђује благостање за сваког њеног поданика. А у Југославији, у време њеног распада, сваки пети склопљени брак био је национално мешовит, па су и деца из тих бракова, у великој већини, била Југословени. Схватљиво је, стога, код појединаца испољавање туге за изгубљеним идентитетом. Појава тог вида носталгије није само наша специфичност. Имамо је и другде: *Ostalgie* - изузетно снажна и готово несхватљива код неких Немаца, проузрокована губитком њиховог источног идентитета.

На овом месту треба подсетити на народну изреку: "Ко мачем сече, од мача и страда!". Управо у Хрватској, једној од југословенских република које су се пре шест година насилно одвојиле од федерације, већ дуже време делују снажне центрифугалне силе, у ствари сепаратистички покрет, чији су минимални захтеви регионална аутономија (Истра) и који централна власт настоји сурово да угуши.

Указао сам у уводу на сличност сепесионистичких стремљења и покрета у државама обухваћеним тзв. транзицијом са оним регистрованим у високоразвијеним земљама све јединственије Европе. Сепесионистички модел је скоро истовестан и садржи више елемената. У сепаратистичким настојањима понекад се активира већина, а понекад се у први план "истурају" само један или два елемента. Претежно богати Север одбија да улаже у развој заосталог и сиромашног Југа, али у том погледу има одступања (на Кипру је Север кудикамо сиромашнији; италијанска Паданија одговара моделу, али не и Азунија) или да, пропорционално дохотку, финансира заједничку војску. Заједничку државу напуштају не само народи него су таквим настојањима обухваћене и мање етничке заједнице, па се "атомизација" шири и на етничке групе. Стављање знака једнакости између нације - у етничком смислу и

државе, појава о којој су као примереној прошлости писали Е. Gellner и Е. Hobsbawm, поново постаје пракса. Другим речима, дешава се *déjà vu*, као потврда Ничеовог вечног враћања истог. Један од свежијих примера односи се на покушај стварања федеративне независне и суверене Паданије, а други на питање самосталности кантона Тиџино. Одбацујући такве покушаје и гушећи их, државна власт у Италији и Швајцарској реагује одлучно и сурово, оцењујући захтеве за сецесијом као покушаје обарања устава. Неоцењива је штета, наравно, што исти одговор савезних власти, поводом неуставног истицања републичке а не федералне заставе на граници тада јединствене Југославије, нико у Европи није подржао.

У новонасталим невеликим државама, после почетних неспоразума, све је више оних који се приклањају максими: што је држава мања, њене тешкоће у одржавању равноправних односа са суседима су веће (Словачка, Словенија).

5.

Током продуженог и крвавог рата у Босни, гигантских разарања и небројених жртава, свет је, нажалост, прекасно спознао да национализам и митолошка свест нису иманентни само Србима - како се годинама уз највећу медијску халабуку истицало - већ је то и хрватска одлика (редослед би пре могао бити обрнут) и да се босанском исламу не могу приписивати само мирољубива својства.

Подела на смрт завађених народа извршена је у име крвог-таквог јединства етничког простора. Неке границе ентитета су у "правичној" подели имале статус неповредивих, друге не. Настала је: "Босна цијела из два дијела!", у жаргону - "пукнута република". Хрватска заједница, која и не мари што јој је званично одузет назив Херцег-Босна, успела је да у току рата ојача своју независност према федералним властима. У Дејтону су Срби и званично добили републику, чије се постојање, од признања, непрестано доводи у питање.

Указујући на неке постконфликтне тешкоће у функционисању новонасталих државних организама у Босни, наводим углавном примере муслиманско-хрватских неспоразума у заједничкој федерацији (МХФ), основаној пре три године, намерно изостављајући помен Срба као да они тамо не живе. Помињем само неке од појмова, стављајући акценат на оне

који могу утицати на даље заоштравање етничких односа. То су: вишемесечни неспоразуми око стратешки важне поделе америчке "помоћи" у оружју (тешком, лако и ракетном), допремљеном у луку Плоче; насиље, убиства и нова депортovanja у Мостару; изостанак повратка избеглица као и резервисан само за своје назив "прогнаници", а за инородне - "избеглице" (модификација: "исељени ратом" или "жртве хуманитарног пресељења"); "што је еуфемистички назив за класични етнобандитизам" - С. Ливада, одбијање мањинског ставовништва (хрватског односно муслиманског), на датом простору, да сарађује са властима и учествује у култури доминантног и, самим тим, повлашћеног народа; на просторима где се доминира, не допушта се никаква, па чак ни она од међународне заједнице диктирана, бројности пропорционална, подела власти у локалној администрацији; не постоји било какво поверење у "туђу" власт, полицију и администрацију; наставља се уништавање туђих кућа и сакралних објеката, тј. затиру се трагови некадашњег присуства инородних.

У Босни и Херцеговини се, како читамо, и даље спроводи етничка територијална хомогенизација (и хегемонизација), а национализам цвета. У новим етногенетским тумачењима не поштује се ни минимум научних захтева; убрзано се траже и у средњем веку налазе нови државни симболи, при чему се чине неопростиве хералдичке грешке; врше се стрмоглаве и нелогичне промене у језику, а ученицима се сужавају могућности на говорној и етничкој основи; претерује се у коришћењу вере у политичке сврхе. У муслиманском делу федерације опет је у моди оријентална ношња, источњачке мелодије и исламско поздрављање у јавним објектима. А управо неки од поменутих примера и поступака били су у вишенационалној заједници један од узрока етничко-верских сукоба који су са узроцима политичког карактера довели до рата. А рат је, одневши и овога пута животе многих младих мушкараца, озбиљно нарушио демографску равнотежу у свим ентитетима.

И још једна опасност, која посебно прети деци: мине расуте по пољима и шумама, селима и градовима, вребају буквално на сваком кораку. Угроженост је таквих размера да су на Западу припремили и издали стрипове упозоравајућег садржаја за босанску децу. Према оптимистичким прогнозама, процес уклањања мина потрајаће најмање тридесет година.

Као што се из изложеног може назрети, теорије о етници-тету су у извесном закашњењу у односу на живототворну

праксу етничких сукоба. Поједини научници данас (Wieviorka M.) етницитет сврставају у исту категорију с национализмом и популизмом. Ф. Путиња и Ж. Стреф-Фенар нису склони да изједначе друштвени контекст појма француског и америчког етницитета, чему сам слободан да додам да је историјски и друштвени контекст босанског етничког конфликта суштински различит од, на пример, ирског сукоба.

Имајући на уму тврдњу да све док је нација биће и национализма, помињемо, на крају, да колективно памћење, засновано на провереним историјским чињеницама или симболичким представама, данас нико, на разним странама, не занемарује у проучавању могућних узрока етничких/националних сукоба. На безбројна питања која се у вези са етничким сукобом постављају, није ни могућно дати разумне одговоре. На једно од њих: како ублажити последице продуженог етничког сукоба, одговор добијамо од искусних психолога. По њима, лечење ксенофобије, нетрпељивости и (етничке) мржње дуг је и замршен процес, у току којег оно што не можемо да искоренимо настојимо савладати, уз препоруку да завађени не живе заједно, већ једни поред других, напоредо.

У вези с представљеном ситуацијом после етничког конфликта у Босни и Херцеговини, следи још неколико питања практичне нарави, које смо дужни себи да поставимо: 1) како студентима етнологије у Републици Српској предавати етничку историју Срба у духу "европске интенције" да се будући стручњаци сувишно не оптерећују прошлошћу, чак ни најближим историјским збивањима из којих они и њихови родитељи носе властите ожиљке; 2) којим се чињеницама служити, у име етничке толеранције и сарадње, у настојањима да се ублаже осећања нетрпељивости; 3) коју меру опрезности треба испољити према новим поделама света кад није сасвим јасно куда нас оне воде; 4) какав одговор се може очекивати од предавача на питање: да ли је ислам у Босни вера (из европске сфере заштићене приватности) или је он стил живота; 5) опредељени за мултикултуралност, не смемо заборавити новија упозорења да "мултикултурализам као друштвено богатство је могућа препрека и ограничење демократије"; 6) хоће ли у очима поборника европског јединства и праштања (али не и заборављања!) етнологија на нашим просторима, са старим и наметнутим новим оптерећењима, бити страна старомодном и националистичком, или пак, модерном и европском научном дисциплином?

Нека демократска начела нису увек у складу са мањинским захтевима, таквим као што је принцип једнаких права свих грађана и принцип владавине већине (В. Становчић, с. 55).

Литература:

Д. Антонијевић, *Балкански и средњоевропски слојеви у српској народној култури*, Срби у европској цивилизацији, Београд, 1993, 175 - 183

Д. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Ogleđi o narodnoj religiji, друго допуњено издање Београд 1997, 33 - 54

В. Васовић, *Држава, демократија и етно-националне мањине*, Положај мањина у Савезној Републици Југославији, Научни скупови САНУ, књ. LXXXIV, Одељење друштвених наука књ. 19, Београд 1996, 21 - 47

В. Васовић, *Уводне напомене*, зборник радова: Положај мањина у СР Југославији, Београд 1996, 13-20

I. Geiss, *Serbia Seen from the West*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад, 1996, 519-534

E. Guskova, *Serb Question and Europe at the End of XX Century*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад, 1996, 663-670

М. Дого, *Србија и Срби у модерним временима: европски модели и комуницирање са спољњим светом*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад, 1996, 571-577

Д. Дрљача, *Етнологија пред новим етничким процесима*, Гласник Етнографског института САНУ, XLI, Београд 1992, 121-130

М. Ekmečić, *Encounter of Civilizations and Serbian Relations with Europe*, Европа и Срби, Београд-Нови Сад, 1996, 21-33

Д. Јањић, *Уводне напомене*. Идентитет мањинских заједница у СР Југославији, Положај мањина у Савезној Републици Југославији, Београд 1996, 617-623

К. Kwaśniewski, *Stosunki interetniczne*, Słownik Etnologiczny, Terminy Ogólne, Warszawa-Poznań 1987, 329 - 330

З. Константиновић, *Место Срба у средњоевропском кругу културе*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад, 1996, 61-70

В. И. Козлов, *Этнические процессы*, Свод етнических термина и понятий, Москва 1988, 53-57

Д. Недељковић, *Светосавска прослава у Љубљани 1998*, Политика број 30267 г. ХСVI, 28.01.1998, с.7

V. Pavlović, *La Serbie dans les plans du Vatican et de l'Autriche-Hongrie 1878-1914*. Le concordat de la Serbie, Европа и Срби, Београд-Нови Сад, 1996, 351-379

В. Пешић, *Национални сукоби*. Распад Југославије и рат за националне државе, Република 129, г.VII, Београд 1995, I-XXVIII

М. Прелић, *После Барта: Нека савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима*, Гласник Етнографског института САНУ XLV, Београд, 1996

Д. Симеуновић, *Срби и европска традиција колективне кривице*, Европа и Срби, Београд-Нови Сад, 1996, 607-616

В. Становчић, *Владавина права и суживот етничких група*, Положај мањина у Савезној Републици Југославији, Београд 1996, 49-69

В. Стојанчевић, *Србија и Европа 1804-1918. године*, Европа и Срби, Београд-Нови Сад, 1996, 45-59

С. Терзић, *Реч на отварању скупа*, Европа и Срби, Београд-Нови Сад, 1996, 11-18

С. Терзић, *Српски национални покрет између Русије и западних сила* (велико раскришће друге половине XIX века), Европа и Срби, Београд - Нови Сад, 1996, 299-310.

Dušan DRLJAČA

COLECTIVE MEMORY IN ETHNIC RELATIONS
AND ETHNIC CONFLICT

- The model of ethnic conflict in Bosnia and Hercegovina -

In contemporary conditions of ethnic and national revival, the Serbs are referred to review their relations with other people. We should accede to these tasks reliably and truthfully, bearing in mind scientific ethos and maturity of the people we belong to. Serbian great migrations should make us be always aware of possibilities of making big synthesis: between our own culture and civilisations of the countries we live in.

All the nations of the world are unequally overtaken by processes of speeding up uniqueness and searching, i.e. globalisation and mondialisation of the culture. Different nations accepted these processes in different ways. For example national minorities and some parts of the same nation did not react equally on the very same impetus.

If we accept the fact that the main characteristics of the ethnic entity is direction towards past, and that that past is not only the concern of the historical science, but everything realised by collective memory, we shall for example reveal ethnic tolerance in the Middle aged Serbia, live dialogue with other nations. We shall also reveal irrational "Serbophobia" in Austria at the beginning of the 19th century. We cannot deny the fact that the main difficulties in the process of national integrity of the Serbs really happened. They are happening, too, because of powerful Serbian national identity developed under the influence of different cultural and religious surroundings.

Serbian people, with highly developed national consciousness, particularly their edged part, did not - according to Western opinions - expose certain amount of exact "co-operation". Imposing parting with epic, "mythological" past is in severe conflict with collective memory of Serbian people, primarily in the Western parts of the ethnic area. Considering ethnic / national relations of the Serbs and other people, we shall not neglect different historical and social context in which these processes developed and are developing. It is shown how possible it is without any time distance to change character of those relations in recent couple of years.

Ethnic conflict in Bosnia and Hercegovina, as an aspect of social conflict, has its social and cultural foundation. Confessional background (ethnic conflicts, concerning religious and cultural cohesion, are often religious wars) is very similar to conflicts in border area and it is powerfully coloured with different "historical memory". Two sides ethnic conflict inside Bosnia is followed by inter ethnic conflicts (Muslim: Muslims, Serbs: Serbs). Bosnian conflict must unavoidably be considered within Yugoslavia in general, in context of continuous clashes and new ethnic sharing in Europe and elsewhere.

The last war in Bosnia, as it is known, ended by signing defrauded peace agreement. As it always happens, in any war, peace talks were preceded by the defeat of the sides in war, claiming its ethnic space and disarming. The other side also feels defeated, because initial and rising ambitions have not been fulfilled.

Some 60% of the today's Union of Bosnia and Hercegovina are pronounced refugees. They all agree that there was "foreign hand" in legal state in former Yugoslav republic. Peace agreement was signed, but real peace, as it is shown, is still far away. Own collective memory is formed and it is developing in every entity. And it is known that each nation in Bosnia and Hercegovina had, from different periods of time, examples of "own" historical memory concerning others, mostly with negative connotation. Only were someone else's crimes remembered and retold.

In the period of "opening" at the end of the eighties, patriotism was shown on different sides. Soon after, it was transformed into a sort of emotive nationalism. Our researchers added the adjective "resantimanski" to this kind of Serbian nationalism. It was not the same type of nationalism, as the others in our area. The worst of all is the fact that national matter was placed in former context, connected with the wars for territory (moving of borders) and tending towards ethnic homogenisation (moving of people).

Theoretically speaking, secessionism could only be the consequence of regardless manipulation of masses. The occurrences in Yugoslavia and Bosnia had been smouldering for centuries. Although, ethnic clashes were not the product of inherent intolerance, there was much "silence fulfilled with contents" in our case. Model of secessionism is almost the very same in highly developed countries of the unique Europe and it has many elements. In separate tendencies, majority is sometimes activated, and sometimes only one or two elements are put into the first plan. Mostly rich North refuses to invest in development of the poor South, but there are variations (Cypress, Azunija). There are also no investments in the army proportionally to income. Not only people do abandon the mutual state, but also small ethnic communities taken by this. In this way "atomisation" spreads over ethnic groups.

In the end some post conflict difficulties in functioning new state organisms in Bosnia are shown. There are examples of Muslim - Croatian misunderstanding in mutual federal state, and deliberate avoiding of mentioning Serbs, as if they did not live there.

Мирко *БАРЈАКТАРОВИЋ*
Београд

УДК 323.1(=861:=919.83)(497.115)

МЕЂУЕТНИЧКИ ОДНОСИ СРБА И АРБАНАСА *

Природни, економски и друштвено-историјски услови стварали су код Арбанаса и Срба старе Зете (погоње Црне Горе) делом и исте или сличне културне појединости, као и међусобне узајамности.

У култури пак, Арбанаса и Срба из Рашке (односно Старе Србије) скоро да нема истоветности у традиционалној култури, јер су Арбанаси на тло Старе Србије, посебно на Косово и Метохију, насељени тек у последња два века турске окупације, и то на земљи увелико избеглих Срба. У таквим условима било је веома мало међусобних културних узајамности.

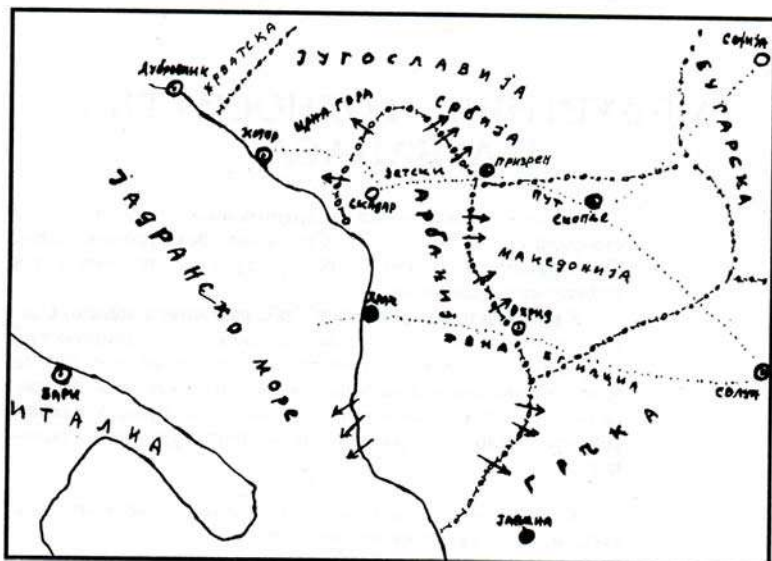
Кључне речи: Срби, Црногорци, Арбанаси, исламизација, арбанизација, културне узајамности.

Подручје обухваћено луком који полази од Боке Которске па иде преко Црне Горе, Косова и средње Македоније ка Охриду и Епиру (у Грчкој) углавном је планинско. У северном делу овог простора додирују се Динарски планински ланац, Проклетије (2.656 м) и Шарски планински систем. Осим тога, на северу тог простора су и локалне планине: Румија, Комови, Хајла, Паштрик, Коритник.

Физичкогеографски, ово подручје (Арбанија и суседни јој делови Црне Горе и Србије) одликује се масама кречњака и шкриљаца. У приобалном делу Скадарског блата пружају се Зетска и Скадарска низија, док се у залеђу планина простира Косовско-метохијска површ. Из ове области одавна су полазили значајни путеви као што су били Зетски и Скадарски, који су преко Призрена водили ка Нишу и Скопљу, док је од

* Овако постављена тема занимљива је за више научних дисциплина, а нарочито за етнологију, социологију и етнопсихологију. И таква истраживања, међутим, не могу се разумети без потребног осврта на природно - географске услове и историјска збивања на српско-арбанашким просторима. Ми ћемо се у наредним излагањима углавном држати, поред поменутих осврта, међуетничких културних утицаја и прожимања ова два (суседна) народа.

Драча и даље Охрида и Солуна на исток, ка Цариграду, ишао стари и чувени Игњацијев пут, познат као Виа Егнација.

Данашње Арбанашко и Црногорско приморје, као медитерански део Јадрана (и њихово ближе залеђе) било је подручје где су се од давнина сусретали и укрштали многи туђи интереси и у коме су се дешавали разнолики не само економски и политички већ и, уже посматрано, међуљудски односи. Северна Арбанија и Црна Гора, уосталом, и донедавна су представљале једино подручје у Европи у коме је постојао племенски начин живота¹. А зар се опет и данас на малом простору Арбаније не додирују утицаји Запада и Истока, на пример преко својих, мање или више организованих, цркава: католичке, православне и ислама? Зато, ваљано истраживање појединих, особито друштвених појава у овом подручју може да буде и прилог историји развоја људског друштва уопште².

¹Заиста није без разлога, почетком нашег столећа, Шуфлај написао: "Зета и северна Арбанија творе један биолошки фацис: нераздржииво везане су оне једнаком пластиком тла, истом илирском крвљу, истим историским бољима".

²До Арбаније почетком прошлог столећа допирао је Бајрон. Колико су та земља и њени људи на овог западњака оставили снажан утисак види се и по описима крајева и типова људи у његовим делима. Доситеј Обрадовић.

Историјска збивања

А. Средњи век. Осим доста особеног географског и геостратешког положаја, ово подручје је, свакако баш због тога, имало бурну прошлост, а у новије време у неким његовим деловима и посебне облике међуетничких и међуљудских збивања³. Уколико за стари век и доба Илира има мало података утолико их има више за средњи век и доба Турака.

Стари Грци (а потом и Византија) дуго су држали нарочито јужне делове Јадрана. У класично време они су ту (од Валоне до Улциња) имали читав низ поморских колонија. Познато је затим да су Римљани рано закорачили на другу (источну) страну Јадрана. Драч⁴ је дуже време вредео као граница романских и византијских додира и судара (касније католичанства и православља). У раним столећима средњег века у Арбанији су се јавили и Срби (и Бугари), у нижим крајевима и са својим насељима не само као привремени освајачи. У неким деловима данашње Арбаније Срби су се нашли чак и пре Арбанаса. Са севера ће зетска (српска) држава, под вођством кнеза Владимира, имати одређене територијалне прохтеве (Бодин је крајем XI столећа и столовао у Скадру), док је са југа Самуилово Македонско царство такође имало одређених територијалних тежњи према северу. У време краља Милутина Србија је (од Византије) заузела средње делове Арбаније са Драчем⁵. Од тог времена ће у владарској титули српских земаља, особито у време цара Душана, бити обухваћени и Арбанаси.

Да је опет у средњем веку у данашњој Арбанији било и сталних словенских насеља ("склавинија") несумњиви докази су и многа географска имена тога порекла (нпр.: Горица, Градац,

опет, после посете Арбанији одмах је запазио одређене сличности између свог (српског) народа и Арбанаса. Вук Караџић је, поред општег интереса за Арбанасе, доспео само да сакупи нешто њихових народних песама.

³ На Косову и Метохији, на пример, у последња два-три столећа, у условима турске окупације, догађало се ширење једног малобројног и мање цивилизованог народа на рачун другог бројнијег и културно развијенијег народа.

⁴ И не случајно баш ово место, јер ова лука била је улазна, односно излазна тачка (копно - море) оног старог и чувеног пута (Via Egnacia), који је већизвао Рим и Цариград.

⁵ Овај град је особито био на удару освајача. Њега је, на пример, од Угара освојио Балша II Балшић да би се после тога прогласио "дуком драчким". Када већ помињемо овај приморски град додајмо да је Шуфлај набројио како је Драч за четири столећа (XI до XIV) 32 пута мењао господаре. Јављали су се ту и Нормани. И Арапи. У потоње време Драч је био нарочито поприште судара интереса католичке и православне цркве.

Забојана, Сопот, Велипоље, Селца, Црквине, Белиградум - касније Берат, Дворани, Луково, Зеленик, Осојна, Бистрица, Забел, Ледина, Каменица...). На карти Селишчева (из 1931) цела Арбанија је прошарана и прекривена географским именима словенског (углавном српског) порекла⁶.

У вези са тим, додајемо овде и следеће. На просторима Арбаније Срби се нису сукобили са Арбанасима, њиховом политиком и интересима, већ са византијским властима. Напротив, Арбанаси су, као мањинско и још неорганизовано становништво (чијих је трговаца и занатлија било по приморским градовима Зете и у Дубровнику) сарађивали и са новим (српским) властима⁷. Освајајући Епир од Византије, цар Душан је то урадио и уз помоћ "албанских" одреда (како кажу млетачки извори) којих је било у његовој војсци. И баш после тога Арбанаси ће у већем броју почети да се насељавају на византијском земљишту. После Душанове смрти и распада његове царевине, у Арбанији ће све изразитије почети да се уздижу и помињу поједине феудалне породице и домаћег (арбанашког) становништва, као што су: Топије, Дукађини, Аријанити, Музакија, Матаранго, Блаже, Шпате и др. Тада су се у Зети уздигли и Балшићи (вероватно влашког порекла). Те истакнуте породице орођавају се не само у оквирима своје етничке заједнице већ и са феудалцима и дворовима Срба (или и других земаља)⁸. Ти феудалци обично су имали "словенске" канцеларије и у писменом саобраћању углавном су се служили српским језиком и писмом.

У време византијских власти, као и власти развијених српских држава (Зета, Рашка), Арбанаси су, као мањинско становништво, свакако и асимиловани (на југу грцизирани а на северу словенизирани). У Црној Гори и Херцеговини вероватно

⁶ У Алтину (предео од десетак села у северној Арбанији), који је Стеван Дечански (1336) завештао својој задужбини (Дечанима), према попису домаћинстава у тим селима, у 90% били су људи словенског порекла.

⁷ Историчари чак кажу да су Арбанаси и Бугари, као делом и Грци, на саборно равноправно учествовали у доношењу и објављивању Душановог законика.

⁸ Даница, жена Ђорђа Кастриоте (Скендербега) била је кћи војводе Голема; сестре Даничине биле су удате за Ивана Црнојевића и деспота Стевана Слепог; Скендербегова сестра Марија била је удата за Стевана Црнојевића; Ђорђе Топија био је ожењен сестром Вука Бранковића, а син Ђорђа I Балшића Константин био је ожењен Јеленом Топија. Аријанити су били орођењени са Бранковићима и Црнојевићима. Кад се помиње Ђорђе Кастриот(ић), додајмо да је његова мајка Војислава вероватно била Српкиња. Сачувана је повела да је Кастриота дао прилог манастиру Хиландару, док се зна да је у том манастиру, као монах, умро и његов син Репоп.

и читаве скупине њихових сточара су посрбљене. Наиме, у писаним изворима у динарским крајевима помињу се сточарске групе: Матаруге, Мацуре, Кричи, Шпањи, Букумире (о којима су и до данас сачувана бројна предања). Као породична или групна имена све те скупине најпре су поменуте у Арбанији, одакле су се, као сточарске, померале ка планинама Црне Горе и Херцеговине. За Матаруге се зна да су уговарали и својим коњима преносили робу из приморја у унутрашњост Србије. И обратно. Занимљиво је да је на делу једног од старих путева (од Дубровника ка Поморављу) у процесу њихова насељавања (тј. територијализације, односно посрбљавања) дотада полуномадских сточара, настало више насеља која се називају Матаруге. Као трагови и дужег присуства тих група очувана су географска имена која на њих подсећају (нпр. Кричак и Матаруге у области Дурмитора), као и многи називи места (Големаде, Шинђон, Бурмази, Мацурска јама, Мацурско гробље). У Бањанима се за поједине тамошње породице тврди да су пореклом од Матаруга. Изгледа да су ове сточарске групе, када су у динарским крајевима и приморју, у XIII и XIV столећу, почеле да се помињу, већ биле романизоване. То држимо на основи тога што су територијализацијом сразмерно брзо и асимиловане (док су се Арбанаси, као нероманизовани, боље одржавали) и што је по Црној Гори и Херцеговини остало и других трагова од романизованог становништва (нпр. да се за сир гдегде каже брнза или за мешину у којој се држи сир брнзар). Очуван је и општи термин комун за заједничку земљу. Уосталом, Дробњаџи, Бањани и Мириловићи у списима ће се и касније помињати као Власи. Народна предања за ове раније групе кажу да је то био неки "стари народ" или "први свијет", који се међусобно много гложио (у Морачи се и сада чује узречица "Поклали се међу собом ка' Мацуре"), а који се одселио из ових крајева због великих снегова и студи, који су, наводно, били учестали у пролећним или чак и летњим месецима. Истоветна предања о исељавању негдашњег "старог становништва" постоје и код Арбанаса.

У сваком случају, све до доласка Турака у наше крајеве односи Срба и Арбанаса нису били непријатељски, или барем о томе нема вести. Напротив, они су били добри, често и пријатељски, нарочито међу пословним људима и међусобно орођеним породицама. Због тога је и било асимилације Арбанаса од стране Срба. Уосталом, Србија је у време цара Душана (са државним уређењем и освајачком политиком која је и њима са-

мим користила) Арбанасима могла само да импонује. Разуме се највише код феудалног слоја становништва и занатлија и трговаца⁹.

⁹ И поред таквих, релативно добрих односа, ипак се може наслутити како је још од средњег века код Арбанаса почела да се јавља мисао за осамостаљивањем и независношћу. Нарочито је то било у средњој Арбанији (између река Мата и Шкумбе), у крајевима око Кроје и Драча. Тако се још првих година XIII столећа феудалац Димитрије Прогон, зет Стевана Провенчаног, ослањајући се на Србију, Дубровник и Византију, прогласио за "архонта Арбаније". У време инвазије (напуљских) Анжујаца на арбанашке земље, оне су проглашене за "краљевство Арбаније", са седиштем у Драчу. Тада се бискуп Кроје називао "бискупом Арбаније". Године 1364. Карло Топија помиње се као "кнез Арбаније". Од времена Скендербега (половина XV столећа) још више се истиче тежња да Арбанија треба да се организује као посебна територијална снага.

Када са Арбанасима у средњем веку стоји тако, могло би се поставити и питање: па ко су они, који се, ето, сразмерно касно јављају у историји? Познато је да се у планинским крајевима дуже чувају старије културне појаве, као и старије народносне групе. Такав је, на пример, случај на Кавказу, на Пиринејима, у Шкотској, а тако је и са Арбанасима на Балканском полуострву.

На тлу данашње Арбаније, углавном око Кроје, где су се додиривали интереси Византије и Рима, први пут се, у XI столећу, помињу као посебна група Арванити (Арбанитас, Арбанитос) или Албани (словенски Арбери, "Рабан"). У XIII столећу биће поменут, као посебан, и арбанашки језик. Ко су онда били ти људи који се релативно позно помињу са својим именом и језиком? Пошто је још од II столећа, око старог града Арбанополиса - потоње Кроје Птоломеј поменуо илирско племе Албани, одмах се закључило да су Арбанаси у ствари потомци старих илирских Албана. Такво мишљење заступају и сада многи стручњаци. Нарочито арбанашки. А, као што знамо, није давно било када се за Србе, па и Јужне Словене уопште (који живе на негдашњим илирским просторима) употребљавао назив Илири (илиризам, илирски језик, Илирикум, Илирска крајина). Према мишљењу неких озбиљних језичких стручњака, међутим, арбанашки језик је "барем толико, ако не и више трачки". Он припада групи сатен језика, којој је припадао и трачки. У најновије време углавном се овако мисли: Арбанаси су потомци Дарданаца (илирско-трачке грунације), али који су некада, пре римске епохе, боравили дубље у залеђу, око планине Бемуса (Балкан) и у области Карпата, да би се временом помакли ка Јадранском мору у подручја данашње Арбаније. (Због тога су раније неки аутори Арбанасе и називали "дарданским Арбанасима." Као потврда таквом мишљењу узима се то што они (Арбанаси) за поморство и рибарење немају своју терминологију (већ грчку, романску или словенску). И, друго, у арбанашком језику има појединости истоветних као и у румунском, што значи да су се преци данашњих Арбанаса некада налазили у суседству румунских предака.

Раније је била распрострањена и теорија да су Арбанаси потомци Пелазга (или Пеласта), најстаријег индоевропског (или чак и прединдоевропског) слоја, који је и пре доласка Грка (Хелена) живео око планине Скарлуса (данашња Шар - планина). Томе би у прилог ишло тврђење да је и сама основа имена овог народа (алб, односно арб) вероватно прединдоевропског порекла

Продори Османлија у балканске земље, сасвим природно, изазвали су и отпоре домаћег становништва. После озбиљних победа Турака над Србима, на Марици и Косову (1371. и 1389), наилазиле су деценије покушаја организованијег отпора даљем продору Турака. Било је то и у савезништву и под командом угарског краља Владислава, Јована Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића, када се окупља војска састављена од Срба, Мађара, Румуна, Пољака. Ту је затим жилава борба Ђурђа Кастриотића (Турци су га назвали Скендербег, тј. Александар

(од алб - брег). Осим тога, у арбанашком језику сачуван је и траг двадесетичног бројног система (њизет - 20, дизет - 40, трезет - 60), који, такође, није индоевропског порекла. (И у француском је сачувано четири пута двадесет = 80.) Арбанашки језик је иначе некако издвојен и усамљен у групи индоевропских језика.

Облик Арнаути, који се раније чешће употребљавао, као име овог народа, потиче из времена Турака.

У новије време као ознака за народ и земљу Арбанаса све чешће се употребљава име Шиптари (Шћипенија, Шћипнија). Нагађа се да то име потиче од глагола шћине (ексципио - разумети), или по именицама те основе стена или орао. Постоји и претпоставка да шћипен потиче од старог назива Скупи (Скопље).

Најкраће, простор данашње Арбаније некада су настањивали Илири. После њих, приморске делове држе стари Грци (Хелени). Ту су се потом рано искрцали и подуже остали Римљани. И није чудо што је језик Арбанаса скоро "полуромански". Потом су ово подручје опет држали Византинци (наследници старих Хелена), а од средњег века делимично и Срби, који ће нарочито северне и средње делове Арбаније да преслоје и својим насељима. Отуда је код Арбанаса земљорадничка терминологија тога порекла. Неки мисле да су Арбанаси од Словена примили и полуглас *џ*, назале *он* и *ен*, као и наставке *ак* и *ште* (код именица типа Улцињак, Кућиште). Затим, природно је да Арбанаси, који су у време Турака у већини прихватили ислам (око 70%), у говору имају и велики број оријенталних речи као и осталих појединости. Због свега тога, уопште узето, могло би се рећи да су данашњи Арбанаси као одређена етничка посебност резултат дужег стапања (делова) разних народа. (Па и у каснијим столећима, кад су Млечани имали поседе и интересе на источној страни Јадрана, северна Арбанија и Црногорско приморје називани су "млетачком Арбанијом", за разлику од јужних делова Арбаније, који су називани "турском Арбанијом".)

Иначе, у средњем веку Арбанаси се помињу као сточари, и то скоро редовно уз Влахе и са Власима (такође сточарима). Простор од Црногорског приморја преко северне Арбаније до Призрена раније је био прекривен називима романског порекла. То значи да је у том подручју некада било много Влаха.

Балканско полуострво као да се налазило на путу, па ће оно и касније бити место сусрета, судара (окупација, устанака, сеоба, разних превирања, однарођивања) етничких мешања и сажимања. То се, уосталом, одмах може и сада запазити и по физичком изгледу балканских људи. И, свакако, није случајно један Вонко, из Јањине, у јужној Арбанији, у првим годинама XV столећа, своју народност овако означио - Србо - Албанито - Булгаро - Влаход.

Велики), у чијој је војсци велики број заповедника имао словенска имена. У време наиласка Турака неки арбанашки великаши су се предавали новим завојевачима. Или су, као на пример Дукађини, нудили своје поседе Млечанима. Тако је урадио и Ђурађ Балшић са поседима које је имао око Скадарског блага.

Б. Турски период. Запоседањем балканских земаља од стране Турака (сасвим страног света) ту ће почети да се догађају и други, нови и далекосежни процеси и појаве: део млађих људи биће мобилисан у (помоћне) одреде турске војске или ће и добровољно отићи у њихову војску; делови домаћег становништва бежаће испред освајача у мање приступачне крајеве; сточари ће почети и за стално да се насељавају у појединим крајевима; у брдским пределима северне Арбаније и Црне Горе почеће да се образују нове друштвене заједнице (племена). Али, највеће и најтрајније промене почеће да настају од када су појединци, или и делови домаћег становништва, почели да прихватају религију окупатора (ислам). Јер онај ко би примио нову веру, самим тим би постајао повлашћени човек. Познато је да је турска власт почивала на апсолутној владавини ислама и дискриминацији немуслимана. Наиме, човек који би прихватио ислам могао је слободно да носи оружје и накит, да се одева како жели, да подиже кућу какву хоће, да има више жена. Могао је да се казује и да је Турчин. Немуслиман (или рајетин) све то није смео ни могао. Рајетин не сме ни да буде бучан на јавном месту. Тако се неуком и сиротом појединцу нудила могућност да, примајући ислам (као једину "праву" веру), поистовети себе са освајачем; могао је некому да се несметано освети за какву ранију неправду, да се домогне привилегија које је доносила нова вера. Једном речи, могао је да оде и у какве главаре и руководиоце. Ратник и човек од вредности иначе у време Турака могао је да напредује. Тако је од доласка Турака и успостављања њихове власти у нашим крајевима стварана потпуна подвојеност људи на два дела: они који су прихватили нови поредак и они који ће тек имати да трпе неравноправности, понижења и невоље сваке врсте као: да буду одвођени у ропство и продавани, да им се одузимају мушка деца, да без суда и закона буду кажњавани на разне начине, па и да буду убијани¹⁰. Разуме се да су

¹⁰ Да ли су, пак, ислам најпре примили богатији да би тако сачували своју имовину, или "плахи и лакоми", или сироти и грамзиви, те да ли је то, и ко-

тако створени услови за сасвим нове међуљудске односе и понашања појединаца или и целих група. Српски народ је пре тога имао државну и правну прошлост, институције, историју, традицију, углед. Осим тога, онај део Срба који није прихватио ислам надао се и у помоћ и солидарност хришћанске Европе. То га је подржавало у нади да његове невоље неће вечито трајати. Арбанаси свега тога нису имали, па су се, прелазећи масовније у ислам, сразмерно брзо и политички почели поистовешћивати са Турцима. Психологија малог и нејаког да и он може, и то сразмерно брзо и лако, да постане неко и чак да се изједначи са великим, била је истински примамљива. Сточару Арбанасу, опет, било је лако да, чим се определи за исламску веру, постане и ратник а преко тога и господар. А да би се пак неко доказао и показао да је добар и истински припадник нове (једине "праве") вере, природно је да су појединци чинили и могли да чине, многа недела, освете и насиља над онима које закони нису штитили. Особито је то било од XVIII столећа, од када је почела да слаби турска власт а још више онда када је било покушаја (нпр. 1839) да се у Турској уведу неке реформе и поредак сличан европском. Тада се исламизовани део балканског становништва фанатично борио за Турску (односно за своје привилегије). Исламизовани делови балканских народа били су упорнији борци за очување поретка у Турској него прави Турци. Па и у балканским ратовима, почетком нашег столећа, у коначном обрачуна балканских народа са ослабелом Турском, исламизовани Арбанаси су до краја били на страни Турске. Свакако је у таквим приликама и настала она народна да је "потица гори од Турчина". У та два столећа (XVIII и XIX) исламизовани Арбанаси показали су се као најбоље и најверније слуге и чувари Турске. На Порти је уосталом, било често и великих везира пореклом Арбанаса.¹¹ Да је тада, крајем XVIII столећа, за немуслимане било претешко стање, као доказ служи и писање, из Призрена, католичког надбискупа Масарекија својим претпостављеним у Риму. Он јавља да је за немуслимане Балканског полуострва изузетно тешко и да исламизовани Арбанаси, под заставом Турака и идентификујући се са Турцима,

лико, чињено слободном вољом, донекле је споредно. Истина је само да се знатан део становништва балканских народа, пре или касније, приклањао новом поретку и прихватао ислам (најмање је тога било код Грка а свакако највише код Арбанаса и Срба).

¹¹ Синан-паша, који је спалио кости Св. Саве на Врачару (1595) био је Арбанас.

једноставно чине шта хоће. У таквом јадању додаје да и он сам своја литанија увек завршава речима: "Ослободи нас, боже, од Албанаца". Наиме, и домаћи и страни извештачи из тог времена јављају како би група наоружаних арбанашких пљачкаша, као претходница онога што је тек имало да дође, упала у неко српско село или крај да граби девојке или децу уопште (тражећи потом за ове "рабуш" или уцену и откуп), да отима стоку, уништава летину, пали имовину или, једноставно, злоставља и убија људе. Залетали су се овакви одреди паликућа и убица и до Бугарске. Понекад би, као знак да некога хоће да убију, испред његове куће остављали метак. И све су то радили, и могли да раде, некажњено. Страни извештачи истичу да се ове силеције "бога не боје а царске заповести не слушају".¹²

¹² Од ових и оваквих упада свет се бранио на разне начине. Мењали су људи одећу, или узимали исламска (лична) имена. Тако би, макар формално, изгледало да су примили ислам (да су се "потурчили"). У Метохији су и доскора, особито у насељима где је у близини било Арбанаса, Српкиње сељанке носиле арбанашку одећу. Али, то није било довољно. Ишло се и даље тако што би неко о својој породици и њеном пореклу протурио вест да води порекло од неког арбанашког фиса (племена). Тако се могло рачунати на заштиту и солидарност "својих" саплеменика. Чак и данас по Метохији има турских, циганских па и усамљених српских породица (нпр. у Сувој Реци) које казују да потичу од неког арбанашког племена. Или би старешина домаћинства почео (ноћу) да иде у дамију и клања (док би дању, и кришом, одлазио у цркву). Или је заиста од невоље на крају и јавно прихватио ислам. Још убедљивије би било када би сви мушкарци из куће прихватили ислам. У таквим приликама било је верски мешовитих не само бракова већ и браће, домаћинства, родова. Иначе, прелазак у ислам није био (ни редак) ни тежак. То, пре свега, зато што свет, особито у забаченијим крајевима, није био верски образован и чвршће опредељен. Друго, ислам је нудио многе погодности и повластице. Тако је ислам не само помогао већ и ојачао и механички умножио број припадника појединих фисова, односно Арбанаса у целини као одређене припадности и посебности. Не толико и као неког посебног и заиста другачијег етничког слоја, већ као људи из природе (планина), гладних материјалних добара и жељних власти, који су као такви заиста били спремни на све. А Турцима су баш такви често и требали. Иначе, за праве Турке сам израз Арнаути био је ознака простог, заосталог и дивљачког света. Ислам, опет, као идеологија, није поклањао и неку пажњу томе ко је и какве етничке (односно националне) припадности. Основно је било да је неко (верски опредељен као) муслиман. Као идеологија, ислам је, штавише, слабио нечију народносну припадност и опредељеност. Па и у најновије време исламизовано становништво Босне, Македоније или којег другог краја (раније) Југославије исказивало се ако не као Турци или Арбанаси а оно као Муслимани, "неопредељени Југословени", "остали". После Берлинског конгреса (1878), када је Аустроја добила право да окупира Босну и Херцеговину, из тих земаља иселило се у Арбанију доста исламизованог становништва, нарочито из Херцеговине. Ти одсељеници, такозвани мухацири, сразмерно брзо су арбанизовани. Из Босне и Рашке области одлазили су у Турску, где су такође погурчени.

У та два stoleћа, услед свеколиког притиска на хришћане, особито Србе, који су иначе устајали противу турских и арбанашких насиља и пристајали уз хришћанске силе у борби противу Турака, разуме се да је од разуларене масе морало да се спасава или исламизовањем или коначним исељавањем из завичајних места¹³. Особито се српски живаљ исељавао са Косова и Метохије, из горњег Полимља и рашких области. У исто време или нешто касније у крајеве које су Срби напустили, насељавају се Арбанаси, нарочито по оближњем Косову и Метохији. О томе говоре и очувана казивања потомака досељаваних Арбанаса. То насељавање извештачи упоређују са "пустоношном реком" која све "поплави". У то "бесудно време" из свог завичаја иселио се и део Арбанаса католичке вере (код Задра и у Срем, исто онако као што су у XV stoleћу бежали за Апулију и Калабрију, где су се и до данас очували). Цвијић је установио и правце или миграционе струје тих исељавања Арбанаса из своје матице. Једна је била малисорска струја, која се из северне Арбаније кретала ка Косову, Метохији, горњем Полимљу, горњем Ибру и Поморављу. Друга је била дукађинска струја, која је била усмерена ка Лесковцу и Јужној Морави, допревши све до Ниша. Ова је обухватила целу Топлицу. Јужноарбанашки живаљ (Тоске) кретао се ка Грчкој.

Да би за православни живаљ било још горе, у време слабљења Турске јављали су се поједини паше или везири арбанашког порекла, који би стали да одричу послушност Порти и који су желели одређену самоуправу или самосталност. На пример

Разуме се да нису само Арбанаси прелазили у ислам. Чинили су то и Срби, који често нису показали и неку отпорност напуштању своје раније вере и народносне припадности. Није песник без разлога казао:

Ми смо Срби народ најнесрећнији,
Просто вјеру што пригрли другу
Но му просто не било пред богом
Што се Србом даље не казује.

И, заиста је упадљиво да кад Србин прими другу веру, он брзо промени и свест о својој народносној (етничкој) припадности. Чак постаје отворени противник својих дојучерашњих сународника. То као да је неки наш балкански специјалитет. Арбанас, иако је католик, православни или муслиман, он је опет Арбанас. Барем у балканским оквирима.

¹³ Онај који прихвати ислам могао је да буде миран и остане на своме. На пример у селу Броду (Сретечка жупа код Призрена) постоји Марк-махала данас настањена Арбанасима. И код њих је доскора очувано предање да су им преци били Срби, Марковићи, али који су после исламизовања поарбанашени.

Махмут-паша желео је од северне Арбаније и суседних крајева да створи себи посебну краљевину.

Од краја XIX stoleћа окупљају се арбанашки прваци и организују такозвану Призренску лигу (или конгру, која је одређеније захтевала аутономију Арбанаса у оквирима Турске, односно касније и стварање посебне државе, која би обухватала и делове Грчке, Србије и Црне Горе у којима је било Арбанаса.

У нашем случају, кад се говори о арбанизовању Срба, процес се углавном састојао од два степена. У првом би Србин прихватио ислам, у почетку можда и површно и као привремено. Међутим, у његову средину или у суседну, усељавају се исламизовани и повлашћени Арбанаси. Већ ослабиле националне свести, тада ће исламизовани Србин, у другом степену, да се и по-арбанаша.

В. Новије време. Године 1912. међународним уговором одлучено је да се образује самостална држава Арбанија. Отада су Арбанаси постали и међународно признати политички појам (до тада су били само етнографски и географски појам).

После Првог светског рата део Арбанаса из оквира Југославије (где ислам није био и државна религија) иселио се у Турску.

У време Другог светског рата Силе осовине, Италија и Немачка, покушале су да, слично стварању Независне Државе Хрватске, као свој сателит, створе и "велику Арбанију", која је требало да обухвати и југословенске крајеве у којима је било арбанашког живља.

После Другог светског рата Арбанаси који су се нашли у Југославији, уз помоћ владајуће интернационалистичке идеологије и политике, добијали су од југословенске заједнице обилата материјална средства и сваку другу помоћ за што бржи и пунји развој. До 1948. Југославија је давала помоћ и Републици Арбанији. У то време, осим тога, косовско-метохијски Арбанаси су поступно добијали и територијално-административно осамостаљивање, све до задобијања "конститутивне улоге покрајине Косово као дела Југославије", да би на крају, почели да се јављају и захтеви за посебном републиком. За све то време опет као да су се чврсто држали апела Енвера Ходе да Арбанаси, као малобројан народ, треба што више да се множе¹⁴.

¹⁴ Кад помињемо Енвер Хоџу, тог изузетног "комунисту", који је декретом у својој земљи укинуо религију, додајмо да је он добијао не само помоћ већ и зајмове, најпре од Југославије а потом и од СССР-а и Кине, које потом

Пошто се (СФР) Југославија већ распадала (од 1990. и наредних година) Србија као република, вратила је Косово у своје оквире, на ниво аутономне покрајине. Незадовољни таквом одлуком, као и смањеним средствима која су дотада добијали, арбанашки политичари Покрајине илегално су прогласили "републику Косово", тако да сада (1997) постоји нека врста двојне (паралелне) власти на Косову и Метохији (званична и тајна). Разуме се да ваља изнаћи разуман облик заједнички подношљивог живљења Арбанаса на Косову (којих тамо већ има 90%) и Срба на својој историјској земљи.

Као што видимо, последице и крајњи резултат турске окупације балканских земаља јесу: стварање "бошњачке" нације од исламизованих Срба у Босни и Херцеговини и друго, од у турско време повлашћених и насељених Арбанаса по Косову и Метохији, где су некада (у Приштини и Призрену) биле престонице српске државе, сада се покушава да се створи и посебна арбанашка држава, која би се припојила Арбанији. Осим тога, косовско-метохијски Арбанаси су за све време припадања (СФР) Југославији, несметано и разним мерама и методама, арбанизовали исламизовано становништво Покрајине (Турке, Цигане, као и исламизоване становнике српског порекла и језика). Тамошње арбанашке власти покушавале су да делом и српској деци арбанизују презимена. Или су захтевале да и српска деца уче арбанашки "онако како арбанашка уче српски". Горанцима (исламизована група Срба код Призрена) ни до данас нису враћена презимена на облик који су имала пре Другог светског рата. Увођењу арбанашког језика као наставног језика у школама Горанци су се одупрли. Штавише, и сада (1997) има насеља у Покрајини са исламизованим живљем српског језика (нпр. варош Ораховац и село Муштутиште у Средачкој жупи) у којима деца предшколског узраста иду у такозвани припремни разред да уче арбанашки како би у школи могла да прате наставу на нематерњем (арбанашком) језику. И, нико ово не назива етничко-језичким насиљем и денационализацијом, већ је то само стари и опробани начин арбанизације мирног исламизованог становништва. И то у, од Срба "окупираном" Косову, како данас искључиви националисти и сецесионисти Арбанаси Косова и Метохије кажу.

није хтео да враћа. За тог "интернационалисту" зајмови су били "капиталистичка категорија", па их зато и није требало враћати.

Овај историјски осврт може да изгледа и преопширан. Међутим, данашњи политички односи између Срба и Арбанаса (у оквирима Србије и уопште) могу да се разумеју само ако знамо и прошлост.

Истоветне или сличне појединости из традиционалног живота Срба и Арбанаса

Посве исти или слични привредно-географски услови, као и столећима иста историјска збивања природно је да у одређеној зони, без обзира на састав и порекло становништва, доприносе стварању истих или сличних израза у начину живљења људи. То вреди и за простор северне Арбаније и Црне Горе, где су међустнички додири Арбанаса и Црногораца (односно Срба у Црној Гори)¹⁵ били ближи и трајали дуже. Међуодноси Срба и Арбанаса на Косову и Метохији били су другачији и трају сразмерно краће време. Они се не одликују међусарадњом и добросуседством као што је случај између Арбанаса и Црногораца.

а. У црногорско-арбанашком додирном простору давнашње је занимање сточарство полуномадског (или катунског) типа. И до нашег времена, на овом подручју позната је вештина припремања добрих млечних производа (посебно сабирање и чување скорупа у мешинама). Још код старих илирских Доклета помиње се добра врста сира. Затим, једна од старих и донедавна одржаваних појава код сточара било је местимично привремено, или чак и сталније, становање чобана у пећинама или поткапинама. Природно је очекивати да је сточарско становништво одећу правило од вуне и коже. Међутим, код арбанашких Малисора (Брђана) очуван је и звонолики облик женске сукње прављен од ваљане вуне (такав облик сукње види се на каменим представама Илира). Код католика Арбанаса познат је и начин украшавања коже тетовирањем. Тетовирање је било познато и Илирима. У време турске окупације, католички часници подржавали су ову појаву. Настојали су да се женској деци учрта крстић између обрва (то да као одрасле особе не би прелазиле у ислам).

¹⁵ Све до нашег столећа, заправо до Другог светског рата, Црногорци се нису сматрали посебним народом, већ само делом српског народа.

Зависно, дакле, од географских и привредних услова законито су се јављале и одржавале не само старе већ и истоветне појаве у начину становања, одевања и исхрани северних Арбанаса и Црногораца.

Из области друштвеног живота још раније је запажено да су се, особито после доласка Турака, у Црној Гори и северној Арбанији стале јављати и нове друштвене (односно племенске) организације. Наиме, у време нове (турске) власти сточари су почели да се спуштају и за стално насељавају у нижим областима и да ту, заједно са ратарским становништвом, натурајући му родовско уређење, образују нове заједнице¹⁶. Те нове заједнице (или племена) имају своје главаре, који, да се не би ишло за помоћ код окупаторских власти, у локалним споровима обављају и улогу судија. Племена има и војног старешину (код Арбанаса он се назива барјактаром). Као одређена целина, племена настоје да што више учврсте своје право над одређеним земљиштем, које ће као заједничко (комун) свима једнако да служи. Продаје ли неки племеник своју властиту земљу, по обичајном праву "пречег откупа" најпре мора да је нуди најближим сродницима. Занати су, осим у варошима, били непопуларна занимања. Пљачка, особито иновераца, била је каткад и облик привређивања. Као одређени колектив, племена, дакле, има своје име, територију, своју локалну управу, богомољу и своје свечаности (као што је слава). Северно-арбанашка племена, осим посебних племенских слава имала су и заједничку међуплеменску славу (Св. Никола). Код знатног броја црногорских и арбанашких племена постојала су предања да су она настала од истог заједничког претка до којег су често знали да наброје и до двадесет генерација (појасева). Код неких арбанашких племена (нпр. Климената и Груда) казује се да је тај предак досељен из Црне Горе или Херцеговине. За претка племена Шкреља кажу да је досељен из Босне. И код неких црногорских племена предања тврде да им је предак досељен из Арбаније. За Дрекаловиће, велико братство из племена Кучи, казују да им је предак Дрекале био Скендербегов унук. Неки родови у селу Велици, код Плава, имају заједнички надимак "Шаљани". Према предању, то је дошло отуда што је њихов заједнички предак добегао

¹⁶ За неке од њих одавна се употребљава израз "гора" или "брдо", што и само собом указује на месне географске карактеристике ових насеља. Малесија, крај у северној Арбанији, значи брдска област (од арбанашке речи мал - брдо), која је настањена племенима као што с друге стране, у Црној Гори, постоји област Брда (Црногорска брда, или Седморо брда).

из северноарбанашког племена Шаља да би се овде настанио, оженио и посрбио. Још су чешћа предања да нека арбанашка и нека црногорска племена потичу од рођене браће (тј. од истог претка). Занимљиво је да су таква предања о међусобном сродству постојала и код илирских племена. Да ли има истине у томе да су нека арбанашка и нека црногорска племена заиста настала од рођене браће, тешко је рећи. Или су таква предања стварана да би се не само као суседи већ и као "рођаци" узајамно помагали и заједнички успешније бранили од Турака. Иначе племенске организације, као врста самоодбране и самосналажења, јављале су се само код хришћана, али не и код оних који би прешли у ислам, јер њих је, као припаднике државне религије, штитила сама држава и власт. У оквирима свога племена, особито док је оно било мање, забрањено је орођавање женидбеним везама.

На ранију племенску припадност косовско-метохијских Арбанаса сада обично подсећају презимена, као: Хот, Бериша, Гаши, Груда, Краснићи. Или Куч. Ово последње одмах нас подсећа на њихово раније неарбанашко порекло¹⁷.

За групу крвних сродника (стручно речено род) у Црној Гори ће се обично рећи "трбу(х)" - код Арбанаса "барк". Неки мисле да је оваква терминологија стара и да указује на порекло по мајци (тј. по једном трбуху из кога је род нарастао).

Донедавна је у овом подручју било и "великих кућа" или породичних задруга. Код Арбанаса је било и таквих у којима је део чланова био католичке, а други део исламске вероисповести. Католици су мушкој деци давали исламска имена. Нешто ређе, било је тога и у Црној Гори наводно зато да би се дете спасило од урока. Или је најпре оно рађено из практичних разлога: пред светом изгледа да је особа исламске вере?

Положај жене у племенском друштву био је тежак - неравноправан са мушкарцем. О удаји и женидби своје деце бринули су и одлучивали родитељи. У дому свога мужа жена је радила,

¹⁷ Око горњег Ибра, с његове леве стране, пре сто-двеста година, преовладали су досељеници из Куча (овде исламизовани), па је и читав крај назван "Кучињом". Недалеко од Трепче, на Косову, овећа област данас носи име Шаља. Донесено племенско име овде је добило географско значење. Раније село Трепча, на самој обали Плавског блата, после одласка Срба добило је ново становништво (Арбанасе из племена Климената), по коме је добило и ново патронимичко име Мартиновићи. Неки родови у селу Велици, код Плава, имају заједнички надимак "Шаљани". Према предању, то је дошло отуда што је њихов (заједнички) предак досељен из северноарбанашког племена Шаља, да би се овде настанио, оженио и посрбио.

слушала и рађала. Рађа ли мушку децу, већа јој је цена. Рађа ли само женску, или је нероткиња, муж је могао да је врати у род, али да приведе и другу. Било је чак случајева да жена угледнијег човека, која је била нероткиња, сама потражи другу жену за свога мужа (а да она и даље остане у његовој кући). Послови су били строго подељени на мушке и женске. Жена је радом и уопште пословима била знатно оптерећенија. Осим косидбе, орања и горосече, она је радила све друге послове, док су и послови око деце, припремања хране као и израде одеће и обуће били искључиво њени.

Код Црногораца, али још чешће код Арбанаса, све до нашег времена постојала је појава тобелија (вирцина). То су биле девојке које би дале завет (тобе) да се не удају, или оне којима би родитељи наменили такву улогу. Обично су то биле девојке које су имале малог брата којег је требало чувати и неговати. У овој такозваној патријархалној средини, где је за сестру постојао понос и прави култ брата (сестра се братом заклињала) таква жртва девојке је цењена. Тобелије су се по правилу одевале и понашале као мушкарци. Неки су мислили да је та појава преостала од Илира (или да има везе са легендарним Амазонкама). Мислимо да појава није много стара.

Као изразито развијени и истоветни обичаји код арбанашких и црногорских племеника били су крвна освета, гостопримство и братимљење мушкараца (уз узајамно лизање крви из убодених прстију). Предање тврди да је раније било и мазије (божји суд или "руке у казан"), обичаја да осумњичени у правно спорним случајевима голим рукама вади гвоздени предмет из кључале воде. Не опече ли се том приликом, сматрало се да је прав.

Код Арбанаса и Црногораца истоветни су били нарицање (жена) и гласно лелекање (мушкараца) за умрлим, сечење косе жена у великој жалости, оплакивање покојника над његовом одећом. Посве једнака су била и веровања у виле, вештице, суђаје, вампире (Арбанаси, осим љугат, кажу и вурволак), урокљиве очи, предсказивање догађаја из плећке закланог брата.

У додирним зонама са Арбанасима црногорски чобани су од арбанашких вероватно научили и вештину посебног начина свирања на фрули. Наиме, док ваздушна струја из уста одлази на добијање звука дотле свирач, истовремено и не прекидајући да дува из уста, када му затреба, удише ваздух кроз нос. Тако свирач може и десетак минута, или и више, непрекидно да свира. За такав начин свирања каже се да неко "сви-

ра са предисањем". Може бити да су црногорски брђани прихватили од Арбанаса и начин пратње нечијег певања звуком који се добије обртањем тепсије око руке (на софри или столу). Једни и други, затим, играли су једнако оро (коло), као што су уз гусле певали песме истих или сличних мотива (о Марку Краљевићу, Муси Кесеџији, Мују, Ђерђелез Алији...). У народном приповедању Арбанаса и Црногораца често су кружиле приче и легенде истих садржаја и мотива (нпр. сусрет појединаца са вилама). Заједничко је и предање о узиђивању особа у темеље неке грађевине. И код Арбанаса се за неки облик у карсној стени чује да је то отисак од копита Скендербегова коња. Црногорци ће тврдити да такви облици потичу од копита "шарца" Краљевића Марка. А и једно и друго, као и веровање у виле, имају заједнички извор код старих Грка код којих се, на пример приповедало о траговима у камену од кипита Ахилејева коња Балиоса. Тако је, свакако, било и са веровањима у суђаје (суђенице), наводно женска бића која су деци, одмах по рођењу, одређивала животну судбину. И то веровање је несумњиво потекло од грчких мојри (или римских парки).

Једнаке су биле и забавне игре деце и младих, као што су; игра пиљака, клиса, ћушкапе, гуде (врста хокеја на трави), скривања прстена испод једне од десет на тло положених капа, итд.

У зони у којој се развио племенски начин живљења, од мушкараца се тражило да буду храбри и одани заштитници своје заједнице (племена). Дobar и храбар човек увелико је значило једно исто. Погинути за своју заједницу, њен углед и част сматрало се дужношћу. Таквог може и песма да опева. Осим храбрости, још виши облик људских особина јесте чојство: да се не поклекне у невољи, да се помогне страдалнику (ма он био и непријатељ) и да се чува други од своје непромишљености и "бестилука" како каже Марко Миљанов.

Сасвим је, опет, природно да се у граничним међуетничким срединама јављају и национално мешовити бракови¹⁸, као и особе које знају оба језика. У језику једних има позајмица из језика оних других. Тако на пример код Црногораца ближе Арбанасима има арбанашких елемената рецимо у сто-

¹⁸ Овакви бракови ипак су били ретки. То због тога што се о Арбанасима као мањинском и становништву без познатије историје није мислило тако добро као о себи. Арбанас, пак, радо би узео девојку од Црногораца, али су их ови њима нерадо "давали".

чарској терминологији (урда, бач, бардока, горужда, дозивање козе речцом "кећ"). Арбанолози присвајају и термин баља (овца црних образа), док језичари кажу да је термин трачког порекла. Свакако су арбанашког порекла и лична имена Црногораца Ђоно, Ђин, Мараш (можда и Лека и Ђека), као и презимена Ђоновић, Ђиновић, Зоговић, Зоњић. У делу Васојевића који се додирују са Руговцима (из слива Пећке Бистрице) има арбанашких, тј. руговских утицаја у мушкој ношњи. Тако је доскора била упадљива сличност кроја и украшавања мушких сукнених чакшира и џемадана са доста црних гајтана исплетених од вуне. Истоветан је и талаган (или губера), горњи сукнени део одеће са капуљачом.

Да ли ове заједничке појединости из традиционалног начина живљења Арбанаса и Црногораца, или барем неке од њих, потичу из дубље старине (можда још из индоевропске заједнице) или су понеку од тих појединости примили једни од других, није сваки пут лако утврдити. Пошто су Арбанаси овде својим присуством старији, природно је претпоставити да су Црногорци појединости примили од Арбанаса. Али, за неке, као што је крсна слава, рекло би се да су их Арбанаси ипак примили од Црногораца (или су их наследили из времена када преци неких од њих још нису били Арбанаси)¹⁹. За појаву тобелија смемо да тврдимо да су је, иако ретко, Црногорци примили од Арбанаса. Обичај мазије је свакако старији. Поменут је у Душановом законуку.

На простору северне Арбаније и Црне Горе хиљаду и више година додирују се Арбанаси и тамошњи Срби. У граничном појасу они су ту углавном живели више заједно него једни поред других. Нарочито до оног тренутка кад су Арбанаси почели да примају ислам и служе политици Турске. Отуда узајамности и међусобна утицања.

б. У "старој Србији", пак, особито на Косову и Метохији, међустнички односи Срба и Арбанаса били су другачији. Овде се до доласка Турака Арбанаси нису осећали ни као мањина. Помињу се само појединачно и у појединим местима. Тако је, према турским пописима, било скоро све до XVII и XVIII столећа. Од тог времена Арбанаси ће почети да се из-

¹⁹ За нека северноарбанашка племена (нпр. Хоте, Груде, Клименте) предање каже да су српског порекла. Због тога су их остали понекад и звали "староверцима" или онима који се крсте са "три прста" (ако су католичке вере називају их "Латинима").

ливају из своје планинске матице, особито по оближњем Косову и Метохији. Услови под којима су те крајеве напуштали Срби а потом их насељавали Арбанаси нису били пријатељски нити у мирна времена. Напротив. Исламизовани Арбанаси, као верне слуге Турака, овде су у ствари били освајачи српске земље. Особито у време када су се Срби јаче опирали или чак и јавно устајали противу Турака (као 1804. и 1876/78). Зато је природно што су међусобни односи ова два елемента најчешће били ако не изразито непријатељски а оно једва подношљиви. Ту ће Срби, као староседеоци, и Арбанаси, као нежељени уљези, живети (не заједно већ) једни поред других. Арбанаси су уосталом, не само у време Турака до 1912. већ и 1941. па и у време Социјалистичке Федеративне Републике Југославије притајено, или када су то могли и јавно, потискивали Србе. Њихова пропаганда истицала је да они, као потомци Илира, имају и права да се шире свуда где су Илири некада живели! Само за тридесетак последњих година (1960 - 1990) рачуна се да је са Косова и Метохије исељено 300 000 Срба. Највећи број је свакако на одређени начин застрашивањем и принудама био приморан да се исели. Док Србија није била ослобођена од Турака није се имало куда бежати, већ се свет спасавао исламизовањем, односно арбанизацијом.

С обзиром на то да знамо да је на Косову и Метохији знатан број данашњих арбанашких породица и родова српског порекла, могло би се тврдити да су код Арбанаса на овом подручју одређене појединости из традиционалне културе у основи српско наслеђе. Заправо, преко тих појединости и откривамо раније порекло тих породица. Наиме, код знатног броја арбанашких родова у Метохији и по Косову донедавна се, и сасвим спонтано, чак и с поносом (али не кајући се што су прихватили ислам), истицало да су они српског порекла. Отуда су и постојали њихови надимци, заправо очувана ранија презимена као: Бојковићи, Добрићи, Рајковићи, Томашевићи итд. Нове арбанашке власти и њихова пропаганда (после Другог светског рата) утицале су да се оваква предања и казивања потисну, занемаре и што пре забораве. Вукашиновићи (сада Укшини) у Ораховцу не крију да су им преци пре стотињак година досељени из села Дапсића (крај Берана). Њихови старији говоре само српски²⁰.

²⁰ Потписани је 1965. ноћио у кући ове породице, у шта се могао и сам уверити.

Уосталом, зна се да су донедавна понеки исламизовани Арбанаси на Косову и Метохији, уочи Божића, уместо бадњака уносили гранчицу дрвета и да су се о Божићу међусобно посећивали и једни другима чарали ватру; да су о Ђурђев-дану обилазили поља и по њивама побадали врбове гранчице; да су с пролећа празновали девет четвртака да преко лета не би било града; да су се држали старог календара; да су за Св. Илију говорили да је тај светац до подне био Илија а поподне Алија; да су односили прилоге црквама; да су у неким кућама чак чуване иконе православних светаца; да су појединци јавно или кришом, тражили од православних свештеника да им читају молитву за здрављење болесног детета или су молили игумане неког већег манастира (нпр. Дечана) да им "пиша" дете. Те игумане су потом звали и сматрали "кумовима".

Или, и наши и страни извештачи бележе да је на Косову и Метохији, чак и у XIX столећу, било старијих Арбанаса (исламске вере) који су у младости били православне вере: да два брата имају један православну а други муслиманку за жену; да муслиман има хришћанку за жену. Или да појединци пре подне иду у цркву, а по подне у џамију (Арбанаси су такве називали љарамани - шарени). Таквих појединаца било је скоро до нашег времена. Разуме се да у таквим породицама и срединама није било ништа необично да се код једне националности јављају и појединости из културе суседа.

Већ је поменуто да су Арбанаси рано и увелико прихватили словенску ратарску терминологију (бразда, брана, коса, корито, лопата, мотика, остен, оје - ојиште, градина, угар, обор, пољак). Словенског порекла су и изрази кач (ковач) и казнец, затим именица тлини (од клинови-гаће). Из грађевинарства словенског порекла су: трем, праг, стреха, а из природе: керш, река, брек, поток.

Велика је и за науку ненадокнадива штета што су арбанашке власти још од 1937. (а од 1948, у време Енвера Хоџе, још систематичније) у Арбанији намерно замењивале географска имена словенског порекла. Тако је уништавана непоткупљива историјска грађа и документација. И Албанолошки институт у Приштини после 1950. вредно је и послушно то радио за Косово и Метохију. На пример, ранија географска имена, као Буковик, Белег, Долови, Лесковац, Трње, Поповац... једноставно су превођена на арбанашки или замењивана арбанашким обликом. Тако је чињена посебна врста етничког чишћења. У Арбанији су како се зна, последњих деценија и љу-

дима мењана "ружна" и "неприкладна" имена и замењивана "лепшим", прикладнијим, "националним". Мањинском становништву у тој земљи презимена су арбанизована. Њихови политичари, па и "стручњаци", мисле да је нечија предност у томе ако води порекло од старинаца и урођеника (Илира)! Али, то (они) узимају као "доказ" да су они на Балканском полуострву староседеоци и да, по том основу, имају и одређена преча права! Невероватно је да су чак и "стручњаци" археолози (Арбанаси) уништавали материјал који је потицао од Словена, а налажен на просторима које данас насељавају Арбанаси. На тај начин је не само намерно стварана крива слика о прошлости балканских крајева већ је сигурно даван и повод за шовинизам и мржњу према другима.

Док су се, дакле, Арбанаси особито кад су масовније прихватили ислам и тако постајали господарећи слој, не само добро одржавали као одређена посебност него су они у време Турака успевали да арбанизују знатан број неарбанског живља (влахе и Србе нарочито). Додуше, влашко становништво је раније и словенизирано (да би делом потом било арбанизовано). Од њих су, уосталом, и остала географска имена: Румија, Суторман, Дурмитор, Виситор, Урсуловац, Врмоша. И имена неких црногорско-брђанских племена (нпр. Пипери и Мугоше) такође су тог порекла, као и лична имена Микуле, Радуде. У говору Црногораца иначе се често чују романске речи, као: комун, портик, посед, роба, дација, комсијун, мргин, кварат, фаша, сић, фрус, преша, од којих један део чине појмови више (варошке) културе па вероватно да су оне примане пре од градског (и приморског), а не од сточарског влашког становништва. Немајући, као што је унеколико био случај са Арбанасима, свог матичног ослонаца и упоришта, Власи су се, као изразбијане групе, лакше и утапали у друге народе. Својевремено, они су се са Балканског полуострва и одсељавали у правцу северозапада, до Истре, или, на север и североисток, у земље преко Саве и Дунава.

Уместо закључка

Срби и Арбанаси су (нешто даљег али) у основи истог, индоевропског порекла. Столећима су, додирујући се, живели (и живе) у истим природним и привредно-географским условима. Заплускивала су их иста историјска збивања, али у ко-

јима нису стално једнако пролазили. Бројнији, Срби су још од средњег века имали своју организовану државно-правну заједницу у којој је свакако било асимиловања Арбанаса као мањинског живља. Арбанаси нису имали своје државне организације све до почетка XX столећа. У средњем веку, а и касније, и једни и други су асимиловали одређени број романизованог (влашко-цинцарског) живља.

Од доласка Турака у балканске земље Срби су само делимично прихватили ислам. Арбанаси су то учинили у сразмерно већем броју. Примајући ислам, они су постајали сарадници и слуге Турака. Отуда, и највише због тога, долази до разилажења и политичких и других интереса између неисламизованих Срба и исламизованих Арбанаса.

Од краја XVIII и почетка XIX столећа Црна Гора и Србија поступно се ослобађају од турске власти и обнављају своје државне заједнице. И код Арбанаса у новије време све више долази до националног буђења и тежње за стварањем своје државе. Али и даље, па и у балканским ратовима, Арбанаси су били на страни Турске. Чак и 1941, надајући се да ће, уз помоћ сила "осовине" (Италије и Немачке), створити "велику Арбанију", добрим делом су Немце и Италијане дочекали као "ослободиоце".

У Другом светском рату југословенски устаници помогли су Арбанасима да и они организују борбу против окупатора, макар то било и у мањим размерама. На крају тога рата Југославија и Арбанија изашле су, уз савезнике, као победничка страна. При успостављању "политичких сфера" обе су се нашле у зони Совјетског Савеза или такозваног социјалистичког (или источног) блока. Првих година после рата Југославија и Арбанија, као суседне и социјалистичке земље, склопиле су одређене савезе и уговоре о међусобној сарадњи и помоћи. Југославија је тада пружила велику и разнолику помоћ Арбанији. Арбанасима, пак, који су се нашли у оквирима Југославије (односно Републике Србије) дата је политичка аутономија и пружена свестрана помоћ и могућност за убрзан развој.

Од распада (СФР) Југославије, после 1990, екстремни арбанашки политичари Косова и Метохије (односно Покрајине Косово) већ траже самосталну државу, односно отцепљење од СР Југославије и прикључење Републици Арбанији.

Као што видимо, међустнички односи Срба и Арбанаса у прошлости, па и до наших дана, а зависно од општих политичких збивања, били су неуједначени: између Арбанаса и

Срба из Црне Горе сразмерно добри, а између Срба у Србији и Арбанаса - више лоши него добри. Разуме се да као вековни суседи Арбанаси и Црногорци (односно Срби из Црне Горе) имају у народној култури знатан број истих или сличних појединости. У старој Србији, односно на Косову и Метохији, таквих заједничких појединости је мање, јер су се Арбанаси ту, као досељеници, касније нашла.

Имајући на уму све то, чини нам се да би као закључак било разумно следеће: ако у будућности мисле да живе у миру, онда би требало, (и то не само Срби и Арбанаси већ балкански народи уопште) много шта из прошлости ако не да забораве, а оно да потисну у страну. Старе рачуне ваљало би ако не да опросте једни другима, а оно да их одложе. Зар сви они (балкански народи) не представљају одређене мешавине? И, зар код свих балканских народа, без изузетка, нема знатан број асимилованог старобалканског романизованог (влашко-цинцарско-аромунског) становништва. А то значи да у свом физичком бићу имају и генетски заједничких елемената. Зар опет код свих балканских народа нема више истоветних или сличних него различитих појединости из традиционалне културе (нпр. у архитектури, одевању, исхрани, обичајима, веровањима, менталитету)? Зар, конкретно, српска култура не би била сиромашнија ако би се из ње издвојио допринос Стерије, Змаја, Нушића, Владана Ђорђевића, Горана Паскаљевића и толико других посленика који су влашко-цинцарског порекла²¹? Са доприносом тог старог балканског становништва стоји исто тако и у култури Грка, Бугара и Арбанаса.

Зетски владар Јован Владимир својевремено је постао светац не само Срба већ и Арбанаса. И до после Другог светског рата у селу Микулићима (у Мркојевићима, између Бара и Улциња), Срби и Арбанаси из шире околине су заједнички (то јест православни, католици и муслимани) о Тројицама, износили на одређено место, на Румији, "крст Св. Владимира" да би ту заједнички саборисали, упознавали се, дружили, частили се и веселили. Тако раде добри суседи.

Сматра се, да је средњовековна зетска династија Балшића била влашког порекла, да су "словили" као Арбанаси, да су водили "словенску" (односно српску) канцеларију и да су се сматрали наследницима српске царевине. Помињали смо већ Вон-

²¹ Тога порекла биле су познате грађанске породице у Србији као: Пачу, Леко, Вучо, Трајановић... И Коча Поповић био је тог порекла.

ка из Јањине, из XV столећа, који је своју народност означио као: Србо - Албанито - Булгаро - Влахос. Зар и до данас у народу не круже и не живе предања о томе да су нека црногорска и нека арбанашка племена настала од рођене браће?²².

Зар у Црногорском приморју све донедавна није било црква са по два олтара, од којих је један служио католицима а други православним верницима. Или је било црква у појединим местима које су, на смену, служиле верницима обе религије. Тако је то било код неписменог и неисполитизованог света²³. Нису ли и у Другом светском рату исламизовани Арбанаси чували неке православне манастире у Метохији? Или, у Призрену, код тамошњег становништва, у кући, или на улици, чује се и говори четири језика: српски, арбанашки, турски, цигански (а донедавна и цинцарски)²⁴.

Зар баш због таквих околности наша балканска етничка, језичка и културна разноликост и историјска упућеност једних на друге нису и одређено богатство и предност за даљи развој? Зар морамо једни друге да потцењујемо и потискујемо? Немци и Французи у оба светска рата (у првој половини XX столећа) били су ратни непријатељи. Међутим, као да тих ратова уопште није било, они данас сарађују као што приличи правим суседима. У Другом светском рату немилице Американци и Јапанци су се убијали (и камиказама, чак и атомским бомбама). Сада сарађују, тргују и такмиче се у разним областима техничких и технолошких достигнућа.

Зашто се и Срби и Арбанаси, као судбински суседи, не би окренули међусобној трпеливости и сарадњи? Зашто не би одбацили душебрижничка запомагања националиста, шовиниста и политиканата? Зашто не би не само нечију националну већ и религиозну припадност оставили сваком као његово лично опредељење и уверење а прихватили се послова од којих се живи? Нећемо подсећати на некадашње ужасе верских

²² Црногорски војвода Миљан Вуков(ић), крајем прошлог столећа, тражио је једном приликом помоћ противу Турака од арбанашког племена Краснићи. Главари тог племена у писменом одговору војводу ословљавају са "брате".

²³ А зар и у самом народу није било не само трпеливости и истински људског понашања већ и праве сродничке љубави и сарадње у арбанашким породичним задругама у којима је, у истом домаћинству и под истим кровом, живела заједница католика и исламизованих чланова?

²⁴ Ковач из Призрена, једва писмени Циганин Хамза Чешмеџи, добар познавалац месних прилика и казивач података потписаноме, течно и лако се са суседима споразумевао на сва та четири језика.

ратова и међусобна истребљивања и сатирања²⁵. Поменућемо, на крају, само два примера из ближе прошлости. Прво, кад се Индија после Другог светског рата ослобађала енглеског колонијалног господства, тек онда је, захваљујући појединим верским и политичким вођама, код, до тада мирног становништва, индустра и муслимана, дошло до потпиривања и кључања верских и народносних разлика, односно до међуверских и међунационалних прогона и крвопролића. И, друго, зар се тако нешто није догодило и код нас распадом вишенационалне (СФР) Југославије, после 1990. године, када је, најпре у Хрватској а потом у Босни и Херцеговини, дошло до свирепих (и срамотних) међуетничких и међуверских обрачуна, злочина и такозваног "етничког чишћења", и када су национални политичари показали истинску незрелост да сами решавају и уређују међусобне проблеме и несугласице. Зар су потребна ратна страдања мирних и недужних људи кад, коначно, међусобне размирице ипак морају, каквим таквим, преговорима да се окончају?

Литература:

- Албанолошка истраживања 1, Приштина 1962; II 1965; III 1966.
Henrik Barić, *Lingvističke studije*, Sarajevo 1954.
Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985 (Посебна издања САНУ 566).
A. Boné, *La Turquie de l'Europe I-IV*, Paris 1840.
Tatomir Vukanović, *Srbi na Kosovu I-III*, Vranje 1986.
Енциклопедија Југославије I-VIII, Загреб 1955-1971.
Историја народа Југославије II, Београд 1960.
Историја српског народа I, Београд 1981, II 1982, V/1-2 1981, VI/1-2 1983.
Историја Црне Горе 1, Београд 1967, 2/1-2, 1970.
И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, Споменик СКА 46, Београд 1904.
Константин Јиречек, *Историја Срба I-II*, Београд 1952.
Андрија Јовићевић, *Малесија*, Насеља српских земаља 15, Београд 1923.
Књига о Балкану I, Београд 1936, II 1937.
Риста Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Гласник Српског географског друштва 3/3-4, Београд 1914.
Oblast Brankovića, Opšti katastarski popis iz 1455, 1 Sarajevo 1972.
Митар Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба*, Ономаст. прилози 3, Београд 1982.

²⁵ Велики песник Његош, иако је био владика, за религију је рекао да је "свијета неслога". Хрватски књижевник Мажуранић писао је: "Проклет био то цијећ вјере на својег режи брата".

Положај мањина у Социјалистичкој Републици Југославији, САНУ, Научни скупови 84, Одељење друштвених наука 19, Београд 1996.

S. Pulaia, *Deletet i regjistrimit tē sanxakut de Skoder i vitit*, Tiranë 1974.

Јован Радоњић, *Римска курија и јужнословенке земље од 16 до 19 века*, Београд 1950.

А.М. Селишчев, *Славјанско население в Албанији*, Софија 1931.

Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбански односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983 (Западна Немачка).

Становништво словенског поријекла у Албанији (разни аутори, Историјски институт Црне Горе, Титоград 1991.

Јован Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913.

Светозар Томић, *Бањани*, Насеља и порекло становништва 51, Београд 1949.

Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија*, Београд, 1914.

Атанасије Урошевић, *Косово*, Српски етнографски зборник 78, Београд 1965.

I. G. von Hahn, *Die Albanesishe Studien*, Wien 1854.

Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III*, Београд 1911.

Јован Цвијић, *Метанастасичка кретања, узроци и последице*, Српски етнографски зборник 24, Београд 1922.

Milan Šuffley, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Arhiv za arban. starinu 2, Београд 1925.

Milan Šuffley, *Srbi i Arbanasi*, Београд 1925.

Mirko *BARJAKTAROVIC*

INTER ETHNIC RELATIONS BETWEEN THE SERBS AND ARBANAS

First relations between the Serbs and Arbanas occurred mostly at peaceful times but during Serbian predominance. Northern parts of present Albania and the territory of the Serbs of the Zeta in the Middle ages, which became Montenegro are meant by this. That is why inter cultural relations occurred. In organised states of Zeta and Hercegovina, there were making Serbians particularly among cattle raisers belonging to Arbanas groups /Krici, Matarige, Macure/. Among northern Arbanas (Catholics) and Montenegrans in the period of foreign (Turkish) rule, there was the very same local social home rule (tribes).

There were almost no Arbanas in another Serbian state - Raska (or Serbia) in the Middle Ages. They would particularly inhabit Kosovo and Metohija in the last two centuries of Turkish occupation. They adopted Islam religion in great numbers, and in that way they became privileged. Through Islam religion, certain numbers of Serbs were made Arbanas. That is why in traditional Serbian culture and in occasional opportunities in old Serbia, inhabited by Arbanas people, there were few inter cultural integrations. There were more between Montenegrans and Arbanas people. But repressing Serbs and multiplication of the Arbanas people in the regions of Kosovo and Metohija are the cause of political problems of mutual life of the Arbanas people who are in greater numbers and the Serbs in Kosovo and Metohija.

Милован РАДОВАНОВИЋ УДК 316.347(=861:=919.83)(497.115)
Географски институт "Јован Цви-
јић" САНУ, Београд

СРБИ, АЛБАНЦИ И ОСТАЛИ ЕТНИ- ЦИТЕТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ, СА ОСВРТОМ НА ПОЈАВЕ МЕЂУЕТ- НИЧКЕ ФЛОТАНТНОСТИ И ЊИХОВУ УСЛОВЉЕНОСТ

Етнички састав становништва
Косова и Метохије 1991. године.

Према резултатима последњег југословенског пописа ста-
новништва и Процене за 1991. године у Аутономној Покраји-
ни Косову и Метохији је живело укупно 1 956 196. становника,
од којих су се припадници неалбанских националности (на-
родности) изјаснили на следећи начин¹:

Укупно становништво	1 956 196	100,00
Срби	194 190	9,93
Црногорци	20 365	1,04
Муслимани	66 189	3,38
Роми	45 745	2,34
Турци	10 445	0,53
Хрвати	8 062	0,41
Југословени	3 457	0,18
Остало неалбанско становништво	9 003	0,46
Регионална припадност, неопредељени и непознато	2 668	0,14
Свега неалбанско становништво	360 124	18,41

¹ Попис становништва 1991, књ.3, Национална припадност (детаљна класификација), Савезни завод за статистику, Београд 1993, 8 - 9 (видети: Методолошка објашњења).

Испред броја муслимана и Рома уведена је ознака (П), која указује да је наведени податак процењени, а не пописани број. Наиме, Муслимани и Роми се нису потпуно одазвали попису, те је за та два етничитета урађена процена њиховог укупног броја. Разлика између процењеног и пописаног броја за Муслимане износи 8 431 (66 189 - 57 758), а за Роме 1 438 (45 745 - 44 307).

Албанци на Косову и Метохији, исто као и њихови сународници у јужном делу Моравске Србије (општине Прешево и Бујановац), масовно су бојкотовали попис 1991. године. Тако се у Републици Србији попису одазвало свега 24.497 Албанаца, од чега 9.091 на територији Косова и Метохије. Разлози неодржавања тој грађанској и законској обавези су, као што је познато, политичке природе. Потребно је, међутим, узети у обзир и један други моменат који албански стручњаци за демографију и статистику не помињу, а који се састоји у томе што би одржавање попису показало да је број декларисаних Албанаца мањи од броја који је у време око пописа лансиран путем медијске кампање. У овој процени полази се од чињенице да је у време пописа становништва 1971. године покрајинска албанска номенклатура извршила притисак на неалбанско муслиманско становништво (муслимани српског матерњег језика, Турци и Роми) ради њиховог изјашњавања о припадности албанском етничитету, што је знатно утицало на етничку структуру у Призренској области, када се, на пример, за припадност албанској народности изјаснило у Средачкој жупи 7.100 лица (63,2 од укупно 11.239 становника Жупе), иако ту популацију у знатној већини чине муслимани српског језика и порекла. Следећи попис становништва 1981. године изведен је под ванредним околностима због побуне албанских сепаратиста, која је утицала не само на повећано исељавање Срба и Црногораца, већ и на национално опредељење једног дела муслиманског становништва српског, турског и ромског језика у смислу њихове повратне флукуације из албанског етничитета ка својим посебним етничким коренима и супстратима. О том процесу сведочи исти пример средачких муслимана који се тада прикључују муслиманском етнокултурном ентитету; због тога у овој Жупи број декларисаних Албанаца 1981. године смањен на 2.159 (18,7% од укупног становништва Жупе)². Упадљива је, такође, флукуација муслиманске и ромске етничке групе на нивоу Покрајине између пописа 1971. и 1981, када је број Муслимана (у смислу етничке припадности) повећан са 26.357 на 58.562 (индекс 222,2), а број Рома са 14.593 на 34.126 (индекс 233,9)³. Нема никакве потре-

² Милован Радовановић, *Антропогеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске*, "Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска", Посебно издање Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/II, Београд 1995, 68.

³ Dubravka Velat, *Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu*, Stu-

бе посебно доказивати да су се конкретни случајеви флотантног понашања приликом националног декларисања могли одиграти само на релацији према албанској народности, будући да се број декларисаних Турака у датом међупописном периоду незнатно променио: 1971. се за Турке изјаснило 12.244, а 1981. године 12.513 лица (индекс 102,2). Умесно је, такође поставити и питање да ли је број Албанаца 1981. прецењен и ако се узме у обзир и анализа виталних догађаја (живорођени, умрли, склопљени и разведени бракови). Према томе, велика је вероватноћа да би коректно извођење пописа 1991. године показало не само да је број Албанаца у Покрајини знатно мањи од оног који је из националистичко-сепаратистичких разлога бучно лансиран (два милиона Албанаца у Покрајини, три милиона у СФР Југославији!), већ би валидни податак за 1991. унеколико довео у питање и поузданост пописних резултата из 1981. и 1971. године, итд.

С обзиром на бојкот пописа 1991. године, наши стручњаци су урадили процену броја Албанаца за исту пописну годину који износи 1.596.072, односно 81,59% од укупно процењеног становништва Покрајине (1.956.196). Оно што податке ове процене чини проблематичним и на покрајинским и на општинском нивоу односи се на стартни број Албанаца из 1981, о коме је напред било речи, као и на поузданост покрајинске статистике виталних догађаја и хипотезу о миграцијама. Наиме, увид у миграциону динамику по одређеним територијама, насељима и етничким модалитетима демографска статистика може добити једино посредством пријавно-одјавне службе унутрашњих послова (о чијој ажурности и обухвату миграната, поготову албанских, нема смисла ни говорити), затим из билансирања укупног пораста или опадања становништва и његове природне компоненте (миграциони салдо) између пописних година, анкетних и осталих посебних истраживања миграција (која се изводе по одређеном узорку или на ограниченој територији), као и из самих пописних резултата и регистра становништва, за чије увођење у Покрајини не постоје ни елементарни услови. Због тога је познавање миграција Албанаца (унутрашњих и спољних, сталних и привремених) током читавог послератног периода било проблематично и недовољно, нарочито у вези са досељавањем тзв. избеглица из Албаније и миграционом флукуацијом између Покрајине и Македоније.

При разматрању тог питања треба посебно имати на уму да се од 1981. године до данас у Покрајини развија и продубљује таква друштвено-демографска и политичко-демографска ситуација, условљена субверзивним организовањем албанске алтернативе, да ми збиља не познајемо стварне ефекте миграционих процеса и биланса у албанској популацији, почев од локалног па до регионалног (покрајинског), републичког и међудржавног нивоа. Та општа констатација не важи за поједине мале албанске популације у општинама Штрпце и Гора, што је ирелевантно познавању савремене миграционе динамике Албанаца у регионалним размерама⁴.

Због свих поменутих околности, једину могућност за објективно познавање демографских, посебно етнодемографских кретања на Косову и Метохији, пружа предстојећи попис становништва 2001. године, коме претходи пробни попис 1999. и то под условом да генералним пописом 2001. буде обухваћена и албанска популација. У вези с тим, посебан значај ће имати резултати анкете о фертилитету, која је у току, као и пројект о миграцијама који је добио подршку академика Милоша Мацуре у својству председника Одбора за проучавање становништва САНУ и председника Савета за становништво, породицу и децу Владе Републике Србије⁵.

⁴ Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, у оквиру научноистраживачког програма намењеног убрзаном развоју Косова и Метохије који је финансирала Републичка заједница науке, односно Министарство за науку и технологију Републике Србије - Сектор за технолошки развој, реализовао је у периоду 1989 - 1994. два пројекта фундаментално-апликативног карактера који су, поред осталог, обухватили карактеристике демографског процеса и миграционих кретања, као и одабране етнолошке аспекте. У оквиру пројекта о општини Штрпце (Сиринићка жупа) изведен је од 1. до 5. априла 1989. Ванредни попис становништва чије је резултате објавио РЗС Србије, а за потребе пројекта о шарпланинским жупама Гора, Опоље и Средска, извршена је посебна обрада пописних резултата 1991. Ванредним пописом становништва општине Штрпце обухваћени су и Албанци који чине око једне трећине укупног становништва ове жупе, док је посебна обрада података из пописа 1991. за три остале жупе обухватила само Србе и највећи део муслимана српског језика Средачке жупе, као и горанске муслимане у општини и жупи Гора; број средачких и ополских Албанаца одређен је проценом, а о броју Албанаца у Гори добијени су подаци из општинских служби. Упореди: Група аутора, *Општина Штрпце (Сиринићка жупа) - Демографски развој и особености социјалног простора*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић", књ. 37/II, Београд 1990, 189; Група аутора, *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - Антрополошко-географско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић", књ. 40/II, Београд 1995, 582.

⁵ У току припреме овог прилога за штампу одржано је Саветовање "По-

Поменућемо још да је пописом становништва 1991. године уведено обележје о вероисповести, први пут после 1921, 1931. и 1953. године. За припадност православној конфесији изјаснило се 216.742 становника, што је за 2.187 више од укупног броја Срба и Црногораца на Косову и Метохији 1991. Због тога се може претпоставити да та разлика највећим делом отпада на православне Роње и да у њу треба уврстити Русе и Украјинце (укупно 127). За католичку конфесију се изјаснило 9.990 лица и она обухвата 8.062 Хрвата који се национално идентификују на основу верске припадности. Исламску конфесију је изјавило 126.577 лица, у које се убраја највећи део Муслимана (у смислу етничке припадности), Турака, муслиманских Рома и оних Алнабаца који су приступили попису. За протестантску конфесију се изјаснило 241, јудаистичку 112, остале вероисповести 143, а атеиста је 1.036; група "неопредељених верника" (!) броји 66, а непознате конфесије је 4.417 лица⁶.

Етничке и етнодемографске промене на Косову и Метохији 1921-1991. године на основу података пописне статистике и процена истраживача и стручњака из области демографске статистике

Период до 1940. године.

Проценама броја становника појединих историјско-географских и управно-територијалних целина, градова, рударских средишта, манастирских властелинастава, као и одређених етно-конфесионалних група (Срби, Арбанаси, Турци, Латини, Власи, Черкези и други - православни, муслимани, католици, двоверци, конвертити итд.) бавио се, за турски период (1455 - 1912), велики број истраживача и путописаца, којима припада читава плејада еминентних српских историчара,

пис становништва, домаћинства и станова 2001. године" (Аранђеловац, 26 - 27. фебруар 1998) на коме је поднесено више саопштења о проблему пописа становништва на Косову и Метохији и промовисан пројекат о миграцијама. - Упоредити: Горан Пенев, *Албанско становништво на Косову и Метохији - попис или процена?* "Статистичар", год. XVII, бр. 21, Београд 1998, 137 - 140; Милена Спасовски, *Анкета и пописи становништва као основа за изучавање миграција становништва* (у истој публикацији), 40 - 50.

⁶ Попис становништва 1991, Вероисповест, Савезни завод за статистику, књ. 2, Београд 1993, 9.

географа, етнолога, демографа, турколога и других. У тој области истраживања нарочити значај имају турски извори, посебно турски катастарски пописи, а за српски средњовековни период - дародавне повеље (хрисовуље) српских владара манастирским властелинствима. И у најновије време проблематика насељености косовско-метохијске Старе Србије и етничког и конфесионалног састава њеног становништва током српског и турског периода представља актуелну тему, о чему сведоче студије из историјске географије, историјске демографије и етнологије академика Владимира Стојанчевића⁷, групе аутора на пројектима о шарплавинским жупама⁸ и групе аутора на пројекту о насељима и становништву области Бранковића 1455. године⁹, поред већег броја аутора који поменути и остале аспекте разматрају у контексту геополитичких проблема¹⁰. Драгоцени допринос и незаменљиву улогу у познавању етничких и етногеографских процеса имају антропогеографске студије Ј. Цвијића, А. Урошевића, М. Лутовца,

⁷ Владимир Стојанчевић, *Етничке, конфесионалне и демографске прилике у Метохији 1830-их година*, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, САНУ, Научни скупови, Књ. XLII, Београд 1988, 99 - 114; исти, *О становништву у Призренском вилајету пред српско-турске ратове 1876 - 1878 године*, САНУ, Косовско - Метохијски зборник, 1, Београд 1980, 213 - 223; исти, *Срби и Арбанаси 1804 - 1912*, "Прометеј", Нови Сад 1994.

⁸ Група аутора, *Општина Штрпце (Сиринића жупа)*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић", књ. 37/II (Милован Радовановић, Гордана Војковић, Светлана Радовановић, Милена Спасовски, Бранислав Стојановић, Ксенија Петовар); Група аутора, *Шарплавинске жупе Гора, Опље и Средска*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић", књ. 40/II (Милован Радовановић, Драгослав Антонијевић, Десанка Николић, Зорица Дивац, Сања Станковић, Радивоје Младеновић, Харун Хасани, Владимир Бован, Миљана Радовановић, Татомир Вукановић, Светлана Радовановић, Иван Поповић, Гордана Војковић, Бранислав Стојановић, Радослав Стевановић, Ксенија Петовар, Милан Ивановић).

⁹ Пројектом о насељима и становништву "Области Бранковића 1455. године" руководи академик Милош Маџура; видети: Реља Новаковић, *О неким неизвештностима око "Области Бранковића"*, САНУ, 1992; Мирослав Рашевић, *Процена основних параметара становништва Области Бранковића за 1455. годину*, "Становништво", год. XXXV, бр. 3 - 4, Београд 1997, 45 - 87.

¹⁰ Група аутора, *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд 1997, 606; Група аутора, *Косово и Метохија - Изазови и одговори*, Институт за геополитичке студије, Београд 1997, 527; Милован Радовановић, *Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији*, Београд - Ваљево, 1993; исти, *Kosovo and Metohia - A Geographical and Ethnocultural Entity in the Republic of Serbia*, "The Serbian Question in The Balkans", Faculty of Geography - University of Belgrade, 1995, 83 - 120.

П. Шобајића, Р. Павловића, Ј. Трифуноског, М. Филиповића, Т. Вукановића, М. Барјактаровића, М. Радовановића, К. Ристић, А. Морине и других аутора. Од статистичких извора из позног периода турске владавине су турски годишњаци (Салнаме) који региструју само мушко становништво, итд. Такође треба поменути и албанске историчаре, географе и демографе С. Пулаху, С. Ризаја, Х. Калесија, М. Краснићија, А. Пушку, Т. Башу, Х. Исламија, Е. Дукађинија, М. Лиманија, Р. Бљаку и друге, међу којима постоје знатне разлике у погледу научне објективности и целокупног приступа сложеном проблему историјско-демографског и антропогеографског процеса на Косову и Метохији.

Поменути аутори и истраживачки резултати обухватају само један део веома широког и садржајног опуса извора и студија из области историјске географије, историјске демографије, балканологије, албанологије, историјске ономастике, археологије, лингвистике, руризма, етнологије, културологије, оријентологије и многих сродних аспеката на којима су, поред домаћих, предано радили и инострани аутори, уносећи у своја дела и многе садржаје значајне за познавање етничких и етногеографских појава на Косову и Метохији. Од краја 70-их и током 80-их година у нашој економској и демографској науци се нарочито развио студиозни приступ проблему популационе политике у Покрајини, а у вези с неконтролисаним демографским растом албанске популације и све дубљим нескладом између друштвено-економског и демографског развоја који је највећим делом био условљен високим демографским инвестицијама.

* * *

Први југословенски попис становништва Косова и Метохије извршен је у оквиру генералног пописа становништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 31. јануара 1921. Пописано је присутно становништво и уведена сва обележја о вероисповести и матерњем језику. Територија Покрајине тада је била у саставу Звечанског, Косовског, Метохијског и Призренског округа, као и Качаничког среза Скопског округа, који су припадали Покрајини Јужна Србија. Због накнадног прецизирања државне границе између Краљевине СХС и Албаније 1925. године, дакле после Париске конференције мира

1919. и пописа 1921, Живојин Кржалић је прерачунао податке овог пописа на садашњу територију Покрајине¹¹. Следећи попис становништва Краљевине Југославије обављен је по истој методологији 1931. године, а према управној подели на бановине, установљене Законом од 3. октобра 1929.¹² Тада је Косово са Метохијом било у саставу Моравске, Вардарске и Зетске бановине, са укупно 15. срезова.

ТАБЕЛА 1. Становништво Косова и Метохије према вероисповести 1921. и 1931. године

Година	Укупно становништво	Православни	Римокалици	Евангелисти	Муслимани	Израелити	Остали
1921.	439 010	93 203	15 785	67	329 502	427	26
1931.	552 064	150 745	20 568	114	379 981	504	152
У процентима							
1921.	100,00	21,2	3,6	0,0	75,1	0,1	0,0
1931.	100,00	27,3	3,7	0,0	68,9	0,1	0,0
Апсолутни пораст 1921 Ђ 1931							
	113 054	57 542	4 783	47	50 479	77	126
Индекси 1931:1921							
	125,8	161,7	130,0	170,1	115,3	118,0	584,6

Табела 1 показује да је укупно становништво Косова и Метохије за 10 година увећано за 25,8% што значи да би се таквим трендом оно удвостручило за нешто мање од 40 година, док је у послератном периоду за удвостручење броја становника било потребно нешто мање од 30 година. Осим тога, број становника Покрајине је 1921. био знатно мањи него 1913. године, када је пописом који су обавиле војне и полицијске власти Краљевине Србије, у Косову, Призренској и Шарпланинској области, односно на територији која је после Првог балканског рата прикључена српској држави, пребројано 407.375 становника, за 60.470 (14,8%) више него 1921. године.¹³ Такво знатно смањење укупног становништва 1921. у односу на 1913. било је условљено потпуним поремећајем у природном обнављању становништва током ратног периода 1914 -

¹¹ Живојин Кржалић, *Становништво Југославије 1921. године по вероисповести и матерњем језику*, Радни документ бр. 32, Републички завод за статистику Србије, Београд 1986.

¹² За попис 1921. извор по Ж. Кржалићу; за попис 1931. видети: Становништво предратне Југославије по вероисповести и матерњем језику по попису од 31. марта 1931, Државни статистички уред ДФЈ, Демографска статистика, Серија II, св. 3. и 7, Београд 1945.

¹³ Мил. А. Вујичић, *Речник места о ослобођеној области Старе Србије*, Београд 1914.

1918, када се наталитет рапидно смањио, а смртност задобила енормне размере. Тако је у Звечанском округу општа стопа смртности 1915. године износила 80,5 промила, док су у исто време стопе природног прираштаја имале искључиво негативне вредности (Звечански округ - 45,5; Косово - 16,7; Призренски крај са Шар-планином - 10,3 промила). И у осталим ратним годинама (1916 - 1918), а нарочито 1918, настављен је негативни тренд у природном обнављању становништва, који је у правом смислу речи задобио обележја биолошке депопулације. На смањење броја становника утицало је и појачано иссељавање Албанаца (Арнауца) и осталог муслиманског становништва у Турску у периоду 1912 - 1915. и одмах после 1918. године.

Демографске промене у Метохији 1912/1913 - 1921, по свему судећи, нису имале тако буран карактер као у Звечанском, Косовском и Призренском округу и биле су обележене неким специфичностима које су углавном условљене непосредним миграционим везама са Црном Гором. Ова област, у саставу срезова Пећког, Источког и Ђаковичког, прикључена је Краљевини Црној Гори 1912. и није била обухваћена војним пребројавањем становништва новоослобођених крајева Старе Србије. Зато је за територију Метохије у саставу Црне Горе изведена процена броја становника за 1913. годину, по којој је у наведеним срезovima тада живело 90.080 људи, што са пописаним становништвом на територији под тадашњом српском војном управом чини укупно 497.455 становника¹⁴. Према том податку, број становника Косова и Метохије је 1913. био за 58.445 већи него 1921, када је пописано 439.010 становника. Напомињемо да је негативна разлика 1913-1921. редукована са 60.470 на 58.445 због тога што је из пописаног становништва изузета популација оних горанских села која су се после корекције државне границе 1925, нашла на територији Албаније. Ако однос броја становника 1913-1921 посматрамо пре-

¹⁴ Извори за пописано становништво Косова и Метохије 1913. и 1921. године: Мил. А. Вујић, наведено дело; Живојин Кржалић, наведени рад; Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС од 31. јануара 1921, Сарајево 1924.

Извори за процењени број становника Метохије 1913. године: Становништво НР Србије од 1834 - 1953, I, Завод за статистику и евиденцију, серија Б, св. 1, Београд 1953, 25 - 26; Радмила Његић, *Природно кретање становништва Србије од 1863 - 1954*. "Прикази" Завод за статистику НР Србије, 20, Београд 1957, 24, 68 - 69.

ма устаљеној регионалној подели Покрајине на *Косово* (са звечанским, колашинским, дреничким, лабским, горњоморавским, качаничким и сиринићким крајем) и *Метохија* (Метохија у ужем смислу, са Подримом, Хасом, Призренским крајем и жупама Гора, Опоље и Средска), онда су демографске промене биле следеће:

Регион	Број становника 1913.	Број становника 1921.	Разлика 1913-1921.	У проценти
Косово	283 274	252 149	-31 125	-11,0
Метохија	214 181	186 861	-27 320	-12,8
С В Е Г А:	497 455	439 010	-58 445	-11,7

Подаци војног пребројавања становништва из 1913. године не садрже обележја по вероисповести и матерњем језику. Може се само претпоставити да је у погледу тих структура у периоду 1913 - 1921. дошло до одређених промена, али да оне нису битно утицале на релативни однос српског, арбанашког и осталог муслиманског становништва. Међутим из Табеле 1. се види да је између 1921. и 1931. године наступио веома висок пораст православног становништва од 57 542 главе, односно за читавих 61,7%, што је у мањој мери било условљено природним прираштајем, а знатно више насељавањем Срба и Црногораца у првим послератним фазама колонизације Косова, Метохије и осталих делова Јужне Србије. За исто време број лица муслиманске вероисповести се повећао за 50 479, или за свега 15,3%, при чему се релативно учешће ове популације у укупном становништву смањило са 75,1 на 68,9%, док се релативно учешће православних повећало са 21,2 на 27,3%. На основу тих чињеница можемо констатовати да је одмах после Првог светског рата наступила фаза убрзаног обнављања и раста српског православног становништва, са далекосежним етничким, историјским и културним последицама и импликацијама на плану интегрисања српског етничког и културног простора.

Обележја становништва по матерњем језику утврђена пописима 1921. и 1931. показују друкчију структуру од оне која је изведена према вероисповести. Становништво српског матерњег језика обухвата не само православне Србе већ и муслимане, католике и Цигане (Роме) српског језика. На другој страни је становништво арнаутског и турског матерњег језика; арнаутска, односно албанска популација, обухвата Арнау-

те (Албанце) муслимане и католике, а из претходне укупне муслиманске популације (видети Табелу 1) издвојени су Турци, односно становништво турског матерњег језика; муслимански Цигани (Роми) у језичком смислу нису у међуратним пописима посебно исказивани и они су при обради података сврстани у арнаутску групу.

Табела 2. - Становништво Косова и Метохије према матерњем језику 1921. и 1931. године¹⁵

Година	Укупно становништво	Српско-хрватски	Арнаутски	Турски*	Остали и непознато
1921	439 010	114 095	288 907	27 915	8 093
1931	552 064	180 170	331 549		40 345 **
у процентима:					
1921	100,0	26,0	65,8	6,4	1,8
1931	100,0	32,6	60,1	-	7,3 **
Апсолутни пораст 1921-1931. године					
	113 054	66 075	42 642		
Индекси 1931:1921					
	125,8	157,9	114,8		

Читаоцу одмах треба скренути пажњу да је ова табела непотпуна јер је популација турског матерњег језика исказана само 1921. године, због чега је означена звездицом (*). Није нам познато зашто је нема у званичним објављеним подацима за 1931. годину; она је очигледно сврстана у групу "остали и непознато", која је у табели означена са две звездице (**), те је удео ове групе у укупном становништву између 1921. и 1931. повећан са 1,8 на 7,3%. Зато није имало смисла исказивати у Табели 2. њен апсолутни пораст и израчунавати индекс 1931:1921, с обзиром на то да у датим пописним годинама група "остали и непознато" има битно друкчији састав и волумен популације.

Удео популације српског матерњег језика се за десет година повећао са 26,0 на 32,6%, са апсолутним порастом од 66 075. У том изразито високом порасту заступљени су, као што је малопре поменуто, муслимани и католици српског језика - ови први настали исламизацијом Срба староседелаца, са досељеницима из Санџака, Босне и Црне Горе, а ови други кон-

¹⁵ Извори података су исти као и за Табелу 1.

центрисани у Јањеву и католичкој Летничкој жупи. Судаћи по томе, као да је тадашња српска национална и популациона политика поштовала чувени Вуков принцип о Србима "трију закона" - православног, муслиманског и католичког. Истог критеријума придржавали су се скоро сви истраживачи Старе Србије из турског, српског и међуратног југословенског периода, а неки и у најновије време, нарочито при анализи пропорција између Срба и Арбанаса на Косову и Метохији. Међутим, ван сваке сумње је да је високи пораст популације српског језика највећим делом био условљен колонизацијом, дакле оном истом компонентом демографског раста која је произвела и висок пораст православног становништва. Остављајући по страни тему о значају колонизације за привредни напредак учмале и примитивне сточарско-руралне и родовско-феудалне средине највећег дела Метохије, обрасле храстовом шикаром и ситногорицом, и плодних крајева Косова и Горње Мораве са бедним чифчијским селима, за привођење пољопривредној култури запуштених земљишних комплекса, изградњу иригационих система и читаве мреже нових насеља, овај подухват је имао нарочиту улогу за дехомогенизацију компактних арбанашких зона и гета у Дреници, Лабу, Хвосну, Хасу, Подрими, Прекоруљу и Косову. Тако је већ при попису из 1931. у срезу Дреничком забележено 4.267 православних, односно 16,5% од укупног становништва среза, док је према попису 1981. у дреничким општинама Глоговац и Србица живео 1.131 Србин и 141 Црногорац, односно 1,5% од укупно 87.441 становника, а 1991. године свега 736 Срба и 102 Црногорца, што представља 0,8% од процењених 109.089 становника ових општина. У срезу Баковичком 1931. године је живело 6.739 православних, или 15,5% од укупно 43.378 становника, а 1981. године 5.074 Срба и Црногораца у општинама Дечани и Баковица, односно 3,8% од укупно 132.843 становника, док је пописом из 1991. забележено у овим општинама 4.002 Срба и Црногораца, односно 2,4% од укупно 164.097 становника, итд.¹⁶

Подухват колонизације је са већом и организованијом подршком државе настављен 30-их година у истим крајевима до-

¹⁶ Подаци за 1931. годину преузети су из истог извора који је наведен у напмени 12. Подаци за 1981. из Билтена Покрајинског завода за статистику САП Косово, бр. 33, Приштина 1984, 20, 30, 38, 128; подаци за 1991, наведени из књ.3. Пописа становништва 1991, Савезни завод за статистику, Београд 1993, 228, 232, 234, 268.

тадашње и позније арбанашке концентрације и етничке хомогенизације. Према анализи коју је 1937. године објавио Атанасије Урошевић, на Косову и Метохији је до тог времена колонизовано 10.894 породица и израђено 8.710 колонистичких кућа, од којих на рачун државе 2.178. У седам срезова (од укупно 15) насељено је 8.602 породице, од чега у Пећком 1.459, Источком 1.027, Ђаковичком 2.967, Дреничком 623, Грачаничком 1.052, Лабском 604 и Подримском 870.¹⁷ Ако се узме да је просечна величина једне колонистичке породице износила између четири и пет чланова, онда је популација српско-црногорских колониста у Метохији са Подгором, Реком, Прекорупљем и Ђаковичким Хасом, у Дреници и Подрици, у околини Приштине и у Лабу бројала око 39.000 глава, док је на истој територији 1991. године у свим сеоским насељима пописано укупно 30.645 Срба и Црногораца. Тек из тог односа, а у распону од око 60 година, може се схватити кардинални значај колонизације у међуратном периоду за обнављање српског етноса управо у оним предеоним целинама Косова и Метохије које су биле под највећим притиском арбанашке пенетрације и гетоизације.

Према процени коју су извели стручњаци Одељења за студије и анализе Републичког завода за статистику Србије, број становника Косова и Метохије је 1940. године износио 666.600¹⁸. На основу природне и миграционе компоненте демографског развитка, аутор овог прилога је урадио процену етноконфесионалног састава становништва за 1940. годину, по којој је на Косову и Метохији живело око 268.000 Срба, са српским муслиманима, католицима српског језика и православним Ромима (40,2%), 369.000 Албанаца са муслиманским Ромима (55,4%), 28.000 Турака са нешто преосталих Черкеза (4,2%) и 1.600 осталих (0,2%).

Етничке промене и флукуације у периоду 1941 - 1991. године

У ратном периоду 1941 - 1944, а затим после Другог светског рата током 45-годишње владавине титоистичке партиј-

¹⁷ Атанасије Урошевић, *Аграрна реформа и колонизација*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 832.

¹⁸ Становништво НР Србије од 1834. до 1953, I, 42.

ско-државне номенклатуре (1945 - 1990) остварене су кардиналне политичко-историјске, друштвене и геополитичке промене које су из основа измениле дотадашњи карактер и тренд етнонационалних, етнодемографских и етнокултурних процеса на Косову и Метохији. Њихов судбоносни значај и бесповратни карактер захтевају посебну пажњу и анализу, која је по својој природи више у сфери политичке демографије и геополитике, али је и на овом месту неопходно указати на главне моменте, догађаје и последице. То су:

А) Успостављање политичко-територијалне аутономије Косова и Метохије најпре на нивоу аутономне области, а на основу одлука Трећег заседања АВНОЈ-а од 7. августа 1945. и Народне скупштине Србије од 3. септембра 1945, које су санкционисане Уставом Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946. године и Уставом Народне Републике Србије од 17. јануара 1947. Овим државно-правним актима постављени су темељи даљег вишеfazног подржављења косовско-метохијске аутономије, које се одвијало кроз измену политичког статуса према Уставу претходне Југославије из 1963, када је дотадашња Аутономна Косовско-Метохијска област (АКМО) добила статус покрајине, да би надаље, према Уставном амандману VII из 1968, изменила назив у САП Косово - без православно-српског историјскогеографског појма Метохија, и, најзад, према Уставу СФРЈ из 1974. фактички задобила државност као "конститутивни елемент Федерације", остајући формално у саставу СР Србије. Уставом Републике Србије од 28. септембра 1990. укинута су главни атрибути државности Покрајине и њен назив је враћен на првобитни (АП Косово и Метохија). Овај формално-правни чин на плану државног реинтегрисања Србије, праћен постављањем нове гарнитуре извршне власти и неким изменама у управно-територијалној организацији (оснивање округа и нових општина), практично није имао скоро никаквог ефекта на до тада остварен високи степен албанизације Покрајине, који је фиксиран на затеченом нивоу. Етнонационални односи су заоштрени продубљеном гетоизацијом албанског етничитета и његовим организовањем у паралелну субверзивну национално-политичку структуру са недвосмисленим сепаратистичко-сецесионистичким програмом.

Б) Укидање државности Покрајине Уставом Србије из 1990. године није значило и њену ретериторијализацију, односно измену њеног територијалног обухвата, који је политички

скројен још крајем 1944. и почетком 1945. године, превођењем партијске и војне надлежности у политичку територију АКМО. Како је и зашто то учињено, најбоље говори тадашњи највиши партијски функционер Милован Ђилас: "Косово и Метохија, као област проистиче из ранијег подручја партијске организације које је настало у контексту партијске политике у решавању националног питања у Југославији путем њеног разбијања" (подвукао М.Р.) И даље: "Како настаје власт из партијских комитета и војних штабова, тако се успостављају и границе (мисли се на границе Области, односно Покрајине - прим. М.Р.) ... Овом питању се тада није поклањала посебна пажња, јер је у перспективи било уједињење с Албанијом. И то је био кључни чинилац"¹⁹. На тај начин је антисрпска Коминтернина и титоистичка политика решења "националног питања" у Краљевини Југославији као "империјалистичкој творевини", с партијским задатком "обарања владавине великосрпске буржуазије" и позивом радничкој класи да помаже борбу албанског народа за независну и уједињену Албанију, која је постављена као политички и идеолошки циљ на IV конгресу КПЈ у Дрездену 1928. године, оваплоћена не само АВНОЈ-евским границама тадашњих (и садашњих) југословенских република (држава), него је та иста политика разбијања српског етничког и политичког простора реализована и политичко-територијалним аутономијама у оквиру Србије - дакле само на њеној територији, а не по логици примењеног совјетског модела и у Хрватској и Македонији. Тиме је на начин и с циљевима које је објаснио Милован Ђилас, политички скројена територија АКМО (потоња САП Косово, данашња АП Косово и Метохија), која је касније чак "проширена на рачун Централне Србије у области рашко-ибарско-копаоничке Старе Србије (до Панчићевог врха на Копаонику!)" на основи два доминанта геополитичка циља: прво, политичко-територијалном организацијом санкционисати арбанашку пенетрацију и насилничку експанзију из турског периода, када су Арбанаси од потлаченог преобраћени у господарећи етнос; друго, отргнути од Јужне и Централне Србије што више територија, чак и оне у којима Албанаца нема или су безначајна мањина, или су и после егзодуса Срба и Цр-

¹⁹ Ауторизовани интервју Милована Ђиласа који је Бранислав Крстић унео у своју расправу: *Косово између историјског и етничког права*, Београд 1994, 27 - 28.

ногораца од средине 60-их година па до данас задржали мањински положај (Ибарски Колашин, басен Ибра у оквирима општина Лепосавић и Звечан, средњевековне жупе Сиринић, Средска и Гора)²⁰.

Према томе, антисрпском државном и националном политиком, која је остваривана партијским директивама и сукцесивним јачањем територијалне аутономије Косова и Метохије, постављени су темељи албанизације ове покрајине, коју је свестрано и систематски спроводила албанска национал-комунистичка номенклатура током читавог трајања претходне Југославије, а нарочито на самом почетку деловања нове власти (1945) и од Брионског пленума СКЈ (1966), па све до краја 80-их година. Тиме је успостављен континуитет са периодима насилничке албанизације, десрбизације и десловенизације косовско-метохијске Старе Србије из времена турске владавине, када су по српски народ наступиле најтеже последице из времена српско-турских ратова 1876 - 1878. и великоалбанских акција Призренске лиге 1878, као и са истим методама прогона и етноцида над српско-црногорским народом током владавине великоалбанске профашистичке агентуре под окриљем фашистичке Италије (до септембра 1943) и уз подршку немачког окупатора (до краја 1944). Оваквом "политиком" комунистичких власти бесповратно су поништени значајни резултати обнављања српско-црногорског народа остварени у периоду између два светска рата и прихваћене су етничке промене из ратног периода 1941-1944, да би, надаље, албанска национал-комунистичка олигархија свестрано и систематично развијала и извела свој великоалбански програм, који управо на етничкој и етнодемографској основи представља најчвршћу подлогу актуелног сецесионистичког покрета.

В) У контексту следа догађаја којим је обновљен континуитет процеса албанизације, прекинут 1912. и 1918. године, на првом је месту прогон око четрнаест хиљада српских и црногорских колониистичких породица са Косова и Метохије 1941/1942. и забрана повратка тих колониста према Одлуци Националног комитета ослобођења Југославије од 6. марта 1945, после које је уследио Закон о ревизији додељивања земље

²⁰ Милован Радовановић, *Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији*, 5; исти: *Косово и Метохија као географска и етнокултурна целина Републике Србије, СР Југославије и Југоисточне Европе*, Едиција "Етнички простор Срба", књ. 1, Географски факултет БУ, Београд 1993, 105.

колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-Метохијској области од 3. коловоза 1945. године. Тим законом је неким колонистима дозвољен повратак на њихову земљу. То, међутим, није имало трајног значаја за обнављање српског елемента у Покрајини, будући да је главни резултат насељеничког покрета из међуратног периода српске националне и демографске политике у односу на Косово и Метохију био дефинитивно анулиран даљим следом догађаја, када су се ти исти повратници нашли у маси исељених Срба и Црногораца у њиховом миграционом егзодусу 60-их година.

Г) Насељавање Албанаца из матичне државе Албаније које почиње синхроно са насилним исељавањем колониста, чиме је знатно увећан албански демографски потенцијал на Косову и Метохији. Иако је та имиграција била везана за великоалбански националистички програм, комунистичка власт њу није оквалификовала као непожељну за стабилизовање етничких, политичких и економских прилика у Покрајини, већ је преко отворене границе са албанском државом настављена не само до 1948. године - до ког времена је оптирала идеја о прикључењу Албаније Југославији - већ и после Резолуције Информбироа 1948, све до краја 80-их година. У том периоду су државну границу прелазиле небројене групе албанских избеглица које су материјално, социјално, стамбено и на све остале начине збрињаване из средстава намењених друштвеном и привредном развоју и интегрисане у косовско-метохијско албанско друштво. О тој појави скоро континуалног миграционог струјања из Албаније стигла нам је и порука Андре Малроа, који је још средином 70-их година, у разговору са Живорадом Стојковићем, узвикнуо следеће: "Изненађен сам да ви, Југословени, ништа не схватате. Па знате ли ви да је једина отворена граница у Европи она између Албаније и Југославије?! Јесте ли ви при себи! Између држава које имају најгоре суседске односе на континенту циркулише се с једне територије на другу као да границе и нема. Немојте ми рећи да је то зато што је ваша земља толико еманципована. Не! Ваша земља има националну политику која се игра са државом"²¹.

²¹ Порука Андре Малроа из разговора са Живорадом Стојковићем 1975, објављена у "Revue d'Etudes Slaves", No. 15-16/1984. Тај разговор је у широкој верзији приредио Мило Глигоријевић у НИН-у од 14. децембра 1986. под насловом *Опомена са добром намером*.

Д) Систематско деловање на све облике односа између Срба и Албанаца у смислу нетрпеливости, синдрома личне и имовинске несигурности, родовског и државног насиља према Србима и Црногорцима од Брионског пленума СКЈ 1966. године. Из свих тих разлога са Косова и Метохије је у периоду 1961 - 1981 емигрирало 112.621 Срба и Црногораца²², што представља 42,4% од целокупне српске и 63,3% целокупне црногорске популације средином осматраног периода. Када се узму у обзир стварни демографски губици због знатно смањене биолошке репродукције, онда се та појава у најновијој демографској историји српско-црногорског етноса у Покрајини може сматрати етнонационалном и демографском катастрофом са тешким геополитичким последицама националних размера. У исто време, у Покрајину се доселило 43.974 Албанаца више него што се из ње иселило²³. Емиграција Срба и Црногораца се није смирила ни после 1981. године; наиме, према службеним подацима (који никада не обухватају стварни број исељених), у периоду од новембра 1982. до марта 1991. из Покрајине се у Централну Србију иселило 20.868 лица, од којих 16.937 Срба, 2.027 Црногораца и 1.904 осталих²⁴.

Б) Демографска експлозија албанске популације од краја 50-их и почетка 60-их година, као биолошко-демографска основа и људски потенцијал албанског националистичко-сепаратистичког програма. Она представља његову кључну детерминанту којој су била подређена огромна средства из свих извора финансирања намењених привредном и друштвеном развоју. Према анализи коју је извео Коста Јосифидис за период 1952 - 1985, посебно за раздобља 1966 - 1970. и 1976 - 1985, стопе демографских инвестиција су превазилазиле стопе економских инвестиција и на њих је одлазило између 60,9 и 70,3% укупних привредних бруто инвестиција, што у светским размерама представља беспримерни случај подршке неограниченој прокреацији²⁵. У исто време група албанских економиста и демо-

²² Живојин Кржалић, *Промене у броју и националном саставу становништва САП Косово за последњих двадесет година (1961-1981)*, "Општина", бр. 8 - 9/1983, 86.

²³ Анализа документационог материјала ... Републички завод за статистику Србије (интерна публикација), Београд, октобра 1986, 12.

²⁴ Документациони материјал и серија билтена Републичког завода за статистику Србије.

²⁵ Kosta Josifidis, *Nekoliko napomena o demografskim investicijama na Kosovu 1952 - 1985*, "Kosovo danas i sutra", "Pogledi", Vol. 18, No. 2, Split 1988, 441 - 446.

графа је заступала економско-демографски модел по коме се зачарани круг неконтролисаног демографског раста и заостајања у економском развоју може решити само даљим повећањем улагања друштвене заједнице и страних кредита у привредни, културни и просветни развој, запошљавање, еманципацију жене и томе слично, приписујући критичарима тог модела неомалтузијанске ставове и идеје²⁶.

* * *

Етнонационалне промене на Косову и Метохији после Другог светског рата можемо пратити од 1948. до 1991. године, у ком периоду је изведено шест пописа становништва (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991). Методологија тих пописа битно се разликује од претходне (из међуратног периода), и то по одређеним критеријумима и модалитетима, од којих су за нашу тему непосредно везани следећи: а) пописује се стално становништво а не присутно; б) приликом националног изјашњавања примењује се тзв. субјективни критеријум, који подразумева слободно национално опредељење; в) између појединих момената пописа мењају се и уводе, или искључују, одређени етнонационални модалитети, које прописује југословенска партијско-државна номенклатура, чиме се у већој или мањој мери утиче на национално опредељење етнички флотантног становништва.

О примени субјективног критеријума дискутовано је више пута у научно-стручним круговима и у студијама које су се бавиле анализом националног састава становништва. Та анализа је показала да је субјективни критеријум под утицајем политичких догађаја и да може бити изманипулисан националистичким циљевима, што се и догађало на Косову и Метохији приликом свих послератних пописа становништва.

Промене у националној политици представљају посебан проблем приликом анализе етнонационалног састава становништва Косова и Метохије, одражавајући се у различитој мери и на становништво осталих територија. То се пре свега односи на међусобне релације категорија Муслиман (у смислу

²⁶ Miloš Macura, *Razvojni, socijalni i demografski problemi Kosova* (у истом часопису), 379 - 403; Musa Limani, *Privredni razvoj i uzroci krize na Kosovu* (у истом часопису), 371 - 378.

етничке припадности) - Југословени неопредељени, тангирајући директно, посредно и повремено Албанце, Турке и Роме. Наиме, у попис 1948. први пут је уведена категорија Муслимани Југословени, који су се могли изјаснити као Срби муслимани, Хрвати муслимани, Македонци муслимани и неопредељени. То је, међутим била и последња прилика за такво изјашњавање, јер је већ приликом пописа 1953. уместо претходне, уведена категорија Југословени неопредељени. После тога следи нови потез југословенске политике националне еквilibристике која је посебно усмерена ка југословенским муслиманима српско-хрватског језика, са тенденцијом њиховог окупљања и консолидовања у народ (нацију). У складу са таквом политиком, попис из 1961. године уводи категорију Муслимани (у смислу етничке припадности), уз објашњење да она представља етничку, а не верску припадност; такав "одговор су могла уписивати сва лица југословенског порекла без вере (?!), ако сматрају да припадају тој етничкој групи"²⁷. Попис из 1971. третира Муслимане као народ - нацију, и од тог момента је ова етностатистичка категорија заступљена и у пописима 1981. и 1991. године. После разградње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије о статусу Муслимана у Републици Србији и Савезној Републици Југославији постоје неусаглашена мишљења у погледу њиховог третмана као народа, националне мањине или етничке групе у предстојећем попису становништва 2001. године. То питање, од чијег решавања зависи које ће се опције понудити муслиманској популацији на Косову и Метохији, додатно је искомпликовано озваничењем Бошњака као народа у Анексу IV Дејтонског споразума о миру (Устав Босне и Херцеговине). У вези с тим треба имати на уму да међу муслиманима српско-словенских корена на Косову и у Метохији постоје значајне етногенетске и етнокултурне разлике, због којих је Међуодељењски одбор САНУ за проучавање Косова и Метохије предложио Влади Републике Србије озваничење Горанаца као посебне етничке групе.

Карактеристично је да су назначене промене у третману муслимана, Југословена и неопредељених од 1948. до 1971. године изазвале пометњу и флукуацију при националном изјашњавању муслимана српско-словенских корена на Косову и

²⁷ Светлана Радовановић, *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији*, Едиција "Етнички простор Срба" књ. 1, Универзитет у Београду - Географски факултет, Београд 1993, 47 - 48.

Метохији. На том плану су дошле до изражаја српска, турска, шиптарска (албанска) и неопредељена опција, уз упадљиву интерну флукуацију и диференцијацију горанских муслимана и муслимана Средачке жупе. У пописима 1948. и 1953, даље до 1991, изјашњавали су се на следећи начин:

Гора - управне општине Брод, Драгаш, Враниште и Крушево ²⁸		
Укупно становништво 1948.	12 007	100,0%
Срби	1 389	11,6%
Муслимани неопредељени	6 693	55,7%
Шиптари (Албанци)	3 924	32,7%
Остали	1	0,0%
Укупно становништво 1953.	12 156	100,0%
Срби	480	3,9%
Југословени неопредељени	2 727	22,4%
Шиптари (Албанци)	1 346	11,0%
Турци	7 366	60,6%
Остали	237	2,0%

Прецизнији увид у национално опредељење Горанаца постоји за 1961, 1971, 1981. и 1991. годину, пошто су званични пописни резултати исказани по насељима, а не по управним општинама²⁹. У наредном прегледу ти подаци су исказани за територију општине Гора, која је основана Законом из 1990. године:

Година	Укупно становништво	Срби	Муслимани	Албанци	Турци	Остали и непознато
1961.	11 477	178	3 321	179	5 260	2 539
%	100,0	1,6	28,9	1,6	45,8	22,1
1971.	13 497	150	11 054	565	1 238	481
%	100,0	1,2	81,9	4,2	9,2	3,5
1981.	17 018	109	15 922	620	176	191
%	100,0	0,6	93,6	3,6	1,0	1,1
1991.	17 574	70	16 112	941	-	451
%	100,0	0,4	91,7	5,3	-	2,6

СРЕДАЧКА ЖУПА - управне општине Речане и Средска³⁰

²⁸ Милован Радовановић, *Антропологеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске*, 37 - 38.

²⁹ Исто, 43 - 44.

³⁰ Исто, 65 - 66.

Укупно становништво 1948.	9 797	100,0%
Срби	3 490	35,6%
Муслимани неодређени	721	7,4%
Шиптари (Албанци)	5 548	57,0%
Турци	-	-
Остали	2	0,0%
Укупно становништво 1953.	10 539	100,0%
Срби	3 516	33,4%
Југословени неодређени	1 194	11,2%
Шиптари (Албанци)	4 303	40,8%
Турци	1 492	14,2%
Остали	34	0,3%

Национална структура Средачке жупе према пописима 1961-1991. приказана је у наредном прегледу³¹

Година	Укупно становништво	Срби	Муслимани	Албанци	Остали и непознато
1961.	9 271	2 869	25	5 907	470
%	100,0	30,9	0,3	63,7	5,1
1971.	11 239	2 089	1 934	7 100	116
%	100,0	18,6	17,2	63,2	1,0
1981.	11 520	1 122	8 068	2 159	171
%	100,0	9,7	70,0	18,7	1,5
1991.*	11 760	707	8 825	1 800	428
%	100,0	6,0	75,1	15,3	3,6

Упоредњем националног одређивања становника Горе и Средачке жупе у послератном периоду запажају се следеће појаве изразитог флотантног понашања:

а) године 1948. у Гори се за Србе муслимане, заправо за српску опцију одредило 11,6% становника, 1953. свега 3,9%, да би до 1991. број Срба био смањен на 0,4%. Управо тај минимални број Срба показује њихово реално учешће у горанској популацији, која је изградила посебан етнички идентитет³²;

³¹ Исто, 72 - 74, * Због бојкота пописа 1991. од стране Албанаца, за укупно и албанско становништво Средачке жупе урађене су процене, док је обухват Срба и Муслимана задовољавајући.

³² Драгослав Антонијевић, *Етнички идентитет Горанаца, Шариланинске жупе Гора, Опље и Средска*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/II, Београд 1995, 76 - 88; Десанка Николић, *Етнокултурни стереотипи становника Горе и Средачке жупе* (у истој публикацији), 167 - 185; Радивоје Младеновић, *Горански говор* (у истој публикацији), 109 - 148; Харун Хасани, *Миграције становништва Горе* (у истој публикацији), 149 - 166.

б) Срби у Средачкој жупи представљају аутентичну православу старосрпску популацију, чије се учешће у периоду 1961 - 1991. рапидно смањило (са 30,9 на 6%) перманентним иселјавањем, углавном из економских разлога. Такав опадајући тренд нема никакве везе са флотантним понашањем приликом националног изјашњавања;

в) Муслимани (у смислу етничке припадности) ступају на етничко-историјску и политичко-географску сцену од 1961. године и представљају овај етнокултурни супстрат који се буквално у маси преливао ка декларисаним Албанцима и Турцима. Њихово флуидно понашање је упадљиво и 1948. и 1953. године, када су имали прилике да се изјашњавају као муслимани неодређени и Југословени неодређени. Међутим, у том погледу постоје изразите разлике између Горе и Средачке жупе. У Гори ова флуидна популација има 1948. и 1953. знатно већи удео него у Средачкој жупи. Горански муслимани мањим делом инклинирају ка албанској опцији, док је у Средачкој жупи преливање муслимана српског језика у декларисане Албанце јаче изражено. Године 1971. достигнут је највиши степен у њиховом изразито различитом опредељењу: тада се у Гори за Албанце изјаснило свега 4,3%, а у Средачкој жупи 63,2% укупног становништва. Опредељење за муслиманску опцију има у исто време скоро обратну пропорцију: у Гори 81,9%, а у Средачкој жупи 17,2%. Међутим, средачки муслимани 1981. године убедљиво потврђују да албанска опција није њихово трајно национално опредељење и да је наговештена албанизација у њиховом случају реверзибилна, будући да се већим делом ослања на декларисање саображено политичком тренутку. Због тога флотантно понашање знатне већине средачких муслимана у периоду приклањања албанској опцији при националном декларисању не представља облик и израз "арнауташења" (арбанашења) као појаве етничке, социјалне и културне мимикрије којој су подлегли многи Срби широм Косова и Метохије. На другој страни, делимична флотантност Горанаца ка албанској опцији, изражена у већем обиму само 1948. године, убрзо је маргинализована на 1,6 до 5,3% између 1961. и 1991. године. То је период стабилизовања горанског етничитета у посебну етничку групу, коме претходи дуготрајни процес одолевања арбанашкој пенетрацији посредством исламизације, очувања традиционалне духовне културе и друштвене организације. На тај начин су Горанци и средачки муслимани у шарпланинском региону из-

градили две тампон зоне које су запречиле продирање Арбанаса не само у њихове жупе већ и у српску Сиринићку жупу под северозападним падинама Шаре у сливу Лепенца. Значај тих и других тампон зона за опстанак Срба на етнографској граници према Арбанасима зналачки је објаснио Сретен Вукосављевић не само за потез Гора - Средска - Сиринић, већ и на знатно ширем простору, од македонских Торбеша, до Новопазарског санџака и Црне Горе: "Значај овог појаса наших потурчених насеља није проучен. Он је омогућавао да се наш народ у суседним областима одржи. Када су Арбанаси заузели Љуму, Гора Призренска се исламизовала и - одржала. То је доста помогло да се одрже наша села у Средској и Сиринићу... Од потурчених Југословена била је створена једна покорница на свим додирним линијама према Арбанасима ... Почев од наше крајине према северу, свуда сем у Метохији, где је баријера била проломљена потпуно, јер се југословенски живаљ иселио"³³,

г) из наведених података о декларативном националном опредељењу становништва Горе види се и карактеристична појава њиховог привременог масовног изјашњавања за Турке: 1953. године 7 366 опредељених за Турке (60,6% од укупно 12 156 становника) и 1961. године 5 260 (45,8% од укупно 11 477 становника). Горански "Турци" 1971. опадају на 1 238 (9,2%), 1981. на свега 176 (1,0%), да би се њихов број 1991. свео на 60 (0,4%). Турска опција за коју се поделила већина Горанаца 1953. године у многоме се везује за специфичну политичку климу створену Балканским савезом Југославије, Грчке и Турске (тзв. Балкански пакт закључен 28. фебруара 1953. у Анкари и 8. августа 1954. на Бледу), који је за флотантне муслиманске групе представљао "привремени али значајни изазов етнопсихолошке и културолошке природе", отварајући, истовремено, шире могућности за организовано исељавање у Турску под условом признавања турске етничке припадности. Зато је овај моменат имао шире импликације на

³³ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I, Организација сељачке земљишне својине*, Посебна издања САНУ, књ. ССIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд 1953, 49; Упореди: Милован Радовановић, *Географски, етнографски и геополитички положај шарпланинских жула*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић", књ. 40/I, Београд 1994, 1 - 14; исти: Šara - Scardus - Catena Mundi, Зборник радова "Лековите сировине" XIII, Институт за проучавање лековитог биља "Др Јосиф Панчић", Београд 1994, 7 - 14.

плану националног опредељења, што потврђује број декларисаних Турака, који је у Покрајини повећан са 1 315 у 1948. на 34 546 у 1953. години, а у Македонији са 95 940 на 203 936. У овом међуетничком "трансферу" суделовао је и знатан број Албанаца, чиме се делимично може објаснити њихов скоро незнатни апсолутни пораст у Покрајини између 1948. и 1953. године (5,3%) и релативно опадање учешћа у националној структури са 68,5% 1948. на 64,9 1953. године. Међутим, у вези с бројем Албанаца у Покрајини 1948. и 1953. умесно је и запажање да је тај број 1948. године прецењен због изјашњавања највећег дела етничких Турака и неопредељених муслимана за Албанце, који су се тада, по свему судећи, котирали као просперитетна етнонационална категорија. У вези са оваквим и сличним појавама међуетничке флотантности, наши демографи су упозорили да "субјективни критеријум у декларисању народности често подлеже утицају политичких и осталих фактора"³⁴;

д) изазов "турске опције" међу средачким муслиманима имао је 1953. године слабији одјек него у Гори. У Средачкој жупи се тада за Турке изјаснило 1 492 становника (14,2% од укупне популације) да би од 1961. године Турци практично исчезли из етничког састава Жупе, осим и селу Манастирици.

*

Комплетан увид у националну структуру становништва Косова и Метохије за послератни период 1948 - 1981. пружају наредне табеле 3 (А и Б) и 4. У њих није уврштена 1991. година због познатог разлога бојкота пописа од стране практично целокупног албанског етноса, што је условило израду процена Албанаца и укупног становништва Покрајине. Та околност није омела детаљнији приказ етничке структуре неалбанског становништва за 1991. годину, што је учињено у првом одељку овог рада.

ТАБЕЛА 3. Промене у националној структури становништва Косова и Метохије 1948 - 1981. године³⁵

³⁴ Група аутора, Демографски развитак националности у СР Србији, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1967, 50.

³⁵ Дубравка Велат, наведени рад, 155.

А) Подаци у апсолутним бројевима

Народи, националне мањине и етничке групе	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Укупно становништво	727 820	808 141	963 988	1 243 693	1 584 441
Срби	171 911	189 869	227 016	228 264	209 498
Црногорци	28 050	31 343	37 588	31 555	27 028
Албанци	498 242	524 559	646 605	916 168	1 226 736
Муслимани	9 679	6 241	8 206	26 357	58 562
Турци	1 315	34 583	25 764	12 244	12 513
Роми	11 230	11 904	3 202	14 593	34 126
Хрвати	5 290	6 201	7 251	8 264	8 718
Остали који су се национално изјаснили	2 103	3 233	3 047	3 297	2 814
Југословени	-	-	5 206	920	2 676
Нису се национално изјаснили	-	-	-	436	397
Непознато	-	208	283	1 595	1 373

Б) Подаци у процентима

Укупно становништво	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Срби	23,6	23,5	23,6	18,4	13,2
Црногорци	3,9	3,9	3,9	2,5	1,7
Албанци	68,5	64,9	67,1	73,7	77,4
Муслимани	1,3	0,8	0,8	2,1	3,7
Турци	0,2	4,3	2,7	1,0	0,8
Роми	1,5	1,5	0,3	1,2	2,1
Хрвати	0,7	0,8	0,8	0,7	0,6
Остали који су се национално изјаснили	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2
Југословени	-	-	0,5	0,1	0,2
Нису се национално изјаснили	-	-	-	0,0	0,0
Непознато	-	0,0	0,0	0,1	0,1

ТАБЕЛА 4. Индекси промена у националној структури становништва Косова и Метохије 1948 - 1981. године

Народи, националне мањине и етничке групе	Ланчани индекси				
	<u>1953</u>	<u>1961</u>	<u>1971</u>	<u>1981</u>	<u>1981</u>
	1948	1953	1963	1971	1948
Укупно становништво	111,0	119,3	129,0	127,4	217,7
Срби	110,4	119,6	100,5	91,8	121,9
Црногорци	111,7	119,9	83,9	85,7	96,4
Албанци	105,3	123,3	141,7	133,9	246,2
Муслимани	64,5	128,6	328,4	222,2	605,0
Турци	2629,9	74,5	47,5	102,2	951,6
Роми	106,0	26,9	455,7	233,9	303,9
Хрвати	117,2	116,9	114,0	105,5	164,8
Остали који су се национално изјаснили	153,7	94,2	108,2	83,4	133,8
Југословени	-	-	17,7	290,9	-
Нису се национално изјаснили	-	-	-	91,9	-
Непознато	-	136,1	563,6	86,1	-

Milovan *RADOVANOVIC*

THE SERBS, THE ALBANIANS AND OTHER ETHNICITY ON KOSOVO AND METOHIJA WITH THE VIEW OVER THE OCCURANCES OF INTER ETHNIC FRONTALITY AND THEIR CONDITIONING

The structure of inhabitants of Kosovo and Metohija in 1991 has already been shown statistically. There is the review of ethnic and ethno demographic changes on Kosovo and Metohija in the period 1921 - 1991, based on the data of written statistics and evaluation of explorers and experts at demographic statistics.

Conditions and circumstances that were the cause of ethnic changes and fluctuations on Kosovo and Metohihja in the period between 1921 - 1991 are shown in this exposure. This work shows exact data and comes to problems of contemporary social and ethnic situation in the region of Kosovo and Metohija.

Петар ВЛАХОВИЋ
Филозофски факултет, Београд

УДК 323.1:316.347(497.11)

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА СИМБИОЗА СТАНОВНИШТВА СЕВЕРОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

Циљ саопштења је да укаже на неке значајније етничке процесе и симбиозе становништва североисточне Србије до којих је долазило током историје, а на основу досадашњих проучавања. Утврђивање етногенезе појединачних етничких заједница локалног и ширег значаја у данашњим приликама има свој друштвени и историјски, а често и политички значај.

Кључне речи. североисточна Србија, етнички процеси, симбиоза, Срби, Власи.

I

Североисточна Србија је предео између Велике Мораве на западу, реке Тимока и Старе Планине на истоку, планина Ртња и Тупижнице на југу и Дунава на северу. Овај крај, испресецан коритима Млаве, Пека, Поречке реке и широким сливом Тимока, као и огранцима Хомољских планина, Кучаја, Мироча, Дели Јована и других, од најранијих времена је био подесан за живот људи у свим раздобљима људске историје. Уосталом, о томе недвосмислено сведоче налази на Лепенском Виру, као и на неким другим локалитетима на овом простору.

Циљ овог саопштења је да скрене пажњу на неке важније етничке процесе и симбиозе до којих је долазило под утицајем природних, друштвених и других чинилаца ходом историје. Ово тим пре што утврђивање етногенезе појединих етничких заједница локалног и ширег значаја у данашњим приликама има свој друштвени и историјски, а често и политички значај.

* Напомена: Основу овога рада чине два ауторова прилога: П. Влаховић, *Етничка симбиоза становништва у Североисточној Србији, Развитац, Зајечар*, јул-октобар 1967, бр. 4 - 5, 85 - 89 и П. Влаховић, *Неке етнолошке одреднице Влаха Североисточне Србије*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору, бр. 1, Бор 1980, 103 - 111.

II

По свом географском положају, на средокраћи између Црног мора и западне Европе и Средоземља и средње Европе, предели североисточне Србије су имали прворазредну улогу у повезивању и прожимању широких области и њихових житеља, од Атлантика до Мале Азије и од Средоземља до крајњег европског севера, које су, иначе, међусобно удаљене и у много чему различите. Уосталом, ово показује и слојевитост култура и сведочи о међусобним додирима и прожимањима њихових носилаца који су припадали различитим етничким заједницама.

Досадашња биоантрополошка проучавања, посебно она са Лепенског Вира, показују да је човек кромањонског типа, дакле непосредни предак данашњег европског становништва, на данашњој територији североисточне Србије развио релативно плодну привредну и друштвену активност. Међутим, прве заједнице које се етнички могу идентификовати припадале су Трибалима, млађим неколико миленијума од старијег етничког слоја о коме се нешто више зна по налазима са Лепенског Вира и других локалитета у Бердапском Подунављу. Трибале су у III веку пре нове ере савладали келтски Скордисци, чији је део, под именом Мали Скордисци, захватао пределе између Моравске и Тимочке долине, а даље од њих на исток простирали су се трибалски сународници Мези.

Знатна етничка померања у данашњој североисточној Србији извршена су од 146. године пре нове ере, када су Римљани померили границу од Стобија према Дунаву и данашње пределе око Тимока укључили у састав провинције Горња Мезија. Борба Римљана са старим становништвом Подунавља била је дуготрајна и упорна јер је етничка група Дачана све до 29. године пре нове ере пружала жесток отпор римским легијама јужно од Дунава. Тек је почетком II века нове ере римски император Трајан савладао њихов отпор на Дунаву, који је унеколико чинио и природну препреку за даља наступања у ондашњим условима. Међутим, већ крајем II века отпочињу упади северних суседа, који Римљане приморавају да дуж Дунава, ради заштите, подигну низ војних утврђења и логора. Уз логоре су, разумљиво, ницала и цивилна насеља исто онако као и око места у којима се у то време вадила руда. У такозваној Прибрежној Дакији, којој је од 272. године припадала данашња североисточна Србија, преовлађивала је

ондашња римска традиционална култура, за разлику од византијске, која се ширила источно од Тимока.

Нешто каснији продор Хуна, а од V века и продор Гота, који су имали и своја насеља, битно је утицао на ондашњу етничку структуру у пределима данашње североисточне Србије¹. У међувремену, до VII века, довршено је насељавање словенских племена (вероватно предака Тимочана и Браничеваца), која су надаље живо учествовала у етничким процесима ове области.

Смена политичке власти, односно крајем VII века појава Бугара, затим у IX веку одјек Људевитовог устанка, па од XI до XIII века византијска доминација, а у међувремену (1181) Немањина појава у овим крајевима, затим повремени бугарски и мађарски упади и, најзад, 1396. године турска окупација под Бајазитом, праћена је исељавањем и усељавањем становништва које је и под окупаторском влашћу одржавало одређени континуитет. Ни познији догађаји нису могли потпуно искоренити покорено становништво, већ се оно прожимало са новим досељеницима и продужавало свој живот у измењеном друштвеном облику².

Остаци римских насеља на простору од Књажевца до Зајечара, као и византијско-словенских из нешто каснијег периода, као што је, на пример, град Кожељ, који је и Немања нападао³, потврђују да су овде дошли у додир носиоци различитих култура и народности које су се међусобно утапале једна у другу, са осетно видним примесама словенске индивидуалности, чије је становништво било најбројније у овим крајевима током последњих десетак векова.

Проучавајући пределе данашње североисточне Србије, Владимир Карић закључује да међу данашњом влашком говорном групом нема потомака оних староседелаца који су настајали мешавином римских ислужених легионара и трачких, односно трибалских потомака у време њиховог учвршћивања на Балканском полуострву.

И Кучево и Браничево, наставља Карић, биле су Србима густо насељене предеоне целине, знатно пре најезде Турака, али су их ратови половином XV века проредили. Зна се да је 1481. године прешло у Банат око 50 000 душа. Услед тога је

¹ Д. Пантелић, *Из прошлости Тимочке Крајине*, Споменица стогодишњице Тимочке Крајине, Београд 1933, 54 - 56.

² Упореди, Д. Пантелић, наведени рад, 54 и даље.

³ М. Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник LV, Насеља, књ. 29, Београд 1940, 419.

свакако знатно проређено становништво по сеоским насељима. Убрзо после тог догађаја, међутим, почињу пристизати у североисточну Србију припадници разних миграционих струја из јужних и источних делова Балканског полуострва⁴.

Аустро-турски ратови и догађаји из 1788. године, познати под називом Кочина крајина, представљају прекретницу. У то време се завршава иселавање и наступа период интензивнијег досељавања предака данашњег становништва, које достиже максимум у првим деценијама XIX века⁵. Нешто касније, почетком XIX века, Срби и Руси су водили жестоке борбе са Турцима, у којима је становништво овога предела такође страдало и насељавало се у друге области, од којих су се неке породице убрзо вратиле на своја огњишта, чим би то прилике дозвољавале⁶.

На стратешким путевима који су водили са истока на запад и са југа на север, становништво североисточне Србије било је принуђено на померања са ове ветрометине, особито у време када су ове области постале периферне у оквиру римских, византијских, словенских па касније и турских административних јединица. То показују селишта која су веома честа на релативно малом простору, која сведоче о покретљивости, а самим тим и мешању разних етничких струја чим су се учесници овде макар и привремено задржавали. На развалинама тих насеља или у њиховој близини ницала су нова, која су одолевала ратним разарањима у аустро-турским ратовима, Кочиной крајини, Првом и Другом српском устанку. Велики број насељеника, посебно онај из Велике сеобе Срба 1690. и 1737. године, чим би се ратни сукоби смирили, враћао се на своја огњишта. Осетнији повратак, међутим, примећује се и може се пратити после 1833. године, када су ови крајеви дефинитивно ослобођени од Турака. У то време био је велики број повратника из Угарске и Румуније, а са њима су дошле и неке породице из Баната (по неким подацима око 76 породица) које данас живе у Кладову.

У насељавању североисточне Србије, после досељеника са Косова, особито од тридесетих година XIX века, посебну

⁴ В. Карић, Србија, Београд 1887, стр. 92 - 95; Т. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906, 16 - 18.

⁵ Б. Дробњаковић, *Становништво у Србији за време првог српског устанка (сепарат)*, Београд 1954, 42.

⁶ М. Станојевић, *Зборник прилога за познавање Тимочке крајине*, књ. III, Београд 1931, 18.

улогу има етничка група влашког говорног језика. Ти досељеници се деле на Царане, досељене из Румуније и насељене по Крајини и Кључу, и Унгуреане (Унгурјане), који су захватили западније делове североисточне Србије, чији су преци доспели из Угарске. Њима припадају и Буфани, рудари из Мајданпека и осталих рударских центара чији су се преци доселили из Уј Молдаве⁷.

Архивска грађа коју је обелоданио Тихомир Ђорђевић речито говори о становништву североисточне Србије, његовој етничкој припадности, покретима и мешањима, посебно из периода кнеза Милоша. По композицији становништва, архивској грађи и другим веродостојним историјским изворима, може се закључити да су интензивнија досељавања у ове крајеве, источно од Велике Мораве и северно од планине Ртња, почела крајем XVII века, а најјача су била између Првог и Другог српског устанка.

Антропогеографска и етнолошка проучавања североисточне Србије потврђују да је у сликовима Црне реке, Тимока, Пека и Млаве врло мало потомака средњовековног тимочко - браничевског становништва. Истина, још није потпуно разјашњено због чега се неке старије породице и српске и влашке говорне групе, по Хомољу и Млави, називају Јелинима, ако не због тога што припадају старијем становништву које је имало посебну улогу у чувању континуитета и у етничкој симбиози. Чак и оно становништво што се одржало (око 1,40% у Крајини и Кључу, по К. Јовановићу) из различитих узрока се у турско доба селило, прелазило Дунав и опет се враћало. То су они становници који тврде да су њихови преци досељени из Баната и јужне Русије. Изгледа да су ови крајеви, нарочито у другој половини XVII века, били скоро пусти, јер је данашње становништво досељавано углавном током XVIII и XIX века. У готово опустеле котлине северно од Ртња најпре су дошли Косовци, чији су потомци и данас главно српско становништво у околини Зајечара, у Хомољу, Ресави и Звижду. Од досељеника из динарских крајева има највише оних из околине Сјенице и Црногораца, а мање Херцеговаца. Има такође досељеника из шопских крајева и Тетевенаца, који су у мањем броју заступљени у долини Тимока. Северно од планине Ртња има досељеника из влашке говорне групе чији се највећи део - Унгурјани - доселио, одмах

⁷ Т. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906, 14.

после Косоваца, из Алмаша, Баната и Ердеља. Доцније су дошли Царани, досељеници влашке говорне групе из Румуније⁸.

На територији североисточне Србије заступљени су припадници румунско-српске струје, коју сачињавају Царани, Унгурјани и порумуњени Срби. Бројни су затим припадници косовско-метохијске струје, чији су преци овамо доспели са Косова, затим из Метохије из околине Призрена, као и из етапних косовско-метохијских области (Левач, Темнић, Белица). Динарску струју сачињавају досељеници из Црне Горе и Црногорских брда (Петрово Село на Мирочу), Херцеговине, Босне, предела насељених Арбанасима, из Старог Влаха и Шумадије. Тимочко - браничевска струја обухвата унутрашња сељакања, а шопска струја - досељенике из пиротског краја, Загорја и Бугарске. Моравско - вардарска струја довела је досељенике из Поморавља, Повардарја и Грчке. У појединим насељима има Цигана, односно Рома, који живе у одвојеним махалама, а некадашњи заселак села Волује насељен Циганима - Ромима издвојио се у засебно село Бродицу⁹.

Овако хетерогено становништво, које се нашло у непосредном суседству или често и у мешовитим насељима, било је упућено на међусобне везе и додире. Процес изједначавања најпре је почео између досељених Косоваца и једног дела досељеника из динарских крајева. Женидбене везе одржавали су досељени Банађани у Кладову и Неготину са суседним становништвом¹⁰. Процес мешања отпочео је међу становништвом српске и влашке говорне групе између два светска рата. На пример, старије српске породице у Доњем Милановцу, Текији и Сипу и данас говоре влашки, а влашке, чак и у кући, с времена на време говоре српски. То је, осим живота у истим условима, био још један чинилац који је олакшавао, истина не тако честе, брачне везе ових двојезичних група. С друге стране, припадност истој конфесији, уз утицај православног свештенства, доприносила је лакшем зближавању суседа. Изједначавање у језичком погледу ишло је нешто брже у мешо-

⁸ Б. Дробњаковић, наведени рад, 47.

⁹ М. Станојевић, *Зборник радова за познавање Тимочке крајине*, књ. IV, Зајечар 1937, 46 - 61; М. Станојевић, *Тимок, Српски етнографски зборник LV*, 411 и даље; М. Станојевић, *Зајечар*, Зборник радова за познавање Тимочке крајине, књ. I, Београд 1929, 2 - 5.

¹⁰ М. Лутовац, *Етнички састав и етнички процеси у Тимочној крајини*, Рад Конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958. године, Београд 1960. 13 - 19.

витим браковима и мешовитим насељима. Преовлађивао је језик бројније групе. Није редак случај да је на тај начин неко мешовито насеље потпуно унифицирано. То се може закључити и по вештачком сродству, које становници и данас поштују и одржавају међу припадницима супротне језичке групе.

У насељима влашке говорне групе топонимастика је српска као и имена насеља. Томе су, поред заједничког живота доприносили мешовити бракови. Ако је младожења дошао на мираз у влашку говорну средину учио је влашки говор, а деци из таквих бракова то је био матерњи језик па им његово учење није представљало никакву тешкоћу. С друге стране, ако је Влахиња долазила у српско говорно подручје морала је, ради комуницирања, да се повинује средини и научи српски језик. Иначе, све друго је било слично и у једној и у другој групи¹¹. Најконзервативнији су у том погледу били становници Петрова Села на Мирочу, код којих тек од педесетих година XX века почиње склапање мешовитих бракова с припадницима влашке говорне групе. На то утичу нови друштвени услови и млађе генерације које се ослобађају неких ранијих предрасуда о етничкој чистоти и социјалној припадности. Овоме су допринела и унутрашња сељакања. Услед тога, северно од Ртња постепено се формирала специфична етничка група у којој, несумњиво, има регионалних разлика, али је, ипак, у целини посматрано, умногоме друкчија од становништва јужно од планине Ртња¹². У горњим оквирима дошло је и до посебних етнобиолошких процеса, који су се одвијали у оквиру исте групе. На пример, Власи који су прешли Велику Мораву временом су се, по Т. Ђорђевићу, претопили у Србе¹³, а Косовци у селима Браћевци и Косово упућени су на мешање са суседним становништвом из југоисточних струја.

На територији североисточне Србије мешовитих бракова било је знатно више у прошлости него што је забележено у литератури. Томе су доприносиле и несрећене прилике, потреси и зла која су преживљавале генерације у минулим епохама¹⁴. Оставимо ли по страни владарске мешовите бракове

¹¹ К. Јовановић, *Неготинска крајина и Кључ*, Српски етнографски зборник LV, Насеља, књ. 29, Београд 1940, 108 и даље.

¹² Ј. Цвијић, *Метанастатичка кретања, њихови узроци и последице*, Српски етнографски зборник XXIV, Насеља, књ. 12, Београд 1922, 70.

¹³ Т. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906, 6.

¹⁴ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша (становништво - насеља)* Београд 1924, 196.

Срба и Бугара, на пример Шишмана, који је, као видински поглавар под српском доминацијом, био ожењен кћерком једног српског великаша (1329), Михаила Шишмана - кћерком краља Милутина, Страцимира - свастиком цара Уроша (око 1360) итд. и размотримо стање у етничкој маси, онда сигурно можемо закључити да су ове појаве биле чешће. Укрштање становништва досељеног с других страна у првим генерацијама није текло сасвим безболно. Нестанку тога отпора, међутим допринеле су неке најдубље црте људске природе. Прилагођавање и навикавање досељеника једних на друге у време ратова и невоља, затим лепа и здрава девојка, личан младић, тежња старијих да им "лоза" буде напредна, доприносили су међусобном повезивању и брачним везама. Томе у прилог ишла је иста вера а често и заједнички језик, као и у свакој другој лимитрофној зони. У другој генерацији често ишчезне она одбојност између досељеника из разних крајева. Бракови се заправо закључују без препрека ако не дође до новог изненадног исељавања становништва. У таквим околностима долази и до неке врсте биолошког изједначавања, нарочито у антрополошком погледу¹⁵. Уколико је више досељеника утолико је амалгамизација занимљивија и значајнија¹⁶, поготову када настаје између раније насељеног и позније приспелог становништва, као што је случај у североисточној Србији. Ти процеси убрзавају етничко и друштвено прилагођавање јер породице разног порекла, ступајући у родбинске везе, међусобно се уважавају, угледају једна на другу и узајамно се поштују¹⁷.

Истраживања Мирослава Драшкића и Николе Пантелића у Ресави показују да су Крумићи из Брсетова посрбљени мада су се у XIX веку доселили из села Суботице. Стојковиће из Буковице сматрају Власима, а они себе Србима. Породица Јанкуљевић - Бугарчић, досељена из Тимока, раније је припадала влашкој говорној групи, а сада - српској. У селу Дворишту једну трећину становништва чине Власи. Данас их, међутим, њихови суседи не разликују од Срба, а то не чине ни они сами међу собом. Влахиње из села Суботице радо се удају за Србе. Али, било је и обрнутих процеса. Србуловићи из Суботице примили су влашки говор и изједначили се са Власима.

¹⁵ Ј. Цвијић, *Метанастازичка кретања, њихови узроци и последице*, 63 и даље.

¹⁶ Ј. Цвијић, на наведеном месту, 62 - 63.

¹⁷ Ј. Цвијић, на наведеном месту, 63.

Исти је случај са Илићима - Туфегџићима, који су се својевремено доселили из Врања. Процесом симбиозе били су обухваћени и неки други родови који су се из тетовске околине доселили у Мачевац и постали Власи¹⁸.

Процес мешања међу припадницима различитих етничких струја које су приспеле у североисточну Србију знатно је живљи него што се чини на први поглед. Цигани, односно Роми, призеђивањем, као и на друге начине, постепено прелазе у Влахе. Слично је и са неким досељеницима из Бугарске. На пример, један такав брак између нашег држављанина из Крилова и једне Бугарке склопљен је 1967. године, приликом отварања државне границе између Југославије и Бугарске. Са Власима су се почели мешати и Црногорци из Петрова Села. На пример, кћи Сава Милића, који се после Другог светског рата населио у Вршац, удала се за Влаха у Кладову. Милица Марковић је Влаха призетила у Петровом Селу. Коста Радић, домородац из Текије, био је ожењен Црногорком из Петрова Села. У селу Салашу данас једну трећину становништва чине досељеници из околине Пирота. Они су долазили као радници, ту се женили, куповали куће и стално се насељавали. Мешовити бракови после 1960. године, од почетка рада фабрике суперфосфата у Прахову, чешћи су него раније. Етничкој симбиози у новије време доприноси и модерна "печалба". Наиме, из насеља Мокрање, Кобишница, Буковче, Михаиловац, Душановац, Јабуковац, Јасеница, Плавна и неких других из Неготинске Крајине и Кључа, мушкарци су одлазили на рад у Словенију (чак до 40%) па се понеки од њих тамо и оженио. Било је доста случајева да су се Словенке удавале за људе из ових крајева. На пример, службеници речног бродарства из Текије, Тошић и Михаиловић оженили су се својевремено Словенкама које су се веома добро адаптирале и прилагодили новој средини. Још чешћи су мешовити бракови од изградње хидроелектране "Бердап" јер су се радници који су учествовали у изградњи женили девојкама из прибрежних насеља.

Деца из мешовитих бракова, што је веома битно кад је реч о процесима и етничкој симбиози, у североисточној Србији добијају имена која су уобичајена у очевој етничкој за-

¹⁸ М. Драшкић - Н. Пантелић, *Разматрања о становништву Ресаве*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 28-29, Београд 1966, 26 и даље.

једници. Васпитавају се углавном онако како је то уобичајено у средини у којој се живи.

Процес етничке симбиозе, не само у историјској прошлости него знатно више и у савременим условима, захвата све слојеве становништва у североисточној Србији. То мешање се уочава и по хомогеној етничкој структури. Такав приступ има велики биолошки значај јер кроз друштвене односе освежава људске заједнице и утире пут новим етнобиолошким процесима.

III

Етнички процеси и етничка симбиоза становништва у североисточној Србији има своју историјску дубину која непрекидно траје. Овај процес се углавном одвија према потребама и схватањима дотичног становништва које је имало сличну друштвену прошлост, заједничку територију, етничко порекло и историјску судбину. У тим оквирима и на тим основама формирала се етничка свест и заједнички поглед на живот и свет који је посебну пажњу посвећивао стварању толерантних међуљудских односа који омогућавају заједнички живот, без обзира на друштвену, имовинску и етничку припадност и порекло. О томе најбоље сведочи традиционално народно стваралаштво, у коме се најбоље одсликава народни живот из минулих епоха. Нико никоме није сметао у таквим друштвеним заједницама ако је поштовао уобичајене људске норме у међусобном понашању. Захваљујући таквим околностима настала је и друштвена заједница влашког говора, чија се идентификација у новије време покреће и отвара на разне начине.

Из једног извештаја егзарха Максима из 1773. године закључује се да у североисточној Србији нема влашког живота¹⁹. Међутим, даља истраживања, у познијим раздобљима, показала су да Власи у североисточној Србији, који су се касније формирали, представљају специфичну етничку заједницу неутврђене етничке генезе, која је формирана током времена у зони једне изразите лимитрофне и билингвне области.

Реч је о становништву које представља етничку мешавину која потиче из више генетских компоненти. На то најбоље

¹⁹ В. Карић, *Србија*, Београд 1887, 92 - 95; Т. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906, 16 - 18.

указује прошлост овога становништва. Етнолошке анализе показују да овде има доста елемената који воде порекло из предримског и предсловенског периода. С друге стране, говор и обичаји указују да су словенска и романска компонента најјаче заступљене. Уосталом, то је умногоме био природни процес јер је живаљ који се досељавао северно од Дунава наилазио на пуно разумевање, нарочито у српској слободној држави, посебно од 1833. године, када су ови крајеви дефинитивно ослобођени од Турака.

Истраживачи с разлогом наглашавају да је на просторима североисточне Србије процес међусобног мешања и прожимања припадника разних етничких струја био веома жив. Заједништво, које је с времена на време освежавано досељеницима косовско - ресавске миграционе струје, условили су историјски процеси и учинили да се житељи ових крајева међусобно помажу и ослањају једни на друге у одбрани, у раду, у обезбеђивању исхране и свих других потреба. Међусобно повезивање овог живља одвијало се склапањем бракова, орођавањем разних врста и кроз све друге облике свакодневног живота који се наметао као неминовност у борби за опстанак. Сви ти елементи утицали су и доприносили стварању посебног осећања припадништва већинској српској етничкој заједници. "Влашки говоримо а нисмо Власи већ Срби" с поносом се често истиче и у савременим условима живота²⁰.

Становништво влашког говора временом је у североисточној Србији добило име Власи (Влах једнина, Власи множина). Међутим, то име нема никакве непосредне везе са старобалканским Власима, остацима романизованог, односно јелинизованог старобалканског етничког слоја, чији се развој може пратити од продора Римљана у ове крајеве²¹. Назив "влах" Турци су употребљавали и за Србе који су се бавили сточарењем. Ово име Влах међутим, дошло је и постало уобичајено после досељавања из Влашке, односно данашње Румуније, где је становништво јужно од Дунава, због турских

²⁰ М. Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима Неготинске општине*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 31 - 32, Београд 1969, 33 - 34.

²¹ Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Дјела Академије наука Босне и Херцеговине, књ. XXX, Сарајево 1969.; Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV-XVIII век)*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 42, Београд 1978, 23 - 78.

прогона, често налазило уточиште код истоверне браће и враћало се на некадашња огњишта својих предака²².

Власи у североисточној Србији представљају релативно млад етнички супстрат. Развили су се у специфичним друштвено - историјским условима који су током XVIII, XIX и XX века владали на просторима између Велике Мораве и Тимока, јужно и северно од Дунава. То потврђују и многа проучавања која су у последњих стотињак година вршена на овим просторима и обелодањена у научној литератури. Уз то, мора се нагласити, међу самим становништвом влашког говора (разлике између влашког говора и румунског језика, посебно у усменом народном стваралаштву, веома су велике) забележена су у североисточној Србији народна предања о томе како су преци тог становништва до великих сеоба Срба после продора Турака, били Срби, односно да потичу од српских исељеника који су у бекствима од турског зулума прелазили Дунав и мешали се са тамошњим румунским живљем. Уосталом, то је судбина многих група које живе у лимитрофним областима где се билингвизам јавља као нужност за живот и опстанак у дотичној средини. Због тога Влахе у североисточној Србији не треба присиљавати да се декларашу ни као Срби ни као Румуни. То треба препустити њима самим. Мора им се, међутим, скренути пажња да ће најбоље сачувати своју специфичност и свој идентитет ако се не дистанцирају, по било ком основу, од становништва са којим су вековима живели. У противном, везивањем за било који народ изван њихове садашње средине неминовно губе своје досадашње особености и свој етнички идентитет.

Petar *VLAHOVIĆ*

ON THE ETHNIC PROCESSES AND ETHNIC SYMBIOSIS OF THE
POPULATION OF NORTHEASTERN SERBIA

The aim of this exposure is to indicate some significant ethnic processes and symbiosis of the inhabitants of northern - eastern Serbia that occurred during history, and owing to research having been done until now. Stating ethno - genesis of particular ethnic communities of local and wider significance, in contemporary conditions, has certain social, historical and very often political significance.

²² Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*, Српски етнографски зборник XXXVII, Насеља, књ. 22, Београд 1926.

Олга *ЗИРОЈЕВИЋ*
Историјски институт САНУ, Београд

УДК 398(=861):316:347(=943.5)

ТУРЦИ У НАШЕМ ОГЛЕДАЛУ ("Ропче моје, змијо од Турака"!)

Овде се издваја питање везано за идентификацију Турака са змијом. Народни певач, изједначивши Турке са животињом која има тако јасан демонски карактер, подигао их је у чисто митолошку сферу дајући, тако, борбама са њима извештај митски карактер. А веза змије и воде доводи, опет, до друге митске животиње - змаја. Нема доследности у употреби појма змија-змај, али су змије ипак претежно Турци, док су змајеви најчешће Срби.

Кључне речи: змија, аждаја, змај, јунак, књижевност, Турчин.

Обесхрабрујућа ширина овог наслова даје ми, овом приликом, право да из многих питања везаних за *Imago Turchi* издвојим једно, сигурно не најмање занимљиво, оно о њиховој идентификацији са змијом. Отуда би за поднаслов овог саопштења могле послужити речи које је Бановић Страхинца упутио староме дервишу: "Ропче моје, змијо од Турака!"

Једна од употребљаваних фигура у народном песништву ту је сасвим недвосмислена:

"Повила се шарка гуја љута
Од Азије, од Анадолије,
На Једрене наслонила главу,
А репом је Анадол притисла;
Ту је била за седам година,
Па се диже од Једрена града,
Те на српске земље кидисала:
То не била шарка гуја љута,
Већ то била љута сила турска..."¹

У Богишићевој бугарштини *Ослобођење Беча* (1683) читамо:

¹ Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба, изабране студије*, приредио Вој. Ђурић, Београд 1973, 39.

"Љута змија обави ми све господско гнијездо моје!
Љута змија бјеше Мехмед силни цар Отмановићу,
Муслимански царе,
Кој мишљаше разорити Рим честити у Латинијех,
Зато криво и гледаше сива орла њемачкога,
Орла племенита,
То јест чesar Леополдо од куће аустријачке,
Бјеше јој се свијетли чesar љутој змији
домислио.
Шаровитој змији".²

Па опет код Богишића (*Думно дијете и двије аге цареве
које хтијаше поробити госпу од Олова*):

"Иду отуд двије љутице змије,
Двије змије, двије аге цареве".³

И у песми *Освета Јакше капетана* од Рње бајрактара "љу-
ће змије у Тураках нема"⁴.

На Турке мисли и Костадин кад срдито прекорева Краље-
вића Марка: "Краљевићу, ујела те змија што погуби цару по-
клисара" ("*Пјесма од Краљевића Марка што погуби царева
поклисара*").⁵

Ослањајући се на казивања старих српских летописаца,
Турци "летеху јако змије крилате".

Вук Караџић је забележио изреку у Црној Гори: "У Тур-
чина и у љуте змије, у њих никад тврде вјере нема".⁶

Зашто идентификација са змијом?

Веселин Чајкановић подсећа да је из наше старе књижев-
ности сачуван један каталог народа у коме је сваки народ везан за
понеку животињу, изједначен с њом. Уз то, оним ближим, по-
знатијим народима увек је тражен животињски еквивалент по
каквој унутрашњој вези. Тако се за Србина каже да је вук,⁷ за
Алманина орао, за Грка лисица, за Бугарина бик, за Сирјанина

² Валтазар Богишић, *Народне пјесме из старијех, највише примор-
ских записа*, I, Београд 1878, 58.

³ Исто, 100.

⁴ Петар II Петровић Његош, *Огледало српско*, Целокупна дела
Петра II Петровића Његоша, књ. 5, Београд 1981, LIX.

⁵ Исто, 92.

⁶ Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела Ву-
ка Стеф. Караџића, књ. IX, Београд 1965, 5957.

⁷ Поменимо да је сиви вук - *бозкурт*, био и митолошки предводник Турака.

риба, за Татарина хрт (загар), а за Турчина змија,⁸ односно да су у змији Срби доживљавали отеловљење Турчина.⁹

Будући да је змија демонска животиња више него иједна друга, народни певач, изједначивши Турке са животињом која има тако јасан демонски карактер, подигао их је у чисто митолошку сферу дајући, тако, борбама с њима извештајан митски карактер.¹⁰ А то је, опет, омогућило да се од тих борби начини епопеја. И у индијској митској поезији црнкасти староседеоци са којима су дошљаци Аријевци водили борбе, представљени су као демони, и то врло често у змијском облику. Захваљујући тако плодној идеји, Турци, схваћени као демони, добијају сада, бар у првој фази стварања косовског мита, нарочиту улогу; они постају оруђе, инструмент разљућеног божанства, које преко њих извршава казну над целим народом. У песмама из косовског циклуса и у народној традицији о косовским догађајима провлачи се, казује даље Чајкановић, стално извесна резигнација, осећа се свест о кривници (због "грехова праотаца наших"), уверење да је отпор узалудан и да се са судбином треба безусловно помирити.¹¹

Метафизичка теорија о Турцима као "божјој казни" коришћена је и на осталим хришћанским просторима за оне друге; за протестанте, то су били католици, оптуживани због моралног пада цркве (*Sittenverwilderung*), а за "паписте" - протестанти, због "протестантске јереси".¹²

Да ли се, међутим, само Турци идентификују са змијом?

"Љуте змије у овом или оном метафоричком својству, најчешће као ознака страшних јунака, појављују се" - каже Светозар Кољевић - "на десетини места у нашој народној епизи".¹³ У песми *Ђерзелез Алија и Вук Јајчанин*, овај други

⁸ Чајкановић, *Мит и религија*, 39 - 40.

⁹ Упоредити: Војин Матић, *Психоанализа митске прошлости*, II, Београд 1979, 136.

¹⁰ То, на жалост, траје до данашњег дана. Пишући о Омладинској књижевности, Јован Скерлић истиче да су омладински песници "канибалски расположени према Турцима", које називају разним погрдним називима: "турским скотом" (да ли је то "змија" "еволюирала"?), "азијском кугом", "Мујом". И тада није било порока и злочина који се њима нису приписивали (Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848 - 1871)*, Београд 1925, 180 - 181.

¹¹ Чајкановић, *Мит и религија*, 39 - 41.

¹² Hans Joachim Kissling, *Turkenfurcht und Turkenhoffnung im 15/16. Jahrhundert, Zur Geschichte eines "Komplexes"*, Südostforschungen XXIII, München 1964, 17.

¹³ Светозар Кољевић, *Наш јуначки еп*, Београд 1974, 165.

идентификује се са гујом ("сву му бутум кулу опасала /На авлију нанијела главу").¹⁴ Карајован, који дели мегдан с Мустафом (у бугарштини *Мегдан Мустафе с Карајованом*) назива се "Качаник делија". Издавач збирке, Валтазар Богишић, речом sic! уз Качаник, посведочава аутентичност записа, али, истовремено, и то да му измиче њено значење.¹⁵ Ослањајући се на Петра Скока, који повезује свеславенску и праславенску реч *гад* (једно од народних имена за змију је *га-дуља*) са еуфемизмом *кача* < змија, а качаник као *змијско легло* ("змија качанија која станује у качанику"),¹⁶ спорна метафора гласила би *змија делија*. А да је одиста и реч о великом јунаку - мада се и противник, Мустаф-ага, назива турским витезом и добрим јунаком - Карајован на крају заиста побеђује Турчина и одсеца му главу.

У црногорским песмама које је међу Кучима забележио Марко Миљанов помиње се "кучка качамица код бијеле куле Брацовића".¹⁷ Од понуђених тумачења ове речи - кључаоница и утврђење - прихватљиво је ово друго; ако дешифрујемо митски код, у питању је змијско легло, змијарник односно стециште неустрашивих јунака. У истом значењу - неприступачно, тешко освојено место - користи је и Његош, ("Међу Црнци и међу Стијеном/ На границу тврду качаницу").¹⁸

Лик змије - поред сокола, лава и других животиња - био је један од орнамената на оделу нашег средњовековног јунака. Сходно народним песмама, "јунак је био одевен у зелену доламу коју је запучио златним пуцем под гроцем, а на оделу су му биле извезене златом змије".

С обзиром на чињеницу да се код многих народа змија доводи у везу са јунаштвом - она је, уосталом, и атрибут Атене, богиње војне вештине - змија се налази и на нашем средњовековном оружју. Њен лик на оружју искоришћен је због тога што је ова животиња, симбол магијске снаге, требало да осигура самопоуздање ономе ко то оружје односно штит носи и на тај начин обезбеди победу. Али је исто тако, сматра Сребрица Кне-

¹⁴ Народне пјесме Муслимана у Босни и Херцеговини, сабрао Коста Хџрман (1888 - 1889), И, Сарајево 1990, IV 223 - 224.

¹⁵ Богишић, Народне пјесме, 129.

¹⁶ Петар Скок, Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика, I, Загреб 1971, 542 - 543.

¹⁷ Марко Миљанов, Племи Кучи у народној причи и пјесми, Београд 1904, 212.

¹⁸ Рјечник језика Петра II Петровића Његоша, I, уредник Михајло Стевановић, Београд 1983, 344.

жевић, мотив змије на оружју, опреми, заставама, рудимент родовског обележја некадашњег тотема клана.¹⁹

Путем појмовне аналогije аждаје са змијом у народној, али и у уметничкој књижевности, махом се Турци (уз Арапе) идентификују са аждајом (иначе, ово име је највероватније и дошло посредством Турака).²⁰ "На оружје српски соколови, нападе су вас аждаје турске"! - кличе Његош у *Гласу Камеништака*.²¹ Па опет: "седмоглава аждаја памти славу коју је задобила у борби против вас" (мисли се на Косовски бој).²²

У средњовековној српској књижевности аждаја - змија је симбол турског зла, и то почев од Косовске битке. Претпоставља се, наиме, да ова идентификација одатле и потиче. Аждаја најчешће намеће данак, прождире девојке, наноси зло узапћивањем извора. Главни јунак је побеђује на мегдану или, дознавши тајну њене снаге, спасава од ње девојку.²³

У стиховима неколиких народних песама "ал језеро нигда није само без Турчина али горског звјера" мисли се на аждају јер је она чувар вода - нарочито језера - и забрањених простора, мада веза змије и воде доводи до змаја, митске животиње за коју предање многих народа казује да настаје од змије кад ова напуни седам или четрдесет година. Тада змији израсту крила, чељусти јој постану веће и отада живи искључиво крај извора, пећина или у облацима (хала која предводи облаке).²⁴ По веровању, пак, које је у Шумадији забележио Сима Тројановић, Турци су ту але (које се често идентификују са змијама) - а свака змија кад преживи сто година одмах постаје ала - а Срби су змајеви.²⁵

Речју змај²⁶ Његош обично зове Турчина: "Змај Стамбола бјеше љути" (али и Француза - западни змај - кад је освајач)²⁷.

¹⁹ Сребрица Кнежевић, *Лик змије у народној уметности и традицији Југословена (са освртом на исти мотив код осталих народа)*, Гласник Етнографског музеја 22 - 23, Београд 1960, 82, 85 - 87.

²⁰ Сама реч персијског је порекла. Код нас се аждаја помешала са другим сродним демонима и добила њихове особине (Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд 1995, 263).

²¹ Петар II Петровић Његош, *Глас Камеништака*, Целокупна дела Петра II Петровића Његоша, књ. 5, Београд 1981, 1350-1351.

²² Исто, 11 - 12.

²³ Радмила Пешић - Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд 1984, 19.

²⁴ Чајкановић, *Мит и религија*, 39.

²⁵ Исто, 38.

²⁶ У Гундулићевом *Осману* - источни змај.

У *Гласу Каменштака* грозни паша је "велики и непобедиви турски змај",²⁸ а сама Турска (односно оличење Турске која влада у Азији и Европи) "седмоглави ненасити змај Азије и Европе" који се са својом огњеном силом "разлетео"²⁹ пут нашега отачества".³⁰

И Јован Рајић ће, нешто раније, испевати знамениту песму пуну симбола, *Бој змаја са орлови*, а код Шантића: "Скрх'о је крила с Босфора крвави змај". Потребно је најзад, истаћи да је змај у бајкама стајаћа препрека.

Према народној традицији, змајева је било више врста, а заједничко им је ипак то да у принципу нису зла бића. Могућно је да је ту реч о митском претку, односно увелико антропоморфизираним бићу.³¹ "Штогод има Србина јунака, свакога су одгојиле виле, многога су змајеви родили" - каже се у песми *Милош Обилић змајски син*. Ту се, даље, као змајски синови помињу још и Змај Огњени Вук, Реља Бошњанин, Бановић Секула, Бановић Страхиња, Љутица Богдан, Краљевић Марко.³²

Као и змија, и змај је оставио многе трагове и у топонимистици.

И у дубровачкој књижевности Турци се називају "љутим змајем", али, чешће "гладним вуцима" и понекад "бесним лавом".³³ И у *Илијади* се ратници често упоређују с вуковима и лавовима који ускачу у торове оваца. Поређење с окрутним животињама - вуцима - налази се и у делима хрватских хуманиста XVI века, док у савременим европским списима о Турцима, тзв. *Turcica* - а број ових списа двапут премашује онај о открићу Америке - таквих поређења нема.

Из свега изложеног могло би се закључити - а то је резултат позитивно/негативног симболизма змије - да на нашем простору нема до краја доследности у употреби појма змија - змај; с тим, што су змије ипак претежно Турци - уз наведене примере,

²⁷ Петар II Петровић Његош, *Свободијада*, Целокупна дела Петра II Петровића Његоша, Београд 1981, IX, 1, 363.

²⁸ Његош, *Глас Каменштака*, 1488 - 1489.

²⁹ Јер је крилат.

³⁰ Његош, *Свободијада*, VIII, 476 - 480, 348. Иначе, у *Свободијади* Његош Турску често назива Византијом, па чак каже и "седмоглава Византија" (исто, 325 - 326).

³¹ Широ Кулишић - Петар Ж. Петровић - Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 142 - 144.

³² Чајкановић, *Стара српска религија*, 210.

³³ Edelgard Albrecht, *Das Turkenbild in der ragusanisch-dalmatinischen Literatur des XVI Jh.* München 1965. II, Slavistische Beiträge 15, 222.

"љуће српске змије" налазимо и код Његоша - док су змајеви Срби и српски јунаци, али, у каснијем времену, и Турци.

Откуда поређење змије - уз друге змијолике животиње - и човека?

Као и човек, али на опречан начин, змија се разликује од свих животиња. Као што се човек налази на крају дугог генетског напора, та примитивна форма анималног живота - симболички змија комбинује рептила, птицу, животињу и рибу - нужно се мора сместити на почетак тог истог напора. У том су смислу човек и змија опреке, комплементи, такмаци. У том истом смислу, у човеку има нешто од змије, а нарочито у оном његовом делу који његов разум најмање контролише. Психоаналитичар Карл Густав Јунг каже "да је змија кичмењак који уједињује инфериорну психу, мрачни психизам, оно што је ријетко, несхватљиво, тајновито".

Отуда би, по тврђењу француског антрополога Дурана, значење змије-змаја у појму јунака који се разрађује од средњег века до данас, било позитивно. Јер, змај је препрека коју треба савладати да би се достигао ниво Светог; он је, другим речима, звер коју добар хришћанин мора покушати убити у себи, по угледу на Светог Ђорђа. У том смислу је усмерен и пагански мит о Диифгриду. Међутим, тај ће нови јунак, у свом декадентном облику постати начовек, чиме цивилизација која се назива хришћанском постаје жртва управо оних крајности које хришћанство жели сузбити.³⁴

Olga ZIROJEVIĆ

THE TURKS IN OUR MIRROR

Identification of the Turks and a snake is stressed in this work. Folk singer equals the Turks with the animal with such a demonic character. He glorifies them both into the same mythological sphere, and at the same time gives them certain mythical character. Connection between a snake and water brings to another mythical animal - the dragon. There is no permanence in using the term a snake - a dragon. But, snakes are mostly the Turks, and dragons are mostly the Serbs.

³⁴ J. Chevalier - A.Gherbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, 796.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

УДК 323.1(=861:=30)(497.113)

Институт за новију историју Србије, Београд

СРБИ И НЕМЦИ У ВОЈВОДИНИ И МАЂАРИЗАЦИЈА

У раду је учињен покушај да се испитају претпоставке за мађаризацију војвођанских Срба и Немаца, предиспозиције припадника ова два народа за мађаризацију, ток процеса од-
нарођивања, као и отпор који су једни и други пружали аси-
милацији.

Кључне речи: Срби, Немци, Мађари, токови мађаризације.

На територији тријанонске Мађарске, по прорачуну јед-
ног мађарског статистичара, било је 2,2 милиона људи са
страним презименима, 3,5 милиона са делимично страним, а
само 3,5 милиона са чисто мађарским презименима¹. Од тога
су припадници националних мањина чинили око 700 000 људи
(највише Немци, затим Јужни Словени). То значи да је од 8,5
милиона Мађара у Мађарској пет милиона имало страна или
делимично страна презимена. Томе треба додати чињеницу
да огроман број Мађара носи презимена као што су Хорват,
Тот, Рац, Орос, Олах, Ленђел, Терек, Чех, Немет итд, која
указују на страно порекло њихових носилаца². Ако се уз то
има на уму и чињеница да су многи Мађари страног порекла
своја презимена помађарили³, долазимо до закључка да је ве-
ома мали број Мађара заиста мађарског порекла. По неким,
свакако претераним, мишљењима чак 90% Мађара у Војво-
дини немађарског је порекла⁴.

Да ли је све то било резултат велике асимилативне спо-
собности мађарског народа, којом су се некада водећи кругови
Угарске толико хвалили или је реч о сложенијој појави са
вишезначним објашњењем?

¹ Архив Југославије /АЈ/ Ф 63 /пов./ 1934. ф. 16.

² Димитрије Кириловић, *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*. Прилог питању демађаризације Војводине, Нови Сад 1937, 6.

³ Ingomar Senz, *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg*. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschtum und ungarischer Innenpolitik, München 1977, 36.

⁴ Кириловић, н.д., 40.

Неоспорно је да је мађарски народ показао доста велику асимилациону способност током хиљаду сто година живота у Панонској низији. О томе сведочи већ сама чињеница да су Мађари успели да сачувају свој језик који је потпуно различит од индоевропских језика њихових суседа. Штавише, упркос претрпимању одређеног броја речи из суседних језика (чега има у сваком језику), они су успели и да извезу околним народима неке од врло честих речи, понекад чак и немађарских, које су се у мађарској верзији враћале народу из кога су првобитно и потекле⁵. У вези с тим је и чињеница да су се изворни Мађари расно потпуно изгубили, али су етнички ипак опстали.

У прилог мађарској тези о великој асимилативној способности Мађара на први поглед говоре и статистике: 1490. у Угарској је живело 80% Мађара⁶. Стопедесетгодишња отоманска владавина довела је до великих етничких и демографских поремећаја, од којих се Угарска никада више није потпуно опоравила. После протеривања Турака добар део земље је остао готово пуст. Већ од друге половине 80-их година XVII века почиње масовније досељавање Срба; од 20-их година XVIII века почиње и колонизација осталих народности (Немаца, Словака итд.), што је знатно пореметило етничку слику на штету Мађара. Тако је 1782. године од 7,5 милиона становника Угарске само 2,3 милиона Мађара, што чини свега 29%⁷.

Током XIX века број и процент Мађара у Угарској стално се повећавао: 1848. износио је 42% становништва. Овај процент се није знатније променио до 60-их година XIX века⁸. Од тада је број и процент Мађара и не-Мађара у Угарској (без Хрватске и Славоније) износио⁹:

Година	Мађари (у милионима и %)	не-Мађари (у милионима и %)
1869.	6,0 (44,4%)	7,6 (55,6%)
1880.	6,4 (46,6%)	7,3 (53,4%)
1890.	7,4 (48,5%)	7,8 (51,5%)
1900.	8,7 (51,4%)	8,2 (48,6%)
1910.	9,9 (54,5%)	8,3 (45,5%)

Разлози за опадање броја и процента припадника националности леже у нижем природном прираштају неких нацио-

⁵ Историја српског народа (ISN) IV/2, Београд 1986, 103.

⁶ Sepz, н.д., 16.

⁷ Исто, 17.

⁸ Исто, 25.

⁹ Исто, 48.

налности у односу на Мађаре, већем иселјавању неких мањина у односу на Мађаре и у процесу мађаризације.

Да би се осветлили узроци мађаризације, осим друштвено-економских фактора треба имати на уму и психолошке чињенице који су утицали на прихватање или одбацавање мађаризације. Зато ћемо се позабавити духовним особинама Мађара, Немаца и Срба јер сматрамо да су оне знатно допринеле претапању припадника једног народа у други. Психолошке особине три народа биће изнесене на основу запажања како њихових сународника тако и припадника остала поменута три народа. Иако тако представљене особине не могу претендовати на апсолутну научну тачност, оне се у мишљењима различитих посматрача довољно поклапају да би биле релевантне.

Душан Поповић је Мађаре описао као храбре, искрене, гостољубиве, темпераментне, бучне и осетљиве. Сматрао их је људима који се брзо пале али и брзо гасе¹⁰. Зигфрид Капер их је сматрао храбрим, одлучним, великодушним, несебичним, лакомисленим, топлим у пријатељству и ватреним у мржњи. По њему, то су људи бујне маште које лако савладају страсти - како племените тако и неплемените. Истицао је њихову поноситост и патриотизам који често иде до ниподаштавања других народа: "Tót nem ember" (Словак није човек)¹¹. Аутори које је Ханак консултовао сматрали су Мађаре растрошним и склоним престижу.¹² Јанош Вајда (Janos Vajda) и Ђула Секфи (Gyula Szekfü) сматрали су да темперамент одводи Мађаре у политички фанатизам зато што су склони да политику воде срцем а не главом.¹³

Као супротност већини Мађара који су католици (75%), Капер је приказао Мађаре калвинисте. По њему, они су ђуљиви, озбиљни, затворени, побожни, са чврстом вером у предестинацију. Нетрпељиви су према другачијим мишљењима, мрзе све што није мађарско, а за њих је заиста мађарско само оно што је калвинистичко - "Calvinista hit - magyar hit" (Калвинистичка вера - мађарска вера). Они мрзе католичан-

¹⁰ Душан Поповић, *Срби у Војводини III*, Нови Сад 1990, 175.

¹¹ Siegfried Kapper, *Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution*, Berlin 1851, 11.

¹² Peter Hanak, *The Image of the Germans and the Jews in 19th Century Hungary, in: Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West* (ur. Laszlo Kontler), Budapest 1995, 85.

¹³ Senz, н.д., 149.

ство и све што је католичко, па и католичке Мађаре. Од католицизма само више мрзе Словене и Немце.¹⁴

Другачија је слика коју мађарски аутори имају о Немцима. Ови по њима своју имућност дугују својој марљивости, штедљивости и умерености у јелу, пићу и забави.¹⁵ Швапски сељаци су били храбри, тврдоглави, недружељубиви и негостољубиви. Били су то људи са којима је било тешко склопити право пријатељство.¹⁶ Сви посматрачи, па и немачки, истичу да је Немцима у животу главни покретач била жеља за материјалном добити и вишим животним стандардом.¹⁷ У том погледу они су били најмодернији од војвођанских народа. Па ипак, њихов виши животни стандард огледао се у бољим кућама у којима су живели, а не у праћењу моде.¹⁸ Таква усмереност на материјално стицање утицала је да је међу њима било мало занесењака и идеалиста, као и на то да су се у политичком погледу, ако су се за политику уопште интересовали, углавном држали владајућих странака.¹⁹ Одмереност и рационалност огледале су се и у томе што су се Швабе опредељивали за ствар од јавног значаја, а не за њеног носиоца.²⁰

Срби су, за разлику од Немаца који скоро ништа нису славили, доста времена и новца трошили на разне прославе, што је доводило до губљења економске утакмице са Швабама.²¹ То је било у складу са њиховим менталитетом, који је доста полагао на моду, спољњи сјај и друштвени углед.²² Осим тога, Срби су, као и Мађари, били познати као пријатељи добре капљице. Као и Мађари, а за разлику од Немаца, Срби остају у подруму док се не испразни.²³ Цвијић је Динарцима приписивао жив дух, танану интелигенцију и поводљивост за првим импулсом одушевљења. По њему, Србе инспиришу морални и духовни подстицаји, док су за њих материјални интереси од другостепеног значаја. По његовом мишљењу, Срби су били задојени апсо-

¹⁴ Карпер, н.д., 11.

¹⁵ Mariann Nagy, *Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities, in: Pride and Prejudice*, 35; Поповић, н.д., 185.

¹⁶ Hanak, н.д., 79.

¹⁷ Nagy, н.д., 35; Hanak, н.д., 79; Popović, н.д., 185; Mathias Anna-bring, *Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn*, Stuttgart 1954, 25.

¹⁸ Поповић, н.д., 185.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто, 187.

²¹ АЈ, Ф37, 58/371.

²² Исто; Nagy, н.д., 43; Поповић, н.д., 177.

²³ Nagy, н.д., 42.

лутном вером у национални идеал.²⁴ По Цвијићу, Динарци су раздражљиви и у одсудним моментима се поводе за осећањима, а не за памећу.²⁵ Оно што је Цвијић приписао динарским Србима, мађарски посматрачи су уочили и код Војвођана. Они су их видели као темпераментне у љубави и мржњи, а и као осветољубиве. Запажена је већ њихова склоност пићу.²⁶ Иначе су окарактерисани као великодушни и гостољубиви.²⁷ За разлику од Немаца, Срби су сматрани лењивцима.²⁸ Неумешност у раду, претерано трошење и неумереност у пићу код војвођанских Срба приметили су и српски посматрачи.²⁹

Овде дата скица за духовни портрет три народа којима се бавимо, није потпуна нити претендује на апсолутну тачност, али ипак омогућава доношење неких закључака. Запажено је да се, по особинама, на једној страни налазе Срби и Мађари, а на другој - Немци. Прва два народа су углавном окарактерисани као темпераментни, растрошни и недовољно промишљени. Насупрот њима, Немци су описани као марљиви, штедљиви, умерени и промишљени. На основу тих карактеристика, они се појављују као прави носиоци савремене капиталистичке цивилизације која се изграђивала у западној Европи у време њиховог доласка у Угарску. Иако су односи Срба и Немаца током највећег дела заједничког живота били добри и пријатељски,³⁰ они никад нису били претерано блиски. С друге стране, односи Срба и Мађара увек су били много емотивнији, у складу са темпераментом припадника ова два народа. То се огледало у томе што су се у мирна времена Срби и Мађари међусобно ословљавали са "брате", док су се и једни и други Немцима обраћали само са "комшија". На то је, осим темперамента, вероватно утицало и осећање економске угрожености које су и Срби и Мађари имали према Немцима. С друге стране, због тога су и сукоби Срба и Мађара били много крвавији и огорченији него сукоби Срба са Немцима.³¹

²⁴ Поповић, н.д., 177.

²⁵ Исто.

²⁶ Нагу, н.д., 42.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Југословенски дневник, 20. IX 1933.

³⁰ Зоран Јањетовић, *Односи Срба и Немаца у Војводини (XVIII - XX век)*, Токови историје 1-2, 1996.

³¹ I Ракоцијев устанак 1703 - 1711. и револуција 1848/49. су се између Срба и Мађара претворили у праве истребљивачке ратове, са огромним бројем цивилних жртава на обе стране.

Из свега овога се види да је постојала много већа сличност по темпераменту, па можда чак и наклоност између Срба и Мађара. Очекивало би се да то повећа изгледе за мађаризацију Срба. Кад је реч о Немцима, они су по темпераменту били најближи мађарским калвинистима. Проблем је, међутим, с једне стране био у томе што је огромна већина Шваба била католичке вере, док су мађарски калвинисти, уз своју релативну малобројност, били и национално и верски нетрпељиви. Немци су највећу културну блискост осећали према Мађарима, који су такође претежно били католичке вере, која је, уосталом, била и државна. Значи, Србе је Мађарима приближавао темперамент и начин мишљења, а Немце припадност истом културном кругу и, пре свега, католичкој вери. Док је код Срба вера имала улогу главне бране мађаризацији, она је код Немаца у другој половини XIX века постала један од главних канала за спровођење мађаризације.³²

Дошавши у Угарску као католици, Немци нису осећали притисак католичке цркве у верском или националном погледу, будући да она у то време када је и службени језик државе још био латински, није била оруђе денационализације.

Срби, будући да су били православни, налазили су се у друкчијем положају још од средњег века. Тако се после масовнијег досељавања Срба у Срем 1459. године развио доста јак рад Католичке цркве на католичењу досељених православљаца.³³ Такви покушаји су се понављали више пута током XV века. Пошто су Срби постали доста важан чинилац у угарској војсци, угарски краљеви и феудалци су били склони да Србе ослободе плаћања десетка Католичкој цркви и њеног притиска да би их што више везали за Угарску којој су били потребни.³⁴ У овом смислу је донесен и посебан закон којим су Срби ослобођени плаћања десетка Католичкој цркви 1481, а то је потврђено и под Владиславом II 1495. године.³⁵

Став према православнима мењао се зависно од владара: Јанош Хуњади (пореклом Румун) борио се против њих, док је његов син Матија Корвин био толерантан.³⁶ При том не треба сметнути с ума да је овде био у питању покушај насилне верске а не националне асимилације. У средњем веку вера је

³² Annabring, н.д., 31; Кириловић, н.д., 39.

³³ ИСН II, Београд 1982, 319.

³⁴ Исто, 441.

³⁵ Исто, 442.

³⁶ Исто, 444.

била много важнија од нације, а у мађарску нацију су се и онако до XIX века убрајали само угарски племићи, без обзира на њихову етничку припадност. Па ипак, прелазак на католичанство је носио и опасност од губљења и етничког идентитета у будућности.

Слични притисци су настављени и касније, а посебно после протеривања Турака са угарске територије. Католичка црква је, уз подршку државних власти, покушавала да приведе Србе унији из политичких, материјалних и верских побуда.³⁷ Кардинал Леополд Колонић, који је најгорљивије спроводио католичење, то је формулисао овако: "Ја ћу од угарских народа да начиним робље, затим просјаке и најзад добре католике". Његова акција је била уперена како против православних Срба тако и против калвинистичких Мађара,³⁸ и била је одраз старе противреформацијске нетрпељивости, а не тежњи за мађаризацијом.

Бечки двор је оклевао да одлучно подржи захтеве Колонића за унијаћењем плашећи се да не изгуби преко потребне војнике Србе. Зато је водио политику клацкалице: уз повремену подршку католичењу издао је привилегије од 27. 8. 1690, 20. 8. 1691. и 3. 3. 1695, које су каснији владари, из политичке потребе а не из убеђења, потврђивали.³⁹ Тако је католичење настављено и око 15 000 људи прихватило је унију,⁴⁰ привилегије су и тадашњем патријарху Арсенију Чарнојевићу и његовим наследницима дале моћно оружје црквено-школске аутономије за заштиту православне вере, а касније и српске националности у Хабзбуршкој монархији. Немцима је оваква једна установа потпуно недостајала. Извесну заштиту им је пружала евангелистичка црква⁴¹, иако она, због свог састава и положаја, као и немања посебних привилегија, није могла одиграти улогу чувара националне свести Немаца. Ово тим пре што Немци у Војводини националну свест нису ни имали⁴², за разлику од Срба који су дошли у јужну Угарску и са националном свешћу и са националном црквом која је ту свест чувала и подстицала.

Кад кажемо да војвођански (и уопште угарски - Швабе - за разлику од трансилванијских Саксонаца) Немци нису има-

³⁷ ИСН III/1, Београд 1993, 557.

³⁸ Исто.

³⁹ Душан Поповић, *Срби у Војводини I*, Нови Сад 1957, 326-331.

⁴⁰ Исто, 332.

⁴¹ Кириловић, н.д., 4.

⁴² Annabring, н.д., 32.

ли националну свест то морамо објаснити чињеницом да су они били пореклом из различитих немачких покрајина, да су говорили различите дијалекте, а да је црква којој су припадали у великој већини била анационална пре него што је у другој половини XIX века постала мађаризаторска.

Тако је настала ситуација у којој су Срби преко својих црквених и световних часника, и још више преко својих црквено-народних сабора константно тражили своја верска и национална права током XVIII века, док су Швабе своје прве националне захтеве млако изнели тек 1849. године.

Српска борба током XVIII века била је усмерена на очување верских и националних привилегија. Мађарски национализам се још није пробудио, тако да је опасност од католичења била много већа него од мађаризације, која је углавном била ограничена на спонтану у мањим српским насеобинама у унутрашњости мађарске етничке територије.

Почетак мађарског националног буђења се ставља у 1772. годину и везује се за књижевника Ђерђа Бешењеја (György Bessenyei) који се залагао за развој културе на мађарском језику уместо тада преовлађујућег латинског. Национални препород се почео најпре ширити у сфери културе да би се потом пренео и на област политике⁴³. Главни подстицај за ово је дао цар Јосиф II који је увео немачки као службени језик целе државе и укинуо традиционалну мађарску аутономију. Те мере су узбуниле мађарско племство и подстакле оживљавање мађарског језика.⁴⁴ Мађарски национални захтеви су подстакли Србе да и они истакну своје, уз дискретну подршку Беча, који је желео да Србе употреби као противтежу Мађарима⁴⁵. Српски национални захтеви су изнети на Темпшварском сабору 1790. Тражено је да Срби буду признати као нација и да добију територијалну аутономију⁴⁶. Угарски сабор их је 1792. признао за равноправне, али се та равноправност слабо спроводила.

Мађарском националном препороду није дуго требало да прерасте у мађарски шовинизам. Сабор је 1830. године практично увео мађарски као службени језик судова и админи-

⁴³ *Die Geschichte Ungarns. Von Anfängen bis zur Gegenwart* (ur. Peter Hanak), Budapest 1991, 91.

⁴⁴ Исто, 93.

⁴⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 - 1918. I*, Београд 1989, 60.

⁴⁶ Исто, 61; Д. Поповић, *Срби у Војводини III*, 28.

страције, а као предуслов за положај у државној служби уведено је обавезно знање мађарског језика. Године 1839/40. Сабор је одлучио да се матрикуле морају водити на мађарском, као и да сваки свештеник мора знати мађарски. Године 1843/44. покушало се све ово увести и у Хрватској и Славонији⁴⁷. Душан Поповић бележи да је грађанство углавном било спремно да се томе повинује. Тако су чланови новосадског магистрата до 1840. говорили српски и немачки, а од тада - угледни уче мађарски⁴⁸.

Револуција 1848. је изазвала опште одушевљење које су делили и Срби и Немци. Сви су се надали да ће моћи да уживају плодове новостечене слободе и једнакости⁴⁹. Показало се, међутим, да су нови мађарски властодршци из редова ситног и средњег племства мало спремни да испуне социјалне и националне захтеве народа Угарске⁵⁰. Њима није падало на памет да дају национална права језичким и етничким мањинама јер би то био крај мађарског као службеног језика. Зато су се трудили и после марта 1848. да учврсте мађарску језичку хегемонију. Ради њеног очувања били су спремни да жртвују и прокламовани принцип једнакости. Одлучено је да службени језик у жупанијама и даље остане мађарски, као и то да само лица са знањем мађарског могу бити бирана у парламент који је заменио Сабор⁵¹.

Српска делегација која је била упућена да од Кошута захтева националну равноправност и самоуправу, на лицу места се уверила у мађарску непопустљивост⁵².

Такав непопустљив став мађарских власти довео је до оружаног сукоба. Док су Срби били против Мађара, борећи се за своја национална права, Немци су чешће били уз Мађаре него ли против њих. Немајући развијену националну свест, они су подлегли сиренском зову мађарског либерализма уверени да им револуција доноси слободу и једнакост⁵³.

Прве знаке попуштања Мађари су показали тек новембра 1848, и то не из убеђења већ уплашени Виндишгрецовом

⁴⁷ Поповић, *Срби у Војводини III*, 208.

⁴⁸ Исто, 209.

⁴⁹ Исто, 215; György Spira, *The Nationality Issue in the Hungary of 1848 - 49*, Budapest 1992, 17; Каррег, н.д., 50; Васа Богданов, *Национални и социјални сукоби Војвођана и Мађара 1848 - 49*, Загреб с.а., 59.

⁵⁰ Богданов, н.д.

⁵¹ Spira, н.д., 14.

⁵² Каррег, н.д., 62, 121.

⁵³ Исто, 170.

(Windischgrätz) офанзивом: Комитет националне одбране био је спреман да призна српску националност и српски језик као административни у српским местима. Ипак, Комитет није био спреман да Србима да територијалну аутономију и права да на српским саборима дискутују и о политичким питањима. У априлу би ово умирило Србе, али у новембру, после разгоревања рата, више није било довољно⁵⁴.

Тек августа 1849. мађарски парламент, под притиском коначне аустро-руске офанзиве, показао је спремност да националностима да национална права, али ни тада не у виду закона, већ само смерница⁵⁵. Па ипак, ни у том судбоносном часу Парламент није био спреман да националностима да територијалну аутономију.

Слом мађарске револуције довео је до стварања српске Војводине, која је била српска само на папиру. Значајна последица стварања Војводине било је прво формулисање националних захтева војвођанских Шваба. Они су 2. октобра 1849. у такозваном Богарошком програму врло понизно од владара затражили национална права, управу на немачком језику и једног грофа који би бринуо о њиховим интересима као српски војвода о српским⁵⁶. Очигледно, они нису прозрели праве намере двора и бојали су се српске превласти у новој Војводини. Владар је њихову петицију ставио *ad acta*, а пошто је Војводина, лишена било какве српске превласти, и онако постојала само формално, уз то са немачким службеним језиком, Швабе нису имали више разлога да се буне већ су се вратили својим уобичајеним, привредним активностима.

Бахов апсолутизам, са својим немачким чиновницима и полицајцима, побудио је код Срба антипатију према Аустрији и Немцима с једне стране, а симпатије према Мађарима, с друге стране. Незадовољство апсолутизмом, било је толико изражено да су Срби, заједно са Мађарима, клицали Кошуту⁵⁷. Превидело се да, упркос свему, већа опасност вреба од мађаризације него од германизације.

Отрежњење је убрзо дошло на радост Мађара и Немаца, Војводина је укинута 27. децембра 1860.⁵⁸ После неколико година погађања између владара и представника Мађара, 1867.

⁵⁴ Spira 146 - 147.

⁵⁵ Исто 188 - 189.

⁵⁶ Annabring, н.д., 18 - 19.

⁵⁷ ИСН V/2, Београд 1981, 122.

⁵⁸ Исто, 124.

је склопљена Аустро-угарска нагодба (Ausgleich), која је сву власт у Угарској дала Мађарима. То је створило услове за насилну мађаризацију националних мањина на територији Угарске.

Године 1868. донесен је законски члан 44, који су Мађари називали законом о народносној равноправности, иако је он озакоњавао превласт Мађара у држави, а за остале народности само прописивао прилике у којима се јавно могу служити својим језиком⁵⁹. У закону је речено да држава неће спутава-ти развој народности и језика, да ће се закони преводити на језике народности и да ће се примати поднесци на језицима народности⁶⁰. Закон је наишао на отпор представника народности у Парламенту, који су још 11. фебруара 1867. предложили свој нацрт закона⁶¹. Међу предлагачима је било шеснаест Румуна, осам Срба и један Русин, али ни један Немац. То ће остати типично до пред крај века, када се у парламентарну борбу националности укључују и први представници Немаца.

Исте године донесени законски члан 38. о школама ограничио је слободу делатности школа националности, захтевајући да се оне у одређеном року прилагоде наставним и материјалним стандардима које је држава прописала. Ако то не би поштовале, биле би претворене у општинске школе, које би радиле по државним плановима и са државним учитељима, тј. постале би оруђе мађаризације⁶².

Следећи корак ка подржављењу школа била је Уредба о школама у Војној граници из 1871, која је 1873. претворена у закон. По њему, све школе које су основале али не и издржавале верске општине, постале су државне. Пошто су верске општине по правилу биле сиромашне и нису могле да издржавају школе које су оснивале, по развојачењу Крајине оне су прешле под државну управу⁶³.

Законом о основним школама из 1879. предвиђено је да учитељи морају бити у стању да предају мађарски. Године 1883. Законом о средњим школама предвиђено је да ученици и преко других предмета течно науче мађарски, из кога се полагао и матурски испит. Године 1893. чак је донесен закон

⁵⁹ Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1935, 12 - 14.

⁶⁰ ИСН, V/2, 161.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто, 164.

⁶³ Исто, 165; Кириловић, *Помађаривање...*, 21 - 38.

којим су државним непријатељима проглашени учитељи који нису радили на помађаривању својих ученика⁶⁴.

Као круна мађаризаторског школског законодавства донесен је злогласни Апоњијев школски закон из 1907. Иако су га предложили још његови претходници Алберто Берзевици и Ђерђ Лукач, усвојен је 1907. без обзира на промену странке на власти. Законом је предвиђено да деца у основној школи имају толико учити мађарски да на том језику могу течно говорити, писати и рачунати⁶⁵. Министар Лукач је образлагао овај закон чињеницом да ранији закони нису донели задовољавајуће резултате⁶⁶. Законом је предвиђен и строжи надзор државе над учитељима. То је посебно погађало учитеље српских вероисповедних школа који су до тада били дисциплински потчињени својим аутономним школским властима⁶⁷.

Законом је прописивано да се у свим основним школама, без обзира на то да ли оне уживају државну потпору или не, мађарски језик мора предавати у свим разредима⁶⁸.

Суштина закона се најбоље види из одредбе да "свака школа и сваки учитељ, без обзира на карактер школе и то да ли ужива државну помоћ или не, дужни су да развијају и учвршћују у дечјој души приврженост мађарској отаџбини и свест о припадању мађарском народу"⁶⁹.

Било је прописано да мађарски језик буде наставни језик ако је бар половина ученика мађарског матерњег језика, али су издржаваоци школе били дужни да се старају да ученици који не знају мађарски учествују у настави на свом матерњем језику. У свакој школи у којој би се увео мађарски наставни језик, то стање се више није могло мењати⁷⁰.

За успешне наставнике предвиђене су награде, а законодавци су покушавали да циљеве закона представе као општепросветне, изражене у жељи да се подигне образовни ниво становништва и материјални стандард школа и учитеља⁷¹.

Закон је наишао на општу осуду у редовима народности још пре него што је и усвојен. Протест је нашао израза у штампи,

⁶⁴ Senz н.д., 33 - 34.

⁶⁵ Кириловић, *Помађаривање...*, 57.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто, 59.

⁶⁸ Исто, 61.

⁶⁹ Исто, 60.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Калман Чехак, *Политичке борбе у Бачкој и Банату у време владавине коалиције 1906 - 1909*, Нови Сад 1987, 173.

парламенту и на јавним зборовима⁷². У протестима су најглавнији били Румуни, који су били најбројнији и најбоље организовани. Нешто слабији - због бројности и неслоге - били су Срби, а најслабији од народности представљених у парламенту - Словаци. Немци су се у то време тек налазили на почетку свог партијског организовања: њихова Ungarlandische Deutsche Volkspartei тек је основана 1906. у полуилегали⁷³.

Најзначајнији заједнички иступ Срба и Немаца у овом периоду био је збор у Вршцу, одржан 1. IV. 1907, на коме су, уз њихове представнике, присуствовали и представници Румуна⁷⁴.

Са своје стране, власти су почеле да прогоне противнике новог закона и ти прогони су трајали до 1910. године⁷⁵.

Новим законом успешно је смањен број школа народности: док их је 1899. године било 6 000, 1914. остало их је свега 3 321.⁷⁶ Тиме су биле погођене све мањине, али највише Немци. Године 1906/7. у Темешкој жупанији је 168 000 Румуна имало 128 основних школа, 70 000 Срба 44 школе, 3 000 Словака једну школу, а 165 000 Немаца 18 основних школа; у Торонталској жупанији 200 000 Срба имало је 74 основне школе, 87 000 Румуна 40, 16 000 Словака четири основне школе, 166 000 Немаца 13 школа; у Бач-Бодрошкој жупанији 145 000 Срба је имало 66 основних школа, 30 000 Словака 11 основних школа а 190 000 Немаца само 18 школа. На 1 517 Румуна је долазила једна основна школа, на 2 250 Срба једна, на 3 062 Словака по једна; код Немаца је тај однос био: једна школа на 10 632 Немца⁷⁷. Почетком 70-их година XIX века Немци су имали 1 810 основних школа и по њиховом броју били су на првом месту⁷⁸.

Кад је реч о бројном стању и проценту у укупном становништву, ту су, упркос школској и црквеној аутономији, Срби више изгубили него Немци, који су изгубили више школа.

То се јасно види из следећих статистичких података:⁷⁹

⁷² Исто, 175-177.

⁷³ Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887 - 1918*, Нови Сад 1979, 272; Senz, н.д., 98.

⁷⁴ Senz, н.д., 176.

⁷⁵ Чехак, н.д., 180.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Senz, н.д., 213.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Исто, 48.

ГОДИНА	МАЂАРИ	СРБИ	НЕМЦИ
1880.	6 404 000	640 000 (4,6%)	1 871 000 (13,6%)
1890.	7 358 000	495 000 (3,3%)	1 940 000 (13,1%)
1900.	8 652 000	438 000 (2,6%)	1 999 000 (11,9%)
1910.	9 945 000	461 000 (2,5%)	1 903 000 (10,4%)

Из свега изнетог види се да су и Срби и Немци били угрожени мађаризацијом. Упркос томе, до сарадње између њих у супротстављању помађаривању је долазило само спорадично, на локалном нивоу⁸⁰ и много мање него кад је реч о Србима, Словацима и Румунима. Разлози за то су вишеструки.

Већ смо истакли да су културна сродност и католичка вера упућивали Немце на Мађаре. Римокатоличка црква је, уз мађарску школу, постала главна полуга мађаризације Немаца. Истакли смо такође и тежњу Шваба за материјалним стицањем. Она их је такође водила однорођивању. У периоду 1840 - 1880, највећи део немачког грађанства у Угарској се добровољно асимиловао⁸¹. Економски успон је и немачке сељаке, пре свега имућне, довео на пут мађаризације: богати паори су желели да начином живота опонашају господски живот мађарског ситног племства, баш као што је то био случај и са немачким грађанством генерацију раније⁸². Њихови синови, школовани на мађарским школама, још су се више уклапали у мађарску средину и још више су издвајали своје породице од осталог немачког живља⁸³.

Срби су, с друге стране, били знатно сиромашнији од Немаца тако да је постојала мања опасност да их заведу чари високог мађарског друштва. Код Срба се процес однорођивања виших слојева, пре свега племства, десио много раније него код Шваба који племство нису ни имали⁸⁴.

Рекли смо већ да је национална свест код Немаца била неразвијена. Влада моћног немачког Рајха, због интереса високе политике оставила их је на милост и немилост Мађарима⁸⁵, а исто је важило и за Аустрију. Удружења која су сами Швабе оснивали у Аустрији или која су оснивана у Немачкој пружала су само недовољну помоћ њиховом националном

⁸⁰ Ле бл, н.д., 88, 118.

⁸¹ Senz, н.д., 24.

⁸² Исто, 52.

⁸³ Исто.

⁸⁴ ИСН IV/1, Београд 1986, 294.

⁸⁵ Senz, н.д., 59.

освешћивању и очувању⁸⁶. За разлику од њих, Срби су у Српској православној цркви и просветној аутономији имали живе установе за очување националног бића.

Због веће политичке зрелости, Срби у Угарској су више деценија пре Немаца имали и политичке партије. Због тога није случајно што је Ungarländische Deutsche Volkspartei основана баш на територији Беле Цркве и Вршца⁸⁷, као и то што је од водећих 150 људи у немачком националном покрету у Угарској пред Први светски рат готово 135 било са подручја јужне Угарске⁸⁸.

Поред свих ових разлика, препреку за заједничку борбу против опасности која је претила и једнима и другима чинила је и национална искључивост неких од вођа на обе стране⁸⁹.

Сличних разлика, неслагања па и трзавица било је, међутим, и са другим народима који су били угрожени: питање црквене имовине је до Првог светског рата оптерећивало односе Срба са Румунима, фракцијска и партијска неслагања међу самим Србима су отежавала сарадњу са представницима других народа.

Мађарске власти су, међутим, изборном геометријом, изборним злоупотребима, цензуром штампе, хапшењима, забранама скупова, школским законодавством, утицајем цркве и мађаризаторских организација (каква је била Delmagyarországi Közművelődési Egyesület) сузбијали покушаје народности за националним освешћивањем и одржањем.

Пропаст Аустроугарске на крају Првог светског рата вероватно је спасла угарске народности од дефинитивне мађаризације која је готово избрисала националне мањине у тријанонској Мађарској. По мишљењу једног фолксдојчерског вође између два светска рата, да су остали у Угарској још 50 година, сви Немци би се однородили⁹⁰.

Мађаризација је прекинута, али су њене последице наставиле да живе. Немци и Мађари среза Бела Црква су се 1920. још увек надали повратку мађарске власти⁹¹, а у једном изве-

⁸⁶ Исто, 214 - 215, 227 - 234.

⁸⁷ Исто, 63, 98.

⁸⁸ Исто, 244 - 289.

⁸⁹ Исто, 209.

⁹⁰ Латхатор, I. II 1936.

⁹¹ АЈ Ф14, 145/510.

штају из 1934. године Немци из Бачког Новог Села названи су мађаронима⁹².

Међу Немцима се подела на мађароне и национално освешћене задржала до краја Другог светског рата, када су се и једни и други, исељавањем у Немачку, поново утопили у матични народ⁹³.

Године 1921. налазимо доста Немаца у Бечкеречком мађарском културном удружењу, на згражање немачког Kulturbunda⁹⁴. Стари културни утицаји нису деловали само на Немце: наилазимо на жалбе да и Срби радо читају ("штетне") мађарске новине и књиге, те да је Војводина њима готово преплављена још од 1925. године⁹⁵. Димитрије Кириловић се жалио да би многи Немци радо слали децу у школе са мађарским наставним језиком кад их у томе не би спречавала национално освешћена већина⁹⁶. Он, а и други сматрали су да потомке насилно мађаризованих треба на силу демађаризовати, иако они то не желе⁹⁷. Тако би се круг затворио: да ли би се једна неправда могла исправити наношењем друге?

Током свог вишевековног живота на територији Угарске, и Срби и Немци су били изложени процесу асимилације у мађарски народ, иако не треба занемарити да овај процес није био сасвим једномеран. Насилна мађаризација се јавља тек у првој половини XIX века покушајима увођења мађарског као јединог службеног језика. Захваљујући вишој националној свести коју је неговала Српска православна црква, као и царским привилегијама које су уживали од Велике сеобе, Срби су били способнији да се одупру покушајима однарођивања од Шваба, који су били разједињени различитим пореклом, национално ослабљени припадношћу Католичкој цркви и пре свега окренути материјалном стицању. Ово је, упркос разликама у темпераменту и менталитету, утицало на то да су се они лакше мађаризовали.

Важно је приметити да је један од главних подстицаја за добровољну асимилацију било пењање на друштвеној лествици. За њега су Срби мање марили од Немаца (иако се и њихо-

⁹² АЈ, Ф74, 196/280.

⁹³ Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад 1974.

⁹⁴ АЈ, Ф14, 124/444.

⁹⁵ АЈ, Ф14, 85/333, 103/398.

⁹⁶ Кириловић, *Асимилациони успеси...*, 41.

⁹⁷ Исто.

во српско племство добрим делом доста рано мађаризовало) који су достизањем одређеног животног стандарда имали склоност да прихвате начин живота мађарског ситног племства. На тај начин су се одрицали етике рада и штедње својих сународника, али и властите нације. То је у случају како Немаца тако и Срба ишло утолико лакше, уколико је само мађарска нација, или, тачније, њено племство, било признато као државотворна нација. На остале народе се гледало као на неисторијске, које треба претопити у Мађаре. За разлику од Срба, који су већином сачували снажан национални бедем у својој цркви и школској аутономији, Немци су, будући највећим делом сељаци, пропустили да такав бедем нађу у веома високој култури матичног народа. Кад би почели да стичу високу културу, она је била мађарска. То се посебно односило на другу половину XIX века. Од припадности истом културном кругу и истој вери, дошли су до припадања истој (мађарској) нацији.

Због свега тога, отпор Немаца мађаризацији био је слаб. То је и био главни разлог што није успостављена нека већа сарадња Срба и Немаца против помађаривања. Немци, за разлику од Румуна или Словака, једноставно нису били довољно јак и значајан савезник у борби за очување националности.

Zoran JANJETOVIĆ

THE SERBS AND THE GERMANS IN VOJVODINA AND THE PROCESS OF BECOMING HUNGARIANS

It is obvious that Hungarian people showed toughness of their ethnic identity and big assimilation ability during one thousand one hundred years of life in the Pannonian lowland. There are statistical data which tell in favour of Hungarian statement. In this work, we are concerned about spiritual abilities of the Hungarians, Germans and Serbs, because we are aware that they contributed to mixing members of one nation to the other.

The Serbs and the Hungarians showed bigger similarities concerning temperament, so it could have been expected that they would enlarge prospects for the process for Serbs becoming Hungarians. The Serbs were close to the Hungarians because of the temperament, and way of thinking. The Germans were close to the Hungarians because of the same cultural circus and above all Catholic religion. Religion played an important part as barrage for the Serbs becoming Hungarians. This same religion became one of the ways for Germans to become Hungarians in the second half of the nineteenth century.

During many centuries of life in the territory of Hungary, both the Serbs and the Germans were exposed to the process of assimilation into Hungarian people. This process was not held in one direction. Forcible process of becoming

Hungarians appears in the second half of the nineteenth century by an attempt of pronouncing Hungarian language as the only official language. Owing to higher national consciousness, nourished by Serbian Orthodox Church, and royal privileges they gained during the Great migration, the Serbs were more capable to reject those attempts of losing their national identity from the "Svabe", which were not coherent owing to their different background. Those Germans were also nationally weak because they belonged to the Catholic Church, and above all they were interested in material gaining. In spite all the differences in temperament and mentality, it helped them to become Hungarians more easily. It is important to be noticed that stimulation for voluntary assimilation was getting higher in the walks of life. The Serbs cared less about this than the Germans (although their Serbian nobility became Hungarians in early days).

О РАЗЛИЦИ ИЗМЕЂУ ЕТНИЧКОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА МАЂАРА У ИСТОЧНОЈ БАЧКОЈ

Етнички идентитет је описан као однос између етничке аскрипције и етничке дескрипције, при чему ову другу треба сматрати етничком аскрипцијом чланова групе А од стране чланова групе Б. Културни идентитет је сагледан као низ елемената културне преференције у свеукупности интерперсоналне комуникације појединачног припадника етничке групе. Намера је да се покаже како, у ствари, културни идентитет може да учествује у одређивању етничког, при етничкој аскрипцији и етничкој дескрипцији.

Кључне речи: идентитет, етницитет, културне преференције, самоодређење, одређење, језичка употреба, група, личност.

У етничком и културном погледу бечејска општина би могла да се окарактерише као изразито дуална средина. Доминантни етноси у овом делу Бачке су мађарски и српски, који заједно чине готово 96% становништва¹. Очекивало би се да у таквој средини, и с обзиром на сва Уставом СРЈ и Републике Србије (још раније и уставима СФРЈ) гарантована права и праксу њиховог спровођења, и културна (у смислу идентитета) раван бити двојно релативно уједначена. Као што сам, међутим, на примеру језичке употребе од стране омладине показао, у овој средини је на делу нека врста "тихе" акултурације,² па налазимо места и претпоставци о померању сфера унутар културне равни.

Претпоставка о могућности разликовања етничког и културног идентитета јесте чињеница која је произашла из тзв. етнографског контекста, односно заснована је на резултатима поменутог етнолингвистичког истраживања и личним за-

¹ Упор. Б. Жикић, *Билингвизам у источној Бачкој на примеру омладине*, Зборник *Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском басену*, Посебна издања ЕИ САНУ 42, Београд 1997, 71.

² Исто, 78.

пажањима у сусретима са припадницима доминантних етноса у средини о којој је реч. Ова претпоставка заснива се на једној другој, која се такође може назвати и чињеницом из тзв. етнографског контекста, али и чињеницом из искуствене евиденције сваког истраживача у друштвеним, историјским и хуманистичким наукама, а то је да друштвену групу, без обзира на то како и у односу на шта је одредили, сачињавају људи као појединци. Антрополошка димензија те претпоставке је то што - у истраживачком и аналитичком смислу - не посматра друштвену групу, у конкретном случају одређену као етничку, као агломерат личности у коме долази до кристалисања неких "заједничких интереса, тежњи и сл.", већ њене структурне елементе - оно од чега интереси, тежње, осећања и сл. настају - појединачне личности.

Теоријска основа ове претпоставке је оно што је Прелићева означила савременим дискурсом о етницитету, пре свега у британској социјалној антропологији, а што је идеографски распон који иде од аргументативног поништавања тезе о поклапању граница друштвене и културне групе, преко уверења у арбитрарност и субјективност критеријума етничке припадности, до захтева за проучавањем комуникације и интеракције два или више етноса и посвећивања пажње етничкој аскрипцији и дескрипцији и промишљању заједнице, односно симболичкој конструкцији етничке групе³. Поврх свега стоји Деивисов став о идентитету као композитној структури, у којој нпр. етнички део може да дође у сукоб са породичним, религијски са професионалним, итд⁴.

³ Види М. Прелић, *После Фредерика Барта: савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима*, ГЕИ САНУ XLV, Београд 1997, 102 и даље; поред радова које наводи Прелићева, F. Barth, Introduction in F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Boston 1969, G. Carter Bentley, *Ethnicity and Practice*, *Comparative Studies in Society and History* Vol.29 No.1, 1987, R. Just, *Triumph of the Ethnos*, in E. Tonkin, M. McDonald and M. Chapman (eds.), *History and Ethnicity*, ASA Monographs 27, London 1989, E. R. Leach, *Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*, London 1954, в. нпр. још и M. Banks, *Competing to Give, Competing to Get: Gujarati Jains in Britain*, in P. Werbner and M. Anwar (eds.), *Black and Ethnic Leaderships: The Cultural Dimensions of Political Action*, London 1991, J. G. Carrier, Introduction to J. G. Carrier (ed.), *Occidentalism. Images of the West*, Oxford 1995, A. P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, London 1985, W. R. James, *Ephemeral Names. The Uduk Case*, in R. Thelwall (ed.), *Aspects of Learning in Sudan*, Coleraine 1978.

⁴ B. J. Davies, *Times and Identities*. An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 1 May 1991, Oxford 1991, 2 -4 и даље.

Оперативно разликовање етничког и културног идентитета под првим подразумева аскрипцију и дескрипцију етноса, односно све оно шта - у конкретном случају Мађари из овог краја - припадници етничке групе мисле кад се одреде као то што јесу, и оно на шта мисле припадници других етничких група - у овом случају Срби - када прве одређују карактеристичним етнонимом. Етничка дескрипција је чисто оперативни појам који, у до сада коришћеним терминима у литератури о етницитету, може да се одреди као "етничка аскрипција припадника групе А од стране припадника групе Б". Културни идентитет јесу све оне друштвене, културне, спортске, религијске и сл. преференције које појединачни чланови етничке групе исказују у свакодневном животу.

У конкретном случају, слично елементу структуре у британској социјалној антропологији након Лича⁵, етнички идентитет може се посматрати као *однос* између онога што сам означио етничком аскрипцијом и етничком дескрипцијом. Основни атрибути и једног и другог су идентични; у питању су лична и породична имена, језик којим се припадник одређене групе служи превасходно и/или у комуникацији са својим сународницима и у оквиру породице, етничка униформност породице, декларативна припадност верској заједници. Идеалтипски образац Мађара у источној Бачкој, дакле, био би мађарско име или мађарска варијанта хришћанског имена, мађарско презиме, коришћење превасходно мађарског језика, живот у оквиру мађарске породице и припадност католичкој вери.

У стварности овакав образац, наравно, није редак, с тим што за сваки од његових конститутивних елемената могу постојати извесне варијације. Тако, на пример, лично име може бити такозвано општехришћанско, или чак словенско, презиме може да буде не-мађарског порекла, етнички састав породице може да се разликује у оквиру генерација које је сачињавају (нпр. етничка униформност од стране родитеља, деца у мешовитим браковима и обратно, и сл.), мађарски језик не мора (и у случају етничке униформности породице) да буде искључиво средство вербалне комуникације у оквиру ње, док ће, по правилу, бити коришћен у вербалној комуникацији са сународ-

⁵ Види E. R. Leach, *Structuralism in Social Anthropology*, in: D. Robey (ed.), *Structuralism. An Introduction*, Oxford 1973, 49; уопр. Б. Жикић, *Антропологија Едмунда Лича*, Посебна издања ЕИ САНУ 43, Београд 1997, 90, 92.

ницима, верско опредељење може и поред, на пример, крште-ности да буде занемаривано или, чак одбацивано, итд.

Све те могућности, с друге стране, "пажљиво" се (као и у обратном етничком случају) посматрају и на основу њихових "комбинација" долази до етничке дескрипције у случају сваког појединца. Нису ретке етнички дескриптивне изјаве припадника српског етноса: "Ма он није никакав Мађар"; "Он је Мађар, али је наш"; "Слаб ти је он Мађар", или, пак: "То је прави Мађар"; "Мађар, него шта" итд., и то за особе које нису у етнички мешовитим браковима. У случају таквих бракова, пак, детерминантни моменат при етничкој дескрипцији је комуникација, односно начин опхођења мађарског етника према етницима свог брачног друга, док етничка аскрипција готово да и не постоји. Наиме, ствар је неке врсте друштвене конвенције⁶ да супружници у мешовитим браковима *подразумевају*, али *не потенцирају* своју етничку идентификацију у комуникацији са друштвеном средином, али и сопственом децом, остављајући деци из таквих бракова да сама реше питање свог етничког идентитета.

На ма који начин поменути елементи били комбиновани у случајевима етничке аскрипције и, поготово, етничке дескрипције, односно без обзира на то да ли је реч о изложеном идеалтипском обрасцу или не, основни метод у етничкој идентификацији или самоидентификацији јесте *искуство* живота у одређеној географској, друштвеној, економској и културној средини, које заправо сугерише који су елементи мађарски, а који српски.

Етнички идентитет, као однос између аскрипције и дескрипције, одатле, може да се посматра као превасходно аскриптивни или као превасходно дескриптивни. У оба случаја, наравно, *не доводи се у питање самоидентификација особе* која се самоидентификује као на пример Мађар, али у одређеној друштвеној и културној средини тај идентитет као свој атрибут добија интензитет, односно постаје нека врста вектора. Ако су, у таквом начину етничког одређивања, задовољени побројани елементи идентитета, нико наравно не може оспо-

⁶ Интересантан је пример који помиње Арпад Лебл: форма "банатске учтивости" која се састојала у томе да када комуницирају носиоци различитих језичких наслеђа свако се обраћа саговорнику на језику особе *са* којом разговара, нпр. Мађар ће се Србину обратити на српском, овај Немцу на немачком итд., в. А. Lebl, *Сocijalno-istorijski aspekti jezičkog pluralizma u Vojvodini*, EP 4, Beograd 1962, 29.

рити аскриптивне аргументе које ће особа која себе одређује као на пример Мађара да наведе. У том смислу би могло да се каже да је етнички идентитет комбинација елемената етничке аскрипције и личног става према њој. Да ли ће, међутим, такво одређење да буде довољно од стране мађарских и српских етника са којима та особа дели чланство у одређеној локалној групи, није више ствар етничког одређења самог по себи. У даљој - симболичкој - конструкцији етничке групе етничка дескрипција појединачне особе зависиће од њених културних преференција и одговарајуће комуникације.

Вероватно најбитнија, дистинктивна одредница културног идентитета појединца у овој средини јесте његова интерперсонална комуникација, под чиме на овом месту нећу подразумевати само социјал-психолошку конотацију овог израза⁷ већ свеукупност видова односа из сфере приватног. Таква интерперсонална комуникација је, у основи, двоструко одређена: с једне стране ситуацијом у вези с овим питањима у самој породици, а, с друге стране, местима која та породица заузима у оквиру друштвеног простора. У породици могу да преовлађују културне преференције усмерене ка културној идентификацији са етничком групом којој се припада и оне усмерене ка таквој идентификацији са културом преовлађујућом за глобалну заједницу у оквиру које се живи. Сам израз "културна преференција" у овом случају значи: језичка употреба и опредељење за слушање наставе на једном од два доминантна језика средине⁸, одабир пријатеља и брачних другова, одабир културно-забавних (музика, позориште, биоскоп/филмови итд.), спортских и осталих активности везаних за слободно време, одабир медија који се прате, политичка опредељења. Места која породица заузима у оквиру друштвеног простора односе се на физички положај њеног пребивалишта (породичне куће или стана) и професионалне делатности које њени чланови обављају.

О језичкој употреби, опредељењу за слушањем наставе на мађарском или српском језику, као и о избору образовног нивоа до кога се жели ићи, с обзиром на већ објављено саопштење, овде се неће детаљније говорити, осим напомене о постојању "обрасца" по коме ће се све побројано одвијати искључиво на мађарском (до краја средње школе) или ће

⁷ Види N. Rot, *Osnove socijalne psihologije*, Beograd 1982.

⁸ О томе више в. Б. Жикић, *Билингвизам...*, 72 - 73.

вербална комуникација унутар породице бити на мађарском језику, а школовање или потпуно на српском или (преовлађујуће) на српском од виших разреда основне школе. Таква ситуација покрива већину случајева из праксе, мада треба истаћи и случајеве у којима чланови етнички хомогених мађарских породица међусобно вербално комуницирају на српском или се користе са оба ова језика; у обе ситуације, опредељење је за школовањем на српском језику.

У сваком случају, ови елементи културне преференције повезани су са свим осталим елементима, а из "језичке ситуације" директно произлази одабир личности са којима ће се успостављати пријатељске, емотивне и сличне везе. Тако ће се особе које се у оквиру интерперсоналне комуникације слежу искључиво мађарским језиком, унутар приватно успостављених односа, радије одлучити да за пријатеље и брачне другове одаберу сопствене етнике. За разлику од ове подгрупе - коју ћу назвати "уже мађарски оријентисаном", припадници остале три подгрупе мађарских етника успостављаће такве односе са српским етницима и оним мађарским етницима чији је културни одабир истоврсан њиховом, као и са особама из мешовитих бракова.

Ситуација је слична кад је у питању одабир активности везаних за слободно време и медија који се прате. Припадници уже мађарски оријентисане подгрупе организовали су себи неку врсту културног самоизолата, која је, пре свега, окренута могућностима које нуде медији на мађарском језику и активностима проистеклим из међусобне комуникације. Медији на мађарском језику су програми РТС-а на мађарском и део програма Радио Бечеја (Деоничарско радиодифузно друштво), те ошдашња штампа на мађарском, као и телевизијски и радио-програми из Републике Мађарске, од којих су неки доступни само помоћу сателитских, а неки и путем "обичних" антена. Одрђена културно-забавна активност одвија се и у оквиру програма које организују одељења у основном и средњошколском образовању у којима се настава изводи на мађарском језику, као и по такозваним местима за дневне и вечерње изласке (кафане, кафићи, дискотеке, билијар-клубови, салони забаве и сл.) која углавном посећују припадници ове подгрупе.

Термин "културни самоизолат" не треба, међутим, схватити другачије до у садржинском смислу; оваква организација слободног времена остаје ван главних културних, забавних, па чак и спортских токова како у овој средини (односно

у односу на југословенско друштво у целини) тако и у односу на одговарајућа збивања у Републици Мађарској. Тешко да би се могло рећи да културна преференција ове подгрупе - иако окарактерисана као уже мађарска - иде за потврђивањем културне идентичности са суетницима у Републици Мађарској. За актере културно-забавних делатности углавном се бирају Мађари из осталих крајева Бачке, пре свега са њеног севера, при чему се - а што појачава ситуацију двоструке културне искључености⁹ - не само да не иде на употребу искључиво фолклорних форми већ се тежи релативној разноврсности форме (познато је, на пример, да су блуз и ритам-и-блуз музика западне обале Тисе, а да се за неговање фолклора кроз културно-уметничка друштва пре опредељују деца из осталих подгрупа), што је, можда, пут културног развоја који ће после извесног времена - ако се таква ситуација продужи - довести и до успостављања диферентније културне самобитности ове подгрупе у односу на преовлађујуће културне системе Југославије и Мађарске¹⁰.

Овоме посебно иде на руку чињеница да је у бечејској општини, иако се одвија унутар физичког и правног државног простора, целокупна организација културних активности (биоскоп, позориште, КУД) препуштена организовању од стране појединаца, односно личној иницијативи, док је забава (видео-и билијар-клубови, салони забаве, и сл.) у такозваном приватном сектору. И док ова друга чињеница упућује на дистрибуцију одговарајућих производа према очекиваном профиту, прва је одређена и доступношћу културних производа и профитом који је услов да би се у одговарајућем физичком простору могла одвијати следећа културна представа, а то неопходно упућује на преовлађујућу културу целокупног друштвеног система.

За разлику од ове подгрупе, мађарски етници из осталих подгрупа теже што директнијем и непосреднијем укључивању у што више културних сегмената преовлађујуће културе глобалног друштва; они су, тако, партиципанти како различитих поткултурних кретања тако и културног естаблишмен-

⁹ Упоредити: М. Prošić-Dvornić, *Etnos i strategija, Etnoantropološki problemi sv. 7*, Beograd 1990, 28 - 29.

¹⁰ О културним условима - да би нека група могла да се посматра као група у социолошком и антрополошком смислу видети нпр. G. A. Fine, *Small Groups and Culture Creation, American Sociological Review* Vol. 44, 1979; E. R. Leach, *Culture and Social Cohesion, Daedalus*, Winter 1965.

та. Није редак случај да ови мађарски етници на своје суетнике из претходне подгрупе, односно на њихове културне преференције гледају са предрасудом о "одсуству укуса", или културног, уметничког, забавног "смисла".

Слична ситуација, као и са културно-забавним програмима, је и у организованим спортским активностима. Припадници уже мађарски оријентисане подгрупе своју спортску организованост своде на ону која се одвија током школовања (што значи да је у једном животном тренутку остављају иза себе), док се остали припадници мађарског етноса укључују у програме које нуде спортска друштва у овом крају.

Мада простим посматрањем то не може да се одмах установи и мада становници Бечеја тога наизглед нису свесни, постоји одређен физички распоред делова града у коме ће преовлађивати српски или мађарски етнос или ће њихови припадници бити измешани¹¹. Овај распоред, на примеру мађарских етника, унеколико кореспондира са њиховом образовном структуром, професионалном делатношћу и сврставању у наведене подгрупе по културној преференцији.

У самом центру (који просторно отприлике одговара центру насеља од краја XVIII века да завршетка Другог светског рата) резиденцијални делови су углавном насељени Србима. У деловима који се непосредно наслањају на центар града релативно је равномеран распоред Срба и Мађара, у насељима изграђеним дотацијама привреде, која се надовезују на делове града наслоњене на центар, преовлађују Срби, али су и Мађари заступљени у знатном броју, у ободним деловима града резиденцијалне целине су насељене или углавном Србима, или углавном Мађарима. Слична је ситуација и у сеоским насељима Бачко Градиште и Бачко Петрово Село.

Припадници уже мађарски оријентисане подгрупе углавном су настањени у ободним деловима града, баве се индивидуалном пољопривредном делатношћу или су нижеквалификована и средњеквалификована индустријска радна снага (*ово не треба схватити ни као правило, ни као "профил"*). Мо-

¹¹ Ради поштовања захтеваног обима рада, овде неће бити дата кратка историја Бечеја и околних насеља нити ћу се бавити питањима везаним за порекло становништва. За неке детаље везане за ова питања видети нпр. Б. Букуров, *Насеља у Потисју, Гласник Географског друштва XXI*, Београд 1935, 56, 61, 67; *Исти, Poreklo stanovništva Vojvodine*, Novi Sad 1957, 5, 16, 47, 50, 61; Д. Поповић, *Срби у Војводини 1*, Нови Сад 1990, 7, 82, 89, 91, 114, 225, 257; *Исти, Срби у Војводини 2*, Нови Сад 1990, 97, 119-122, 129, 196, 384.

жда би могло да се каже да је образовни ниво у порасту зависно од степена културне интеграције, али пошто би то била паушална оцена - истраживање није спроведено ригорозно статистички - довољно је рећи да између образовног нивоа, не чак ни оствареног колико онога коме се тежи, и културне преференције, постоји уочљив однос, што је овде битно, с обзиром на то да од степена завршеног школовања зависи дистрибуција радних места. Само радно место, са своје стране, знатно може да детерминише неке од наведених елемената културне преференције, пошто је - из економско-оперативних разлога - неопходно да се вербална комуникација на руководећим местима у предузећу, склапању послова, пропраћању обављања платног промета са фирмама ван бечејске општине итд., одвија на српском језику, што, наравно, није случај у, на пример, непосредној или пољопривредној производњи.

Последњих година - од времена и догађаја који су непосредно претходили распаду СФРЈ, до данас - дошло је до уразноличавања етничког идентитета у политичком смислу. У претходној држави и на истом географском и друштвеном простору, етничка идентификација мађарских етника била је готово униформна, иако двослојна. Подразумевало се да су они Мађари и Југословени¹². Промена политичких прилика условила је разбијање униформности, иако је двослојност остала, а у неким случајевима прерасла и у вишеслојност. Истински је мало оних припадника мађарског етноса у овом крају који ће одрицати сваку југословенску идентификацију при етничкој аскрипцији, али, како и многи од ових људи примећују, веза између самоидентификације као Мађара и као Југословена више није тако непосредна.

Занимљиво је да ова чињеница није, како би се можда могло очекивати, карактеристична за припаднике уже мађарски оријентисане подгрупе; у стварности, она није повезана са другим елементима културне преференције тако да би, евентуално, могло да се говори о некаквом обрасцу. Повезаност мађарског и југословенског идентитета зависи (и аскриптивно и дескриптивно) од особе до особе, тако да нису усамљени случајеви припадника уже мађарски оријентисане подгрупе који ће инсистирати на томе да су они Мађари и Југословени, без обзира на то што осим тог самоодређења не-

¹² За један вид овакве идентификације упоредити М. Prošić-Dvornić, *op. cit.*, 24.

ће, на пример, имати ни једну другу ознаку југословенског идентитета нити ће сматрати да је за то битан било који други елемент до самог изјашњавања; такође нису ретки ни слушајеви у којима ће мађарски етник, без обрзира на то што су му *сви* елементи културне преференције у сфери културе глобалног друштва, одређивати самог себе као, на пример, Војвођанина, или, једноставно, Мађара.

Између ове две, условно речено, крајности, налазиће се читава скала самоодређења произашла из личних политичких опредељења. Зависно од тога, поред етничког самоодређења у ужем смислу (као Мађари), изјаве о сопственом идентитету добијаће различите атрибуте, са конотацијом проистеклом из различитих контекста (географског, друштвеног, националног итд.); на пример: српски Мађар, војвођански Мађар, бачки Мађар (или просто Бачвинин*), грађанин, овдашњи, наш (у односу на "њих", односно припаднике мађарског етноса који живе у Републици Мађарској) итд.

Свако од ових самоодређења - које је, да подсетим, праћено и "комшијским" одређењем, односно процењивањем става који стоји иза оваквих изјава од стране српских етника припадника исте локалне групе - поред осталог иде за тим да је реч о извесној специфичној позицији оних који се самоодређују. Циљ је увек да се повуку везе и са мађарским етносом у целини и са југословенском заједницом, али и да се истакне да ниједан од та два фактора није засебно довољан чинилац идентитета ових људи.

Етничка аскрипција и дескрипција мађарског етника ће увек, без обзира на пропратну евалуацију, која је, опет, производ онога што сам означио културним преференцијама, ићи за тим да подвуче да је особа која се (само)одређује Мађар. У комуникативној пракси локалне групе и друштвене заједнице, међутим, етнички идентитет ће готово по правилу бити потиснут у други план од стране елемената који ће у конкретној ситуацији омогућавати функционисање те комуникације са, на пример, српским етницима. По радним организацијама, кафанама и међу "бекријама" (навијачи локалних спортских клубова) зна се ко је Србин, а ко Мађар, али то није одлучујући чинилац за њихово функционисање; иако

* Ово је, у ствари, превођење географске границе у друштвено-културну у аскриптивном смислу и има за циљ идентификацију наспрам Банаћана, и то је карактеристично и за неке припаднике српског етноса, али предмет овог саопштења не дозвољава дубље залажење у ту проблематику.

свесни етничке разноврсности, људи ступају у односе различитих врста према интересовањима и интересима које деле, и то није случај само са овом средином на читавој планети. Да би то, у срединама у којима преовлађује један културни систем, било могућно, потребно је веће или мање прилагођавање једне етничке парадигме другој. Оно на чему је у овој средини то засновано јесте језик.

На основу језичке употребе извршена је и оперативна класификација мађарских етника, а дескрипција по елементима културне преференције показала је релевантност такве "класификације", показавши да диверсификација културног идентитета заправо прати поделу на "уже мађарски оријентисану подгрупу" и "остале". С друге стране, постојање извесног "неуклапања" политичких опредељења на нивоу појединачних личности у овакву поделу даје за право тези о условном прихватању постојања друштвених и културних група у равни такозваног етнографског контекста.

Прави пример за то је питање идентитета особа из мешовитих бракова. Најупоштеније би могло да се каже, а да се не направи никаква суштинска грешка, да ће код њих етничко одређење проистицати из културног окружења, односно да је теоретски могућно успоставити вертикалну линију која ће полазити од вербалне комуникације у породици и опште језичке употребе, и ићи кроз све остале елементе културне преференције, вративши се векторски на етничку аскрипцију и дескрипцију. У стварности ће, ипак, ситуација бити мање једнозначна и при етничкој аскрипцији и дескрипцији велику улогу ће имати варијантност комбинација елемената етничког и културног идентитета.

Показује се да је у пракси идентитет - било да се под тим подразумева самоодређење, или одређење са стране, или и једно и друго - нешто што има више везе са конкретним личностима него са друштвеним групама формираним по атрибутима антрополошких и социолошких теорија. Идентитет би, као што је Дејвис сугерисао¹³, требало схватити као обележје једне личности у њиховом појединачном и свеукупном виду: наша наука може да се бави групом људи зато што су, на пример, Мађари, или Срби, али оставши на том нивоу идентификације, пропустиће да укаже на многе друге битне односе, пошто један Мађар који је, на пример, лекар са на-

¹³ Упоредити: J. Davies, loc. cit.

слеђеном породичном кућом у одређеном делу града, децом која студирају у Новом Саду или Београду, који воли фудбал и кошарку и навија за "Војводину" или "Партизан", иде у локално позориште сваки пут када се даје представа у којој гостује Богдан Диклић, гласа за ГСС или СВМ итд., и онај који се, пошто су му се на пример, родитељи преселили из сеоског насеља у град, запослио као радник у производњи локалног ПИК-а, не мари за спорт, жели да му деца буду приватници, преферира билијар-клуб за изласке у вечерњим сатима, одушевљава се музиком Lonesom Bob Tilly-а и програмима ДЗВМ или СРС итд. (или, чак, готово све обратно - елементи културне преференције у својој комбинацији следе логику матричног рачуна, а не модела и образаца уобичајених у друштвеним и хуманистичким наукама), тешко да иоле објективније могу да буду сврстани у исту категорију у озбиљнијој социјално- или културно-антрополошкој анализи.

Пре би се могло рећи да теорија наше науке формира категорије друштвених група по принципу најмањег заједничког садржаоца. Изнете чињенице које показују а) да може да постоји разлика између етничке аскрипције и етничке дескрипције, б) да између на такав начин "признатог" етничког идентитета и друштвено-културних тежњи може постојати разлика у смислу да се садржина појмова "етнички" и "културни" не поклапа, јесу сведочанство о томе, које је, истина, добијено коришћењем поменутог концепта, али коме је циљ да послужи као основа за конкретан "case-study".

Bojan ŽIKIĆ

ON DIFFERENCE BETWEEN ETHNIC AND CULTURAL IDENTITY OF EASTERN BAČKA HUNGARIANS

Identity is presumed as a composed structure of various elements of personal interests and motives. Ethnic identity is described as a relation of ethnic ascription and ethnic description (which is ethnic ascription of group A member by a group B member), while cultural identity is found to be set of cultural preferences in the totality of interpersonal communication. The tendency was to show how in fact ethnic identity could be determined by the cultural preferences in matters of ethnic ascription and ethnic description.

Мирјана МАЛУЦКОВ
Нови Сад

УДК 323.1(=861:=590)(497.113)

ЕТНИЧКИ ОДНОСИ СРБА И РУМУНА У БАНАТУ

Срби и Румуни столећима у непосредном суседству. Очували основне одлике својих националних бића; различите језике и исту верску припадност. Важнији историјски догађаји у последњих век и по и географски размештај Румуна у Банату у садашње време. Три групе Румуна у Банату: Банађани, Кришано-Ердельци и Олтенци. Промена квалификационе структуре у последњим деценијама и исељавање у САД.

Кључне речи: етничко порекло, етничке групе, билингвизет, национална и етничка, ендогамија, емиграција.

Живећи столећима заједно или у непосредном суседству једни са другима, пролазећи кроз низ историјских збивања у којима понекад и нису били на истим странама битака које су вођене, Срби и Румуни у Банату су у том вишевековном раздобљу чували и сачували две основне одлике својих националних бића: различите језике и исту верску припадност.

Када су, средином другог миленијума, национално и политички већ формиран простори југа Европе угрожени најездом Турака, настали су радикални поремећаји у до тада постојећим државама и снажна померања становништва од југа ка северу, што је потпуно изменило етничку слику на северу, али и на југу од Дунава и Саве. Угарска и Аустрија постају јужни бедем Европе и у одвојеним или савезничким акцијама настоје да створе одбрамбену линију према турској најезди, манипулишући становништвом које је одвајкада живело на тим просторима или је било изложено померањима изазваним турским настојањима да преко њихових територија продру у Европу.

Тако су се банатски и поморишки Срби нашли у процепу у коме су били изложени политичким, војним и привредним интервенцијама, као и интервенцијама у свим облицима културног живота.

Сто шездесет шест година владавине Турака у Банату (пад Темишвара 1552, Пожаревачки мир 1718), последице ранијих

сеоба Срба и великих сеоба 1690. и 1737, српске привилегије, јурисдикција Карловачке митрополије над свим православним становницима Хабзбуршке монархије, установљење и развојачење Поморишке војне границе, оснивање и касније развојачење Банатске војне границе, административна организација Провинцијала, проглашавање Српске Војводине, осамостаљење Румунске православне цркве у Угарској, само су назнаке збивања на просторима Баната и Поморишја у којима су мање или више учествовали и Срби и Румуни.

Кад говоримо о Србима и Румунима у Банату у садашњости, треба да их географски тачније лоцирамо. Пошто су Румуни у мањини, навешћемо она места о којима се доскора расправљало кад су се подразумевали Румуни у Банату¹. Средином XX века живели су, у мањем или већем броју, у 37 села и градовима: Бела Црква, Ковин, Панчево, Вршац, Зрењанин, а касније и Нови Сад. Један начин сагледавања румунских насеља био је да је "румунски живаљ концентрисан у јужном делу Баната, где се налазе изразито национално хомогена насеља и са преко 90 посто Румуна. На подручју северног Баната (Торонтала) има такође неколико насеља са високим процентом Румуна"². Према истраживањима вршеним током друге половине XX века (др Раду Флора, дијалектолог, књижевник; др М. Малуцков, етнолог), прихваћена је подела Румуна према пореклу појединих група, тј. мештана појединих насеља, на Банађане, Кришано-Ердељце и Олтенце. Села нису груписана према тим критеријима, већ према времену и условима под којим су насељавана. Тако, кришаноердељских села има у средњем Банату: Мали Торак (део савременог насеља Бегејци) 1767. насељени Румуни из Севдина, са десне стране Муреша; Јанков Мост - 1747. године дошли Румуни са Муреша; Клек - 1765. насељени Румуни са Муреша, ускоро се населили и Срби, али су се они 1783/84. одселили у Границу. Већи део Румуна такође је прешао у Границу, а на њихово место спахија је населио Немце. Ердељски су и Овча, Јабука и Глогоњ на југу Баната. У Овчу су досељени Ердељци крајем XVIII века, али су ту 1815. године прешли и становници Клека. Између тих кришаноердељских насеља је низ насеља Ба-

¹ У Бачкој их нема. Румуни који се исказују у пописима становништва (Апатин, Бачки Моноштор), у ствари су Роми румунског говорног језика.

² Попи Глигор, *Румуни у југословенском Банату између два рата (1918-1941)*, Нови Сад 1976.

нађана - равничара: Уздин, Алибунар, Барице, Николинци, Селеуш. Познати су подаци о броју чланова породица и имању које су становници Великог Жама и Клоподије (насеља источно од Вршца) пренели кад су основали граничарско насеље Владимировац. За Сутјеску (Сарча) и Ечку се сматра да су у основи банатска насеља са јаким утицајима поморишког становништва досељеног после развојачења Поморишке границе. Становништво Великог Торка (такође данашњи Бегејци) досељено је из Сакалаза у близини Темишвара - а у Сакалаз су насељени немачки колонисти. Становници неких насеља у околини Вршца, са претежно румунским становништвом, сматрају се најстаријим слојем румунског становништва на овом тлу (Ритишево, Куштиљ, Војводинци, Сочица, Месић, Гребенац)³. Олтенска је Стража, између Вршца и Беле Цркве, Локве, окружене насељима Румуна - Банађана: Барице, Селеуш, Маргита. Банатско Ново Село је олтенско насеље, са јаким примесима банатског и ердељског становништва. Насељавања су вршена плански - настојало се да у непосредном суседству не буде више већих места са становништвом исте националности, а ако је у истом месту било насељено више различитих националности, њих су обично груписали у одвојене делове. Румуни су углавном живели у истим местима са Србима, а било је више места у којима су живели са Немцима.

У Влајковцу, на пример, уз Србе и Румуне живе и Мађари.

Ако се на овај начин анализирају и српска насеља ових предела, произлази да и међу њима има стариначких и нових насеља. Међу стариначким има оних за која се сматра да преци данашњих становника нису ни прелазили Дунав, затим оних који су се досељавали и пре великих сеоба са југа, али и оних који су се, као и Румуни, насељавали после развојачења Поморишке границе. Има досељеника после Првог светског рата (оптанги и Мађарске и Румуније; добровољци), колоништа после Другог светског рата, појединачних досељеника из разних крајева бивше Југославије, као и досељеника после последњег рата.

И код Срба и код Румуна постоје називи за мање групе становника зависно од њиховог порекла, административне припадности или имена географског карактера, али се пока-

³ Флора др Раду, *Дијалектолошки профил румунских банатских говора са вршачког подручја*, Нови Сад 1962, 35 - 44, 46 - 47.

зује да је стварних разлика - у материјалној и духовној култури - било између Граничара (*Graniceri*), Милиције (*Miliția*) и Провинцијала - Паорије (*cei de la pusta, Paorienți*).

После овако уопштеног увода остаје нам да извршимо избор тема у којима би упоредили неке облике живота код Срба и Румуна.

Језик

Срби говоре српски, а Румуни румунски.

У југоисточном делу Баната код Срба преовлађују смедеревско-вршачки говори, а у осталом делу Баната северно-скавски, тј. шумадијско-војвођански⁴. Новије струје досељеника донеле су друге дијалекте српског језика, али се код Румуна не опажају њихови утицаји (у Врбасу, у Бачкој, нпр., средње и младе генерације Мађара говоре као и њихови суграђани - Црногорци претежно).

Према истраживањима која је у периоду 1951 - 1957. вршио др Раду Флора, језик банатских Румуна чини посебну дијалектолошку групу у оквиру дакорумунских говора. Румунски банатски говори, узети као целина, а посебно они у југословенском делу Баната су, у односу на дакорумунске, периферијски говори⁵. С обзиром на развој школства на румунском језику у југословенском Банату током друге половине XX века, на везе наших Румуна са матичном земљом, на развој штампе и телевизије, вероватно да би садашња оцена др Флоре имала извесних допуна.

У борби за очување језика Румуна у Банату - као и у осталим деловима Хабзбуршке царевине у којима су живели Румуни - значајну улогу имала је румунска православна црква, која је све до 1864. године била под јурисдикцијом Карловачке митрополије. За чување румунског језика у југословенском Банату пресудни значај имала је југословенско-румунска конвенција из 1935. године, на основу које је дошла група румунских, тзв. контрактуелних учитеља, међу којима су неки оставили трајан траг у култури румунских села у Банату.

⁴ Ивић Павле, *Српски народ и његов језик*, Београд 1986, Дијалектолошка карта српскохрватског подручја.

⁵ Флора Р., *Румунски банатски говори у светлу лингвистичке географије*, Београд 1971, 111, 115.

Срби и Румуни међусобно се споразумевају српски. Око 1960. године било је још доста старих жена које нису знале српски. Пошто тада ни ја нисам знала румунски, памтим да сам се са једном старицом из Малог Торка (Бегејци) споразумевала на немачком језику - обе смо знале онолико речи колико нам је било потребно да се међусобно разумемо. Она је немачки учила у школи, за време аустро-угарске владавине. Данас је мали број Румуна, нарочито мушкараца, који не знају српски (ко га зна слабије, научи језик у војсци). И старије жене из већих чисто румунских села, које нису одлазиле ван својих места, бар пасивно познају српски језик.

Иначе, у многонационалној Војводини, Румуни су познати по томе што у присуству оних који не знају румунски, боље рећи оних који нису Румуни, не говоре румунски. Није битно да ли је присутна једна личност која не говори румунски, а два или пет Румуна - они неизоставно прелазе на разговор српским језиком. То је и лепота и туга тог заједничког живљења.

Религија

Вероватно ће време учинити да се историји православља, али и улози осталих религија у развоју културе - не само духовног живота - у земљама Аустроугарске и већег дела југоистока Европе посвети студијски рад одговарајуће образованих стручњака.

Упркос контроверзним мишљењима да је "период јурисдикције Карловачке митрополије над православним Румунима у Хабзбуршкој монархији представљао непрестано доказивање међусобне повезаности двеју националности у очувању заједничких интереса"⁶, с једне стране, и упорних настојања дела румунског клера за издвајање из Карловачке митрополије, с друге стране, бројни текстови и чињенице потврђују вишевековно пријатељство и повезаност српског и румунског народа.

Када је, 1864. године, коначно дошло до раздвајања српске и румунске православне цркве, настале су велике трзавице у односима Срба и Румуна, које су биле узроковане материјалним интересима током деобе црквених зграда и имања. Па, ипак, без обзира на проблеме и тешкоће којих је било у то време, та чудесна збивања на просторима Баната крајем XIX

⁶ Церовић др Љубивоје, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1991.

века створила су и очувала племените споменике православља на овим просторима. У многим селима у Банату и данас постоје по две православне цркве - на два суседна угла, у два суседна кварта. У Алибунару су обе на истом плацу - у центру места. Сигурно је да је тада било тешко, али данас, када су то само две православне цркве, српска или румунска, без наслеђених неспоразума и нерашчишћених рачуна, једноставно, без горчине, то су само сведочанства припадности истој религији.

Најозбиљнији проблем била је управо подела цркава по националном критеријуму, у местима са мешовитим становништвом. "Обично је црква остајала већој заједници, с тим да се исплати намира мањој, новооснованој црквеној општини, која је - до изградње сопствене - могла да користи, наизменично или друкчије по договору, стару заједничку цркву"⁷. Говорећи о овим поделама у румунском Банату, Стеван Бугарски описује догађаје у Сараволи, мешовитом српско-румунско-немачком селу, северозападно од Темишвара⁸: "Садашња српска црква,... од давнине је била заједничка за све православце... Румуни су себи изградили засебну цркву... 1901. године, у засеоку с десне стране речице Аранке, где су претежно и настањени. Подела црквене општине обележена је светом Ускршњом литургијом започетом заједнички у Српској цркви и настављеној после еванђеља одвојено у двома сеоским православним црквама. Тај чин је касније деловао веома благотворно на верски живот сеоске заједнице. И дан-данас Румуни и Срби радо посећују једни друге у цркви о празницима, и њихови свештеници заједно богослуже у свечаним приликама кад год је то могуће".

Да је процес деоба трајао веома дуго и да је био везан и за проблеме унутар породица (мешовити бракови) показује и пример једног места између Вршца и Беле Цркве у коме је око 1950. године био председник српске, а његов рођени брат румунске православне општине (као што се данас у Карашеву, у Румунији, стриц декларисао као Хрват, а његов синовац као Србин).

⁷ Бугарски Стеван, *Српско православље у Румунији*. Преглед православне српске епархије Темишварске. Темишвар-Београд-Нови Сад 1995, 25, 8.

⁸ Оп. cit. 142.

Кад је реч о савременим односима између српске и румунске цркве, треба напоменути да свештенство и једне и друге цркве истиче помоћ коју обе цркве пружају једна другој. У већ цитираној књизи, С. Бугарски каже: "У време када су наше везе са матичном црквом биле отежане, имали смо помоћ румунске православне цркве у школовању кандидата за свештенство и у рукополагању нових свештеника". За југословенску страну Т. Спариосу каже⁹: "После Другог светског рата ретки свештеници су се школовали у српским богословијама у Београду или Сремским Карловцима, а касније и на теолошким факултетима у Румунији и у Карансебешу на теолошкој школи".

Брачне везе

Све до после Другог светског рата, код Срба је у селима важило мишљење: "Ако ти Румунка уђе у кућу као снаја - кућу ће ти порумунити", а код Румуна обрнуто: "Ако ти Српкиња..." Није све баш тако било, али су, ипак, брачне везе - не улазимо у економске разлоге због којих су оне успостављане - свакако биле значајан чинилац у порумуњавању или посрбљавању читавих села. Касније је при склапању бракова национална припадност била све више занемаривана, иако се не може порећи да се већина румунских села одржала управо захваљујући ендогамији унутар румунског живља, мада се није инсистирало да будући супружници буду из истог места. Довођење брачних другова из Румуније није било најпогодније решење, јер су се они тешко запошљавали код нас - без обзира на образовање, тако да су се многи од тих бракова распали или су се парови исељавали даље на запад, нарочито у Америку. Такве емиграције изазивале су емоционалне ломове у породицама које су биле боље ситуиране и које нису очекивале да ће им деца отићи ван земље.

Занимљиви су узроци који су допринели да су више од два столећа остале сачуване особине језика и ношњи код већ поменутих група Румуна-Банаћана, Кришано-Ердељаца и Олте-

⁹ Спариосу Траило, *Стање и проблеми румунске националне мањине у СР Југославији*. Зборник: Положај мањина у Савезној Републици Југославији, САНУ, Научни скупови, књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, Књига 19, Београд 1996, 685 - 696.

наца. Ношња Банаћана равничара, на пример, на једној страни (у основи панонског типа, с платненим оплећком и скути-ма, тканим кецељама и оглављем коме основни облик даје овална или правоугаона конђа обавијена текстилом) и ношња Ердељаца и Олтенаца, на другој страни (средњо-европски тип са сукњама и блузама од фабричког материјала, са конђама које чини лимени овал или картонски троугао), чинила је битну препреку приликом бирања невесте, јер је у случају удаје девојке у средину у којој се носи сасвим различита ношња, ношња која је њој припремљена као мираз губила своју вредност, пошто је морала да је мења ако није желела да се разликује од жена у средини у коју се удала. Обичаји, као и начин припремања хране, били су део васпитања који је утицао на то хоће ли невеста у новој породици стећи углед добре домаћице. Црквена архива у Овчи, тј. матичне књиге рођених и венчаних, као и одговарајућа документација у Глогоњу (југ Баната), у којима живе Кришано-Ердељци досељени из Клека и Јанков-Моста почетком XIX века, показују да су ови Кришано-Ердељци и у XX веку међусобно склапали брачне везе мада неки живе у средњем Банату, други у јужном, а по пространој равници између њих нижу се богата, такође румунска насеља, али села Румуна Банаћана. Јасно је да у таквим условима није долазило до склапања брачних веза ни између Румуна и Срба.

Потребно је нагласити да смо ми оставили ван коментара више насеља у којима су групације Срба или Румуна биле неједнако јаке, тако да је било неминовно мешање становника и склапање бракова, као и изједначавање разних облика материјалне и духовне културе и у различитим контактима сусељана.

У последње време, нарочито у већим селима и градовима, проблем националне припадности младих, кад је у питању склапање брака, готово да и нема неког значаја, мада деца у таквим браковима обично знају језик оба родитеља.

Савремени живот

Још средином XX века највећи процент Румуна у Банату чинили су земљорадници у сеоским насељима, док су по градовима живели интелектуалци (професори, адвокати) и неке врсте занатлија. Крајем столећа, ситуација је потпуно изме-

њена. Последњих деценија Румуни имају знатно већи број неземљорадника, тј. људи других занимања него што се то чини неупућенима. Има их у разним областима занимања и различитог образовања - од средњег, преко вишег до високог. И, што је битно, то су, по правилу, добри радници без обзира на то којим се послом баве. Требало би само начинити преглед мајстора - од ковача и ћурчија, на пример, до ауто-механичара и других техничких струка, па би се видело да су то најчешће сјајни, у својој средини веома цењени стручњаци. Велики број стручњака високог образовања распршен је у маси многонационалног становништва Баната, тако да им се не опажа бројност, али је чињеница да имају веома добрих лекара, инжењера, правника, и то запослених на веома одговорним местима. Доста наших Румуна школовано је на универзитетима у Темишвару, Букурешту и Клужу и то не као стипендисти већ због тога што им је то својевремено материјално више одговарало. Мора се признати да, и поред тешкоћа кроз које је Румунија пролазила, у области школства и образовања они су постизали добре резултате, тако да знања која су стекли југословенски студенти и пренели их из Румуније, удружена, у радном процесу, са резултатима образовања у Југославији, обично дају видне резултате.

У науци, наши Румуни се поносе са два значајна прегасаца:

- Академик Емил Петровић (1899 - 1968), рођен у Малом Торку (Бегејци), професор славистике на универзитетима у Клужу и Букурешту, био је најбољи румунски слависта. Целог живота волео је свој родни Торак и Југославију¹⁰;

- др Раду Флора (1922, Банатско Ново Село - 1989, Зрењанин). Романску филологију студирао је у Букурешту, а докторирао у Загребу. Био је ванредни професор на Филолошком факултету у Београду, редовни професор и шеф Катедре за румунски језик и књижевност Универзитета у Новом Саду и један од врхунских романиста Југославије. Осим наставничко-педагошке активности, био је плодан писац, публициста и организатор, пре свега иницијатор многих активности у области културе и очувања националног идентитета Румуна у Банату.

Треба истаћи да, нажалост, веома снажан талас иселјавања Румуна из Баната до кога је дошло седамдесетих година, а на знатно тиши начин траје још увек, није у вези са њиховим од-

¹⁰ Roșu Kosta, *Академик Емил Петровић, Казивања*, Нови Сад 1977 (са библиографијом текстова о академику Петровићу).

носом према Србима. Почели су исељавања на Запад, а нарочито у Сједињене Америчке Државе када и други Југословени. Био је чудан интензитет и одлучност са којом су то чиниле и многе иначе добро стојеће земљорадничке породице. Као да су се уморили од социјализма и одлучили да оду у земље неких других друштвено-економских система. Сувише близу Румунији Чаушескуовог режима, можда су бежали и од мотре претешког живота својих сународника у матичној земљи. И онима који су заувек отишли, као и онима који желе да се врате, завичај је остао југословенски Банат. Како је то написао један од челника Срба из Хрватске - никада се не заборавља мирис сопствених села, њива и ливада. Током последњих година, у неколико већих румунских села штампају се недељни или месечни локални листови, међу којима има и оних који су веома добро уређивани. У неким од њих доминира неговање традиција, а кроз то се испољава носталгија оних који су отишли и жеља оних који су остали да им бар писаним текстовима дочарају слике и збивања у завичају.

Кад младићи полазе у војску, припрема им се испраћај, што су као обичај вероватно увели Срби, али то сада чине и Румуни, Мађари и остали. Зависно од могућности породице и родбине, као и од удаљености места где је војник распоређен, на закључку одлази и по више кола - породица, стриц, ујак итд.

И иначе, Румуни се понашају као и остали наши грађани. И они су, као и сви остали, подељени према партијској припадности. На пример, приликом последњих председничких избора, у једном чисто румунском насељу, са приближно 1000 становника, пошто су подељени на две партије - социјалисте и демократе (имају само једног радикала, који се у овом сукобу држи по страни) - били су у таквом сукобу да није било могућно да се сазове састанак фолклорне секције коју су, такође, поделили у две групе. Колега који ми је о томе причао каже да певају и песме једни о другима које су одиста недоличне. Треба нагласити да, иако је село по страни од главних путева, имају добар телевизијски пријем.

Литература:

Бугарски Стеван, *Српско православље у Румунији*, Преглед православне српске епархије Темишварске, Темишвар - Београд - Нови Сад 1995.

Гавриловић др Никола, *Српско-румунско клирикално училиште у Вршцу (1822-1867)*, Нови Сад 1983.

Gavrilović N., *Românii, și Sârbii, Legaturile româno-sârbe de-a lungul anilor*, Culegere de texte, București - Beograd, 1997.

Griselini Francesco, *Cercare de istorie politică și naturala a Banatului Timișoarei*, Prefața, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara 1984.

Dejan Ion, *Cercetarea continuă, Relațiile istorice sirboromâne în epoca modernă 1859-1878*, Novi Sad 1989.

Ehrler Johan Jakob, *Banatul de la origin pină acum (1774)*, Timișoara 1982.

Малуцков Мирјана, *Народна ношња Румуна у југословенском Банату*, Нови Сад 1973.

Малуцков М., *Румуни у Банату*, Етнолошка монографија, Нови Сад 1985.

Милин Миодраг, *Вековима заједно (из историје српско-румунских односа)*, Темишвар 1995.

Попи Глигор, *Румуни у југословенском Банату између два рата (1918 - 1941)*, Нови Сад 1976.

Popi G., *Românii din Banatul sârbesc în secolele XVIII-XX - pagini de istorie și cultura*, București 1993.

Раду др Флора, *Дијалектолошки профил румунских банатских говора са вршачког подручја*, Нови Сад 1962.

Flora Radu, *Relațiile sirbo-române. Noi contribuții*, Panciova 1968.

Флора Раду, *Румунски банатски говори у светлу лингвистичке географије*, Београд 1969.

Флора Раду, *Записи. Књижевност и култура Румуна у САП Војводини*, Зрењанин 1981.

Церовић др Љубивоје, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1991.

Зборници:

Положај мањина у Савезној Републици Југославији, САНУ, Научни скупови, Књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, Књига 19, Београд 1996.

Радови симпозијума Југословенски Банат културна и историјска прошлост, Владимировац, 23. новембар 1996. године, Београд 1997.

Mirjana MALUCKOV

ETHNIC RELATIONS BETWEEN THE SERBS AND RUMANIANS IN BANAT

The Serbs and the Romans have been living together for centuries in a very close neighbourhood. They managed to preserve the two main features of their national entities: different languages and the same religion.

Rumanians lived in bigger or smaller numbers in 37 villages and towns in Banat in the middle of the 19th century. Those are: Bela Crkva, Kovin, Pančevo, Vršac, Zrenjanin and later Novi Sad. According to background of some groups, Rumanians in Banat can be called Banaćani, Krišano - Erdelci and Oltenci. Inhabitants of some settlements in the neighbourhood of Vršac are mostly

Rumanian, and they are considered to be the oldest part of Rumanian inhabitants in this area.

Both Serbs and Rumanians had different names for smaller groups of inhabitants. Those names were pottery makers, police and peasants. Most Rumanians and elderly Rumanian women speak today both Rumanian and Serbian. If there is only one person who is Serbian, they do it as a rule. Different attitudes towards organization of church life were coordinated after gaining independence of the Rumanian Orthodox Church (1864). In Arabian - Rumanian settlements there are two Orthodox Churches in each settlement (each for one nationality), and they cooperate well. As a minority, the Rumanians kept inter ethnic endogamy concerning marriage relationships. But, there were also cases when Rumanian daughters - in - law changed the ethnic look of Serbian village and vice versa. There was endogamy in some Rumanian ethnic groups concerning marriage as a result of specifications in folk costume, diet etc. In the last few decades, structure qualification of Rumanians from Banat has been changed; there is smaller percentage of farmers and bigger percentage of tradesmen and intellectuals educated in Rumania. There are many Rumanians from Banat who moved to the USA, searching for better life. But that has nothing to do with the relation between them and the Serbs.

Стеван БУГАРСКИ
Темишвар (Румунија)

УДК 316.347(=861)(498)

УМЕТНОСТ ЖИВЉЕЊА УЗ ИНЕ - Искуства са територије данашње Румуније -

Просторно, историјски, административно и правно, верски и језички веома сложена територија. Потврда српског присуства у токовима и документима о личностима које су оставиле дубоког трага у заједничкој прошлости. Намена широког, временски и просторно, захвата је да дочара обиље и разноврсност података и да укаже на потребу њиховог даљег истраживања. Добро и зло живљења уз ине.

Кључне речи: етнички односи, језик, вера, Срби, етнички стереотип, Румуни.

Приступ

Временски, ово излагање је омеђено првим и потоњим познатим карактеристичним подацима о Србима, а просторно се везује за целу територију данашње Румуније, независно од чињенице да су у време неких догађаја одређене области административно припадале другим државама.

Овако дефинисана територија је хетерогена: Влашка и Молдавија су биле засебне кнежевине; њиховим уједињењем 1859. године настала је држава Румунија, којој су покрајине Ердељ и Банат припадале после Првог светског рата. Влашка и Молдавија су дуго биле под Турцима, Ердељ и Банат - под Аустријом, односно Мађарском. У Влашкој је преовладало православље, додуше и у Молдавији, али тамо је већ било римокатолика; у Банату је - уз Православну цркву - Католичка црква веома запажена, а у Ердељу је било православца, али су преовлађивали лутерани, реформисти, католици, унијати и унитаристи. У Молдавији и Влашкој преовлађује румунски језик, а словенски је неко време важио као државни; у Ердељу и Банату, поред румунског, у широј су употреби мађарски, немачки, српски, украјински, чешки и словачки језик, а као државни језик дуго је коришћен латински. Административно и

правно Влашка и Молдавија су се почеле уједначавати након уједињења 1859, остале територије - тек после 1918¹...

Подразумева се да због тако широког временског и просторног приступа разматрање не може бити ни потпуно ни систематско; намена му је тек да омеђи одређени домен, да дочара обиље и разноврсност података и да укаже на потребу њиховог даљег истраживања, проучавања и тумачења.

Српско становништво у Румунији углавном долази до изражаја по својим поривима ка матерњем језику и потврђује своје постојање, и то не својом бројношћу: године 1924. набројано нас је 44078² (око 0,3%), године 1938 - 43876³ (0,25%), а 1992 - 29 080 (0,12% од целокупног становништва Румуније)⁴. Усталио се, међутим, привид да је цело српство у Румунији стало у педесетак места на западу и југозападу, почев од града Надлака на Моришу до општине Свињице на Дунаву, што јесте и није тачно: јесте тренутно и статички, није развојно и историјски. Јер присуство Срба на територији данашње Румуније траје вековима и не своди се на Банат.

Период до Велике сеобе 1690. године

Трагове Срба на територији данашње Румуније треба тражити бар од VI века, када део Словена напушта прадомовину и лута овим просторима, силазећи у Панонску низију и на Балкан. Било је то шаролико људство у дуготрајној сеоби: мушки и женске, старци и нејач, са делом иметка, гонећи крда и стада која су успут напасали; нису то били ратници па да мину даљином јашући на аловитим атима. Напротив, кретали су се лагано, застајкујући и тражећи одморишта, рађајући се и сахрањујући се у ходу.

Под тим условима било је неизбежно да појединци и групе касне у покрету, чак и да заостану, да се устрене и одрекну се даљег исцрпљујућег путовања без догледног циља, па да тако постану језгра словенско-српских насеља, која ће доживљавати развоје, симбиозе, назадовања и обнављања.

¹ *Istoria lumii în date*, București, 1969.

² Слободан Костић, *Шематизам Православне српске епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину*, Тимишоара 1925, 92.

³ Слободан Костић, *Срби у румунском Банату. Историјски, бројни, економско-привредни преглед 1940 године*, Темишвар 1940, 109 - 111.

⁴ Љубомир Степанов, *Савез Срба у Румунији*, Темишвар 1997, 186 - 189.

Чињеница је да се већ од почетка нашег миленијума - а ту су и почеци писане историје Румуније - присуство Срба огледа у документима и потврђује у свим историјским провинцијама.

Као датум међаш издваја се година 1274, када војвода Олтеније Литуон удаје кћер за српског владара Милутина. Нешто касније, влашки кнез Александар Басараба (1352 - 1364) удаје кћер за Уроша, сина цара Душана. Године 1381. син Александра Басараба Раду жени се девојком из рода кнеза Лазара⁵... Све те женидбе и удадбе претпостављају познавање одраније, извесне претходне сусрете и додире и - дакако - присуство Срба бар у својству проводација и просилаца.

Четрнаести век ће означити осеку српског становништва: после неколико пораза у борбама против Турака - од којих ће један од најтежих бојева, ако не пораза, бити на Косову пољу 1389 - Срби се у збеговима повлаче у Ердел, Банат, Влашку и Молдавију.

Већ од тог времена поједини извори наводе и бројке; у жељи да избегнемо непотребне ризике везане за њихову заокруженост, приближност и непроверљивост, задовољићемо се и само делимичном квалитетном проценом.

Почев од XV века Срби - деспоти и властела - држе у Ерделу и Банату места: Ширију, Сату Маре, Бају Маре, Бају Спирје, стотинак села између Ширије, Арада и Орадее, околина Темишвара, Перјамош, Булгаруш, Болдур, Валкањ, Гада, Глогоњ, Денту, Дињаш, Долац, Иванду, Иратош, Кевереш, Кетфел, Кечу, Краљевац, Липову, Лудуш, Маргиту, Моноштор, Омор, Опатицу, Парац, Рудну, Сакалаз, Семартон, Толвадију, Тополовац, Фењ, Чавош, Чебзу, Ченеј, Шенђурац, Арад, Варјаш, Вингу, Жомбољ, Игриш, Задорлак, Семиклуш, Семпетар, Надлак, Печку, Торњу, Фенлак, Чанад, Чаково⁶...

У Влашкој је 1444. године постојало село *Sârbșor* (Српчић) на води Тисмани; 1459. Барбу Првулеску поклања манастиру Тисмани село *Sârbești* (Српски); исте године поменута је српска колонија у месту Облучица; 1585. владар поклања митрополиту половину села *Sârbii* (Срби)⁷...

У Молдавији је 1423. постојало село *Sârbii* (Срби) на води Ребричеи, 1598 - друго са истим називом у дистрикту Сучеа-

⁵ Ilie Bărbulescu, *Relation des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie en liaison avec la question Macédo-Roumaine*, Iasi 1912, 203-204.

⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*. Књига прва, Нови Сад, 1990, 110 - 112.

⁷ Илие Барбулеску, нав. дело, 265 - 272.

ва; 1603 - село Sârbeni (Србијани) на води Брладу; затим Sârbești (Српски) и Gradina Sârbului (Србинова башта) као и села са називом Sârbii (Срби) у окрузима Тутова, Текуч, Бкау, Дорохој, Неамц⁸...

После смрти Михајла Храброг (1593 - 1601), владар Раду у Влашкој а Јеремија Мовила у Молдавији позивају Србе и друге странце да населе места која су Турци опустошили; заузврат им обећавају ослобођење од пореза за извесно време⁹. Чињеница да су и Срби именовани у дотичним позивима сведочи да их је било у околини, да су били познати, цењени, односно да се полагало на њихову мобилност.

Из свега произлази да су Срби својом распрострањеношћу покривали читаву територију данашње Румуније и да је њихово присуство било запажено.

У архивским документима пописана су и имена појединих личности које су се на било који начин везале за територију коју имамо у виду: деспот Стефан Лазаревић, његов наследник Ђурађ Бранковић, кога ће наследити синовци Ђорђе и Јован Бранковић¹⁰.

Ђорђе ће се прославити на црквеном пољу, а Јована бих истакао највише због његове кћерке Јелене, удате за владара Молдавије Петра Рареша (1527 - 1538); преко њихове кћерке Роксанде српска властелинска крв ће продрети у родослов молдавског владара Александра Лапушнеану (1552 - 1561, 1564 - 1568), а посредством друге /кћерке/ Деспине - у родослов влашког владара Мирче Чобану (1545 - 1552, 1553 - 1554). Једну од својих синовица Деспину удаће Ђорђе за влашког владара Неагоја Басараба 1512. године¹¹.

После повлачења Бранковића, почетком XVI века, деспотску титулу и поседе добили су Радич Божич и за њим Павле Бакић¹².

Осим деспота, у Ерделу у XV и XVI веку јавља се и српска властела: међу првима Дмитар, брат Марка Краљевића, затим браћа Стефан и Дмитар Јакшић¹³.

Стефанова кћер Ана удаће се у Русију и постаће баба цару Ивану IV Грозном¹⁴.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Душан Ј. Поповић, нав. дело, 71 - 88..

¹¹ Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, 1929, 35.

¹² Душан Ј. Поповић, нав. дело, 121 - 131.

¹³ Исто, 151 - 155.

Један од Дмитрових синова учествоваће уз домаће бољаре у завери против влашког војводе Михње¹⁵.

Природно, уз деспоте, властелу и прваке досељавали су се и кметови - јобаћи, сељаци, занатлије, трговци, ратници. Године 1514. они ће учествовати у сељачком рату Ђорђа Доже; неки Србин Радослав послужио је као успешан водич при разорном нападу на Јакшићев Надлак; године 1526 - 1527. они ће се тискати у стројеве војске коју је предводио самозвани цар Јован Ненад¹⁶.

За многе досељене Србе ратовање је постало занат: они су настојали да преживе, стављајући живот на коцку у интересу разних војски и странака, прелазећи из једне у другу чак иако су биле непријатељске; за њих је било главно да преживе и задају ударе турској сили, како би повећали изгледе за повратак на стара огњишта. Мада се већина њих уствари борила за голи живот, највише их је умрло насилном смрћу: гинули су у бојевима или их је стизала освета једног од више савезника за које су заредом ратовали.

Историја бележи, мада магловито, да је у рату хришћана са Турцима код историјског места Ровине у Влашкој погинуо и Марко Краљевић¹⁷. Старина Новак је био првак у војсци Михаја Храброг и погубљен је с њим¹⁸. Уз Михаја Храброг борили су се још Ђорђе Сланкаменац, Марко Сегединац и Сава Темишварац¹⁹.

Много приснији додир са њима остварила су и дубљег трага оставила свепштена лица.

Липовска породица Бранковић изнедрила је три чувена православна јерарха: Саву I, Липовског и Јенопољског (почетком XVII века), Лонгина, Јенопољског (1628 - после 1645), који ће живети и у манастиру Котмеани, и особито Саву II, митрополита ердељског у Алба Јулији (1656 - 1683). Они су предводили православно српско и румунско становништво и штитили га у односима са католицима и евангелисти-

¹⁴ Алекса Ивић, нав. дело, 27.

¹⁵ Душан Ј. Поповић, нав. дело, 154.

¹⁶ Исто, 115 - 116; 133 - 150.

¹⁷ Vladan Nedić, *Vojvoda Mirčeta i Radul-beg u srpskohrvatskom narodnom pesništvu*, Radovi simpozijuma o jugoslovensko-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti, Pančevo 1974, 411.

¹⁸ Никола Гавриловић, *Румунски извори о Баба-Новaku*, Старина Новак и његово доба. Зборник радова, Београд 1988, 65 - 77; Милан Ванку, *Баба Новак у румунској историографији*, исто, 79 - 84.

¹⁹ Душан Ј. Поповић, нав. дело, 183 - 188.

ма, а стојички подносили католичке и калвинистичке прогоне. Митрополит Сава је у поодмаклим годинама чак и утаманичен; верује се да му је то убрзало смрт²⁰.

Деспот Ђорђе Бранковић се одрекао титуле и поседа, примивши монашки постриг под именом Максим. Прешавши, на позив владара, у Влашку, он је 1504 - 1508. био митрополит Угро-Влашке, а то је седиште садашње Румунске патријаршије²¹.

У румунском православном свету митрополити Максим и Сава II, обојица од рода Бранковића, оставили су тако дубокога трага да их је Румунска православна црква признала, односно прогласила за светитеље, Саву чак пре него што је то учинила Српска православна црква.

Такође су на добром гласу били штампари у Трговишту: монах Макарије 1508 - 1512. и Димитрије Љубавић - три деценије после њега²².

Однос српског свештенства са месним румунским православцима може се проценити и по томе што је владар Молдавије Александар Добри (1400 - 1432) писао у Охрид да му се пошаљу Срби свештеници и српске књиге²³.

Румунски историчари тврде да је хришћанство допрло међу Румуне пре доласка Словена, али прихватају да је приклањање Румуна Источној, а не Западној цркви остварено управо под утицајем Словена и словенског богослужбеног језика и писма²⁴.

Пошто су словенским језиком и писмом званичиле и румунске владарске канцеларије, стекао се при дворовима и при властели одређени број Срба у својству саветника и писара.

У Влашкој је владару Мирчеи Великом (1386 - 1418) поверљив пратилац био неки Србин Вуче; при Неагоју Бесарабу (1512 - 1521) извесни Стеван Србин био је "логотет" и чувар владарске капеле у манастиру Куртеа де Арђеш; владар Мојсе (1529 - 1530) слао је са препоруком у Брашов "свога Србина" ради трговине; у дивану Михаја Храброг јавља се извесни жупан Србин, "вел-столник"; 1619. неки Ср-

²⁰ Marina I. Lupaş, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Cluj 1939.

²¹ Јевсевије Поповић, *Опћа црквена историја са црквеностатистичким додатком*, Сремски Карловци 1912, 574.

²² Илие Барбулеску, *нав. дело*, 229 - 231.

²³ Исто, 223.

²⁴ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Bucureşti, 192-194.

бин је упућен да представља Влашку на црквеном сабору у манастиру Грачаници; при Матеју Басарабу (1632 - 1654) у дивану је био Србин Вучина као "вел-часник"²⁵.

У Молдавији је мање таквих података, али је и тамо у XV веку записан бољар Србин "ризничар"²⁶.

Монах Никодим (XIV век) био је близак и поверљив саветник тројице влашких владара, и они су га слали у дипломатске мисије²⁷.

Митрополит Максим Бранковић био је и саветник влашког владара Радула Великог и за њега је са запаженим успехом обавио дипломатске мисије на двору Молдавије и на двору Мађарске²⁸.

Ненадмашан као дипломата остаће ерудита Ђорђе Бранковић, брат митрополита Саве. Његове мисије у Цариграду, Москви, Бечу, и особито у Букурешту 1680 - 1689, где је уживао личну наклоност владара Шербана Кантакузина, имале су европски одјек, али се он својим политичким и државничким амбицијама замерио Бечу, због чега је доживотно лишен слободе²⁹.

Високо постављање и дубоко продирање Срба у румунска висока друштва, колико год да су била плодносна и цењена од владара и дела властеле, проузроковала су завист оних Румуна који су то доживели као да им Срби заузимају места и удаљују их од власти и положаја. Покрет против Срба у оквиру покрета против странаца, забележен још у XV веку, доказ је више колико је српски продор био снажан и ран.

Историја ће се бавити документима који ограничавају и сузбијају утицај Срба и странаца уопште. На овом месту, међутим, неће бити на одмет неколико сликовитих, премда неојективних реакција које се огледају у фолклору.

Постоји румунска народна прича о Србину што је, видевши одсјај Месеца на дну бунара, помислио да је то Месец упао, те брже-боље бацио уже да га спасе.

У другој причи оставио Србин Иван ћуп са зеленилом, а во узео јести, па завукао главу у ћуп и више је није могао извући. Не знајући шта ће, Иван позове у помоћ сеоске мудраце. Старац Добра му објасни да нема друге него да волу одсе-

²⁵ Илие Барбулеску, *нав. дело*, 204 - 209.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, Књига друга, 78 - 79.

че врат. На Иванову примедбу да ће и онда глава бити у ђупу, рече му Добра: "А ти, чим одсечеш врат, разбиј ђуп, па ће се глава ослободити".

Постоје и пословице прожете сличним духом и расположењем. На пример, "Ко је још видео зеленог коња, па да види и паметног Србина"; или : "Бог је Србе обдарио снагом и глупошћу".

Али и званична висока признања исказана Србима и анти-српско расположење појединих слојева румунског друштва, изражено у управним прописима али и у фолклору, доказ су српског продора, престижа, распрострањености, бројности и значаја на територији данашње Румуније још знатно пре Велике сеобе 1690. године.

Период од Велике сеобе 1690. године

Срби су наставили да бивствују на широкој територији, па су чак доживели неслућене успоне.

Средином XVIII века у Ердељ је дошао ватрени проповедник и поборник православља монах Србин Висарион (Сарај). Његове проповеди дизале су народ против унијата и калвиниста, због чега су га власти прогониле, а своја убеђења потврдио је мученичком смрћу³⁰.

Почетком XIX века прота Матеја Ненадовић путује кроз Влашку и Молдавију у Русију; успут сусреће у Фокшању двојицу Срба као гостионичаре³¹.

Убрзо затим Карађорђе се са својим устаницима повукао испред Турака преко Влашке и Молдавије у Бесарабију, а знатан део њих вратиће се скоро истим путем 1821. са Етеријом, уз Импилангија и Тудора Владимирескуа.

Средином XIX века Срби су куповали пространа имања око Букурешта и у самом Букурешту³². Ту ће неко време пребивати владарска породица Обреновић са Милошем и Јевремом. Даље су предузетници, попут Мише Настасијевића, трговали сољу, марвом, житарицама. Ово су теме претежно намењене историји, а овде само напомена да су Срби поседници

³⁰ Мирчеа Пакурариу, *нав. дело*.

³¹ Прота Матија Ненадовић, *Целокупна дела. Свеска I*. Мемоари, Београд 1988, 58 - 59.

³² Вукица Поповић, *Српски поседи у Румунији у XIX веку*, Зборник Народног музеја, V, Чачак 1974.

добро поступали са месним становништвом, на својим су имањима зидали цркве и школе, ширили просвету, организовали производњу и промет, унапређујући привреду. Знатан број њих се толико саживео са овим простором, да је на својим имањима остајао до смрти и сахрањиван је у посебно припремљеним гробницама, које су доказ да нису ни намеравали да некамо крену.

Али крај XVII века поклопио се са аустријским поразом у рату са Турцима и условио је нов збег српског становништва из Србије, које беше пристало уз царску војску: уследиле су две велике сеобе - једна 1690. под пећким патријархом Арсенијем III (Чарнојевићем), друга 1727. под његовим наследником на Пећком престолу патријархом Арсенијем IV (Јовановићем).

Нагло насељавање десетина хиљада избеглица донекле је пореметило равнотежу у распореду Срба и скренуло и трајно усмерило општу пажњу на запад и југозапад територије коју имамо на уму, јер док су дотадашњи Срби на овим просторима већ уживали какав-такав статус, навикли се на предности и мањкове, на добро и зло живљења уз ине, нови досељеници су са својим патријархом дословно тек тражили места под сунцем.

Досељавање је, додуше, настало на основу тешко изнуђених привилегија, али је њихово остваривање и спровођење било такође тешко и стално ометано. Тако су се Срби, сто година по досељењу, на црквено-народном сабору у Темишвару 1790, поново нашли пред дилемом: да ли се одредити за екскорпацију, дакле за неку аутономну територију на којој би живели под привилегијама, или за инартикулацију, то јест за уживање редовних грађанских права било где да се на државној територији нађу³³. У ствари, налазећи се у Аустријској царевини, а на подручју Мађарског краљевства, Срби су били на старој муци: којем ће се приволети царству.

Решење је пет година касније назирао Сава Текелија, и то у препредности и лукавству: "Ни пустити се на Мацара, ни веровати Немцу", него од случаја до случаја гледати сопствену максималну корист. Мада "бити та вашим (мађарским) јобањом, та немачким робом - све је једно, али овоме (Немцу) ћемо пређе преступити, јели он стоји на кормању", бар "док се Србска држава от Турчина не узме, које ће - мислим - Немци учинити, да би Мацаре ослабили. Ал' ако ни један ни

³³ Сава Текелија, *Описаније живота*, Београд 1966, 152 - 153.

други не узхоће дати, то ће се временом показати куда ћемо преступити, или сами рећи: Ми смо ову земљу отбранили и уживали, ми ћемо за нас да одржимо"³⁴.

Тај став ће, ако и не декларативно, и не увек свесно, вазда бити подсвесна водиља српскога опхођења уз ине.

Срби досељени 1690. године временом су простирали своје привилегије на затечене Србе, па и на друге православце, особито на Румуне у Банату и Ердељу, које су и пригрлили под окриље Карловачке митрополије.

У том заједничарењу ретко су кад пропуштали прилику да дају до знања ко је главни.

При зидању нове цркве у Малом Бечкереку 1823. године, настао је са Румунима спор, који је решен на оригиналан начин. Биле су, наиме, образоване две странке: Срби су хтели да се црква зида на месту где је била и дотадашња, у њиховом засеоку, а Румуни - да се зида на новом месту, у њиховом засеоку. После дужег натезања, прваци су пристали на неку врсту коцке: да се црква зида на месту где се буду истоварила прва кола цигала, које су довозили из Варјаша. Тада Румуни покушаше да се послуже лукавством, те једног од својих отераше дан пре у циглану, тако да онога јутра кад су кола, по договору, кретала ка Варјашу, његова затекну како се већ враћају са циглом. У љутњи, један од Срба потеря коње, најће на њ, изврну му и поломи кола, појури са сложним друштвом до Варјаша и натраг, те прва кола збаце у српском крају. Ту је нова црква и зидана, а Румуни су другу себи смогли зидати тек 1912. године³⁵.

Примање и прихватање Румуна под окриље Карловачке митрополије протекло је мање-више стихијски, без неопходног опреза, и то се Србима осветило 1864, када су Румуни, предвођени Андрејом Шагуном, иначе српским монахом и клириком, професором Карловачке богословије, издејствовали јерархијску поделу.

Спровођење јерархијске поделе проузроковало је не само несугласице на врху него и трзавице, размирице, па и судске процесе по црквеним општинама.

³⁴ *Дневник Саве Текелије, бесмртног благодетеља народа српског вођен у Бечу 1795-1797*, Нови Сад 1992, 60 - 63.

³⁵ Слободан Костић, *Стогодишњица српске цркве у Малом Бечкереку*, "Гласник. Црквени, школски и друштвени лист", Темишвар, бр. 33/20.11. 1923, 266.

Подела чистих једнонационалних црквених општина између епархија и није била толико спорна, али је у петнаестак места требало раздвојити Србе и Румуне који су до тада били у истој црквеној општини.

Мада је при патријарху дошло до начелног споразума да се подела иметка изведе према броју душа сваке од народности, темишварски адвокат Светозар Димитријевић, заступник Темишварске епархије, заузео је у парницама становиште да би то било супротно грађанском праву и праву власништва, односно да се - по закону - мора делити само што је заједнички стечено, не и што је српски народ имао пре долазка Румуна у заједницу³⁶.

Са тим становиштем добијена је парница за Темишвар (фабрику), где су Румуни не само одбијени са својим захтевима него су на њих пали и целокупни судски трошкови³⁷.

У месту Моноштору, напротив, по процени да нема шансе за добијање парнице, прихваћена је нагодба 3:1 у корист Румуна, то јест три четвртине иметка припало је Румунима, а једна четвртина Србима³⁸.

Средње решење је нађено у Сараволи. Тамо су се Срби и Румуни законски измирили и споразумели, па су поделу симболички извели на дан Васкрса овако: свету васкршњу литургију започели су заједнички у старој цркви, која ће остати Србима; после читања еванђеља изашли су сви, и Срби су отпратили Румуне према њиховој новосаграђеној цркви; затим су се растали, и свака странка је наставила литургију у својој цркви³⁹.

При деоби до тада заједничке црквене општине у месту Фењу, нову цркву подигао је Србима Румун Андреј Мочоњи, један од представника Румуна у националној комисији за деобну поделу, који је био ожењен Српкињом из породице Чарнојевић.

Занимљиви су и додири Срба са инославнима (иноверцима).

По уласку аустријске војске у Темишвар 1716. године, град је подељен на два магистрата: Српски, надлежан за православце, и Немачки, надлежан за католике и инославце. После проглашења Темишвара за слободну краљевску варош

³⁶ Рад Епархијске управе темишварске од 1872 - 1905. Прва књига, Сремски Карловци, 1906, 155 - 172.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ Месно предање по казивању протојереја ставрофора Драгомира Петкова, који је био парох у Сараволи 1966 - 1978.

1780, магистрати су сједињени, али су и тада Срби, предвођени темишварским епископом Петром Петровићем, издејствовали да у заједничком магистрату не дође до мајоризације или прегласавања; свака од две стране имала је право на исти број представника⁴⁰.

Живећи уз ине, Срби су имали породичних и друштвених веза са неправославцима. Карактеристичан је случај племићке породице Нако у Великом Семиклушу, која се дословно поделила у вези са вероисповести: један њен део зидао је српску православну цркву, а други - римокатоличку цркву у месту.

Догађало се и унакрсно кумовање: супротно црквеним прописима римокатолици су кумовали православцима, и обратно.

Има података да је православно свештенство под одређеним условима обављало и требе (верске обреде) инославнима.

У селима такозване Банатске Црне Горе - Петрово Село, Краљевац, Лукаревац, Станчево - огромну већину становништва чине православни Срби. Они имају своје цркве, али су на спахилуцима радили многи дошљаци, махом иноверци.

Припадници евангелистичке вероисповести имали су парохију на знатној удаљености, у Темишвару, и то кад саобраћајне везе готово нису ни постојале. Због тога су често били принуђени да позивају православног месног свештеника. У матичним протоколима дотичних села записано је на десетине случајева кад су над евангелистичким верницима обављали требе крштења и још више сахрана православни свештеници⁴¹.

За римокатолике је постојала парохија у оближњем Рекашу, а касније и у Станчеву. Ипак, има случајева када су им требе обављали православни свештеници⁴², изгледа у крајњој нужди или са знањем, па и на захтев надлежног римокатоличког жупника.

У Лукаревцу је 1897. године православни свештеник сахранио римокатолика старог 15 минута, што значи да га је и

⁴⁰ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică. Volumul I*, Timișoara 1943, 93 - 96.

⁴¹ Стеван Бугарски, *Примери сарадње међу разним вероисповестима у селима Банатске Црне Горе у XIX веку*, "Билтен Српског православног викаријата у Темишвару", год. XIII, 1984, бр. 1(49)-2(50), 64-65. Национални архив Румуније, Тимишка жупанијска управа, фонд Грађанско стање; Петрово Село, *Матични протокол умрлих* (даље У), бр. 1/1869, 79/1871. и др; Станчево, *Матични протокол крштених* (даље К), бр. 29/1877, 7/1878, 42/1879. и др.

⁴² Исто, Петрово Село, У, бр. 3/1871, 71/1871; Станчево, У, бр. 21/1970; Лукаревац, У, бр. 9/1897. итд.

крстио због страха од смрти⁴³. Уводећи у матични протокол сахрану римокатолика убијеног ватреним оружјем 1870. године, православни парох је записао: "Парох католички није тео доћи да га сарани без форшпана, и дуже није се могло остати, премда је био од два доктора паран"⁴⁴. Исте године, српски свештеник у Петровом Селу примио је допис рекашког жупника с молбом да сахрани неку римокатоликињу, "јербо ја - вели се у писму - узрок верло ружнаго пута на никакви начин сутра у Петрово Село ити не можем"⁴⁵. Православац је обавио сахрану и уз упис у матици прилепио допис.

Све то не значи да смо се баш нарочито волели.

Српска православна црква била је за читав Банат и Ердељ стожер православља, бедем о који су се разбијали покушаји ширења унијаћења, које је у Ердељу започето на размеђи XVII и XVIII века.

Изреке и пословице уобичајене код Срба сведоче о одбојности према инославном становништву: "Бео к'о Шваба"; "Вешт к'о Шваба у свирале"; "Запуцо к'о Шваба тра-ла-ла" ...; "Милује га к'о Шваба керицу"; "Искезио се к'о немачке Благовести".

Одбојност, међутим, није остала ни у домену фолклора ни у домену цркве.

Године 1811. у место Семартон, где су Срби били у огромној већини, почели су се насељавати Немци. У попису из 1825. године забележено је осам немачких презимена у 10 од 253 кућна броја.

Мада су дотични Немци гледали своја посла и били угледни домаћини, имали што се у Банату зове швапски ред, мада су прилагали за изградњу српске православне цркве на новом огњишту села, навукли су на себе непријатељство Срба због тога што су привредно нагло јачали и почели куповати најбољу земљу у атару. Срби су на разне начине покушали да осујете немачко продирање, а када им није пошло за руком, почели су подметати ватру - метафорично се говорило да је Шваби запевао црвени петао - у дворишта, у куће, па чак и у камаре са сноповима пшенице пред вршидбу, на шта се сељаци иначе тешко одлучују. Притисак је постао тако снажан да је немачко становништво почело продавати имања и напу-

⁴³ Исто, Лукаревац, У, бр. 9/1897.

⁴⁴ Исто, Станчево, У, бр. 21/1870.

⁴⁵ Исто, Станчево, У, бр. 47/1870.

штати село. Срби мештани су спрезали, па и зајимали новац да би откупили свој атар⁴⁶.

При свему томе, међутим, српске темишварске владике вековима су неговале добре званичне дипломатске односе и са Румунима православцима и са инославцима.

Године 1776. римокатолички бискуп са свитом био је присутан у Српском владичанском двору на завршном предавању Теодора Јанковића Миријевског⁴⁷ и све тако даље, да би век и по касније, 1926, српски владика Георгије (Летић) приликом доласка у Темишвар протоколарно посетио римокатоличког бискупа Аугустина (Паху) у његовој резиденцији⁴⁸.

Такође, приликом канонских посета српским црквеним општинама владика Георгије (Летић) успут је посеђивао и румунске православне и ине инославне храмове, тамо био дочекиван, поздрављан, а сам је отпоздрављао и поучавао. Током 1927. године посетио је 18 овдашњих српских цркава, а у свом извештају бележи да је одржао "30 говора на страним језицима (у храмовима румунским и разних вероисповести)"⁴⁹.

Све нас опет враћа на резонување Саве Текелије: ни у кога се до краја не уздати, никоме се неповратно не замерити, него све зависи од времена и од згоде.

Због тога су Срби са територије данашње Румуније вазда запети као лук и напети као стрела. Опрез им је матерња мелодија. Јер у дуготрајном процесу надирања и продирања, увек се мора осећати где је мера и где се мора стати.

Године 1978. Православна српска црквена општина у Темишвару Граду поднела је захтев градским властима да јој се уступи, ради збрињавања, двадесетак српских гробова и надгробних обележја са градског гробља. Одговор никада није уследио, а гробови су заравњивани и надгровија су уништавана. Онда је процењено да се по у вези с тим мора сачекати до боље прилике. А прилика се указала тек 1998, када је црквеној општини - додуше на поновљени захтев - предато на чување и одржавање преосталих десетак гробова.

⁴⁶ Стеван Бугарски, *По Смартону кроз простор и време*, Букурешт, 1982, 64, 70.

⁴⁷ Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији. Преглед Православне српске епархије темишварске*, Темишвар - Београд - Нови Сад 1995, 219 - 222.

⁴⁸ "Гласник. Црквени, школски и друштвени лист", Темишвар, VI, бр. 15/01.08.1926. 117.

⁴⁹ *Исто*, VIII, бр. 5/15.06.1928, 68.

Обично је питање: јесу ли и колико Срби подложни асимилацији. Одговор гласи: јесу, колико је то природно. Јер и Срби су вршили природну асимилацију кад им се за то пружала прилика: асимилирали су Тотове у Кетфелу и Српском Семартону, Румуне у Српском Семартону, Великом Семпетру и Соки, Русине у Варјашу, итд. Асимилације, међутим, никада нису коначне. Крв није вода. А и српске крви има већ у многим, па и у владарским родословима.

И друго је питање: колико на асимилацију утичу мешовити бракови. Одговор је: мешовити бракови ништа не ваљају, и то ни за кога, јер су као батина са два краја: колико угрожавају Србе, толико и њихову својдбу.

Има већ парохија које су на издиханију због мешовитих бракова (Надлак, Парац), али и парохија које се држе још само на мешовитим браковима (Сока, Улбеч). Чињеница је да из мешовитих бракова обично буде више деце него из чисто српских бракова.

Најлепши пример уравнотежавања односа при мешовитим браковима траје већ одавно на основу обичајног права у месту Торњи. У селу живе Мађари и две православне заједнице - српска и румунска - које су због своје малобројности већ одавно упућене да бирају супружнике једни код других. А правило је: где се Румунка уда за Србина, ту је српска кућа, говори се српски, похађа српска црква, деца су Срби; заузврат, где се Српкиња уда за Румуна, ту је румунска кућа, говори се румунски, похађа румунска црква, деца су Румуни, итд. Познат ми је случај Милоша Тевина, коме су баба, мати и супруга биле Румунке, али је он био Србин и његова кућа српска; пошто је, међутим, имао само кћер јединицу, она је удајом за Румуна затворила један српски кућни број, а сама постала Румунка у румунској кући. Ни тумачења, ни прегласавања, ни превођења ни асимилације: колико је у кога мушких глава - толико има кућа⁵⁰.

Закључак

Срби су се вазда селили са пустом надом да се кад-тад врате на прадедовска огњишта. Уопште посматрано, мало је ко

⁵⁰ По казивању мештана Милутина Јакшића и Милоша Тевина 1989. године.

од њих то дочекао; од Срба са територије данашње Румуније - изузимајући, дакако, пролазнике и пукe намернике - понајмање. Одавде је било само ретких појединачних иселјавања. Чак ни право опције које је важило током десетак година после Првог светског рата није имало одјека. Овдашњи Срби су најпре изгубили наду, затим жељу за повратком.

Живљење изван националне државе, међутим, особито ако потраје вековима - као што је у овом случају - представља право умеће, вештину, уметност. Срби са територије Румуније су обдарени за ту врсту уметности.

Ако је потребан још један пример - сво мене.

Крај свег заузимања матичне државе српство се у западним земљама гаси у трећем, па и у другом колену. А моји се сви већ вековима рађају изван Србије, нико од мојих није живео у Србији нити је о некоме од њих Србија посебно бринула, па ипак се у мени чаури Србин, а сам Бог зна који сам по реду у нараштајима и докле ће то тако.

На крају крајева, живљење уз ине и није само по себи мањак, и не значи само по себи угроженост, и није само по себи какво зло.

На територији данашње Румуније, коју ће неко можда назвати туђином, а Срби је осећају својом, они су у великој непрекидној утакмици са свима који су уз њих - и са већинцима, и са мањинцима. То их одржава у напетости, у приправности, јер су стално на неком рубу: на рубу жеље да остану у српству и жеље да ипак избију на шире демографско и језичко подручје; на рубу ризика да се утопе у привлачност великих бујица; на рубу страха да ће их - ако се учауре - назвати ограниченима и страшљивцима; на рубу опасности да остану изван редовних токова, особито изван токова матице, одакле им се, с времена на време, чуде како лепо диване српски и живописност њиховог језика називају атавизмом, мада је у њему још понајмање туђица, мада је сачувао музички нагласак и слично.

На тим и иним рубовима, разапето између бити и не бити, између жеља и могућности, између разних језика, друштава и култура којима по праву припада, на рубу деловања и тиховања, уздато углавном у се и у своје кљусе, српство на територији данашње Румуније истрајава и траје, и то не по својој бројности, него по квалитету, јер и по школованости, и по довитљивости, и по много-чему стоји изнад матичне средине и изнад већинске средине у којој опстојава. Траје кроз своје

цркве, песме, језик, обичаје, културу, пословност, кроз своје претке и гробове на којим се темељи и дограђује. Траје и кроз топономастику: напоредо са педесетак садашњих српских насеља са ниске од Надлака до Свинице, постоји још 20 места са називом *Sârbii* (Срби), два са називом *Sârbeni* (Србијани), четири са називом *Sârbești* (Српски) и једно са називом *Sârbova* (Србиново)⁵¹.

У овом излагању многе су замке због субјективне дефиниције етничке припадности као личне опредељености. Кад говоримо о себи - не само у етнологији, и не само на територији Румуније - нама недостаје објективно дефинисани појам нације у смислу етничке припадности по етничком пореклу, а одавно је време за установљење минималних одлика које Србина чине Србином и када не живи у Србији, и када више не говори српски, и када више није заинтересован за тренутне српске послове - политику, културу, спорт и слично; олако отписујемо и себе и друге из српства због немања овога или онога, уместо да држимо и себе и друге због имања овога или онога, као што то немушто чине Јевреји или - на пример Роми.

Независно од тога, међутим, да ли ће историчари или други научници оспорити понеку од наведених личности или догађаја, овај преглед само је легитимичан избор из крпате грађе, тако да се сама слика, саздана као мозаик, неће битно мењати ако јој се истргне неколико плочица.

Stevan *BUGARSKI*

THE ART OF LIVING WITH OTHER PEOPLE - EXPERIENCES FROM THE TERRITORY OF TODAY'S ROMANIA

Presence of the Serbs on the territory of today's Rumania has been lasting for centuries. Not only in Banat did this presence exist. Traces of Serbs on the territory of today's Rumania date from the sixth century. Serbian presence can be noted in documents and they have been confirmed in every historical province since the beginning of this millenium. Serbs were acknowledged as highly respected, and this was a sort of a counter argument towards anti Serbian treatment of some Rumanian societies. These treatments consisted both of formal acts and folk tradition (ethnic stereotypes). Sudden inhabiting of dozens of thousands refugees during the Great migration (1690) changed the balance of

⁵¹ Ion Iordan - Petre Gâștescu - D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România, București, 1974.*

the Serbian form in Rumanian countries. This balance was also changed with aboriginal, Rumanian inhabitants. Serbs and Rumanians were "together" against German and Hungarian rule. The Serbs often stressed who was there "dominant". "Jerarhic" sharing in 1864 brought many sorts of dissidence and dissension. Serbian priests were on service to the people of other religions. Repulsive feelings towards the "Švabe" were seen in many different things and they were expressed in folk tradition. The Serbs assimilated and they were assimilated, but it must be noted that these sorts of assimilating were never final. Nationally mixed marriages were equal threat for both marriage parts. The Serbs in Rumania live according to the slogan: You should trust no one to the end and you should never make enemies. Living with other people is not bad itself. Finally the question can be asked. Is there any minimum "of being Serbian" which any Serb living in multinational community should have?

Мирослав *НИШКАНОВИЋ*
Етнографски институт САНУ, Београд

УДК 316.347(497.15)(091)"18/19"

ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА БАЊАЛУКЕ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

За четрдесет година аустроугарске владавине, етнички састав становништва Бањалуке умногоме се променио. Муслиманска заједница се смањивала да би крајем периода обухватала око 40% укупног становништва. Српска заједница и даље обухвата око 20% становништва. Планским досељавањима, број католика је знатно повећан да би крајем периода достигао готово 25% становника.

У складу с променама друштвено-економских и политичких односа, створена је комплексна друштвена структура становништва унутар које можемо уочити постојање многих хетерогених друштвених група, које се формирају по: етничком, религијском, културном, класном, социјалном ... припадању.

Кључне речи: становништво, етнички састав, Бањалука, XIX-XX век

Циљ овог рада је да се прикаже етнички састав и етничка структура становништва Бањалуке крајем XIX и почетком XX века, у време аустроугарске владавине Босном и Херцеговином (1878-1918), што представља предуслов за свестраније сагледавање сложених међуетничких односа у време корених промена друштвено-економских и политичких односа.

* * *

Градска цивилизација на Балкану се током вишевековне владавине Отоманског царства формирала у корелацији са материјалном и духовном културом градова на Блиском истоку и припада посебном балканском и левантинском типу паланачке културе европског цивилизацијског предграђа.

Градови Босне и Херцеговине имали су централни део - чаршију, која је била управни, трговачки, верски и просветни центар града. Око тог језгра биле су распоређене махале које

су одражавале етнички и конфесионални састав становништва. Основна подела била је на муслиманске махале, хришћанску насеобину (Варош или Српска Варош), и Циганлук, где су живели Цигани. Муслиманске махале организоване су, пак, по друштвеним слојевима. По махалама су, сходно рангу и положају на друштвеној лествици, били груписани: војници, представници управног државног апарата, свештенство, земљопоседници, трговци, занатлије, сељаци, слуге, градска сиротиња. У варошима су живели хришћани, Јевреји и други немуслимански. Међу њима у највећем броју били су: занатлије, крупни и ситни трговци. У босанским и херцеговачким градовима у XIX веку Срби и Јевреји били су најспособнији и најбогатији трговци.¹

* * *

Тек после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине стекли су се услови за свестраније сагледавање етничког састава и етничке структуре становништва насеља у Босни и Херцеговини.

Као и другде у Босни и Херцеговини, и у Бањалуци се, после окупације, пришло уређењу града по принципима који су важили у Аустроугарској.

Бањалука је пред аустроугарску окупацију била град оријенталног типа, у којем су око централног дела - "чаршије", смештене уз утврђење Кастел, постојале 37 махала. Град се простире уз реку Врбас у дужини од готово 10 километара. Тај простор дели река Црквена, тако да се јужно од ње налазе махале са муслиманским становништвом, а северно од ње налази се у то време највећа махала Српска Варош, коју су насељавали највећим делом Срби, али и други немуслимански - католици и Јевреји. Већ у то време јасно се могло уочити да јужни део града, са муслиманским махалама, припада типично оријенталном типу града, а да се у северном хришћанском

¹ На пример, 1868. године, у групи од 20 најуспешнијих бањалучких трговаца налазимо 12 Срба, седам муслимана и једног Јеврејина. Њих 20 остварило је промет са партнерским фирмама у Трсту и Сиску у износу од 319000 гулдена. У процентима највећи промет су остварили Срби (66,46), муслимани су остварили знатно мање (25,70%), а један Јеврејин (7,84) налази се на четвртном месту по висини промета. G. Šljivo, "U vrijeme turske uprave 1527-1878", монографија *Banjaluka*, Banja Luka 1990, 38 - 39.

делу умногоме види процес стварања модерне средњоевропске градске структуре.²

Доласком нове администрације, стара урбана структура Бањалуке у принципу није дирана. Као и другде по градовима Босне и Херцеговине, нови, европски део града, Бањалука се започела градити у Вароши ширећи се пре свега на слободном простору према северу. За четрдесет година аустроугарске владавине Бањалука је израсла у модеран град, са свим одликама средњоевропских градова. У центру града, непосредно уз утврђење *Кастели чаршију* у близини ушћа Црквене у Врбас, налази се и данас пијаца, а то је одувек било место на коме се трговало, где се сваке године одржавао надалеко чувени Духовски вашар. Црквица је тако остала, као и за време турске владавине, граница између два града и два света, муслиманског и хришћанског. И за време Аустроугарске, највећим делом, муслимани су живели јужно од Црквине, а сви остали северно.³

² *Урбанистички развој Бања Луке* (приредила Љиљана Шево), Бања Лука 1996, 77.

³ Један путописац описујући Бањалуку закључује: "Тако се Бањалука већ и по самој својој основи дијели у прави мусломански, у мјешовити и у сасвим европски град. Та се раздиоба изражава у свему животу и дјеловању. Према тому је чак и положај градских крајева. Град лежи на јужном крају трокутне равнице, дуге 40 км. и на сјеверу широке (?) 0 км., којој протјече Врбас источни дио, а западним дијелом иде цеста на Градишку у Славонију. Нови европски крај и једна чест мјешовитог градског краја леже још у равници, а праве мухамедовске махале збијене су међ брдима, што се пружају с обадвију страна Врбаса и близу града се сужују као кланци." .. "Сјеверни ти се бањалучки крај по својој веома широкој цести и по пространим путевима приичиња као какав град у славонској крајини. У том је крају нова католичка црква, онда "хотел Босна" с великим гостионичким и каванским просторијама (има још у Бања Луци хотел "Аустрије", "Прукнер" и још много других свратишта), источно-православна школа у некадашњој великој османлијској војарни, много дућана и приватних зграда имућних хришћана и странаца. Онда започиње право трговачко средиште градско, чаршија с ниским кућама и дрвеним дућанима, у којима се по старом обичају продаје роба. Био је управо сајамски дан, када сам ту последњи пут био, па је свуда била силна гужва и гурање, пјенкање и трговање, задах од печена меса, црвена и бијела лука. А како је неколико дана падала киша, пропадао си ногама по блату. Уличице су у чаршији уске рђаво тарацане и веома прљаве." .. "Конак, садања зграда окружне области, те блиска велика Ферхадџија џамија средиште су старе вароши, гдје и отменији дио мухамедовског становништва обитава." М. Дџаја, *Banja Luka u putopisima i zapisima*, III izdanje, Banja Luka 1973, 198 - 199.

* * *

Увид у етнички састав становништва Бањалуке у ово време може се стећи на основу публикованих података четири обављена пописа становништва.

Први попис је извршен непосредно после окупације 1878. године, а резултати су објављени 1879. године. Изнесени су подаци о укупном броју кућа, а становништво је исказано по вероисповестима. Било је у Бањалуци тада 1741 кућа са 2320 станова. Свега је било 9560 становника, од чега највише мухамеданаца 6474, источно-православних 1893, римокатолика 1006 и Јевреја 187.⁴

Нова власт је предузела опсежне мере на уређењу администрације, обављен је катастарски премер земљишта, устројене земљишне књиге, чиме су се стекли услови за обављање коректног пописа становништва. Попис је обављен 1885. године. Установљено је да у Бањалуци живи 11357 становника. Најбројнији су мухамеданци 6879, источно-православних је било 2234, римокатолика 1887, Јевреја 327 и 30 припадника других вера. Исказани су подаци о држављанству. Осим домаћег становништва било је 738 аустроугарских држављана и 79 држављана страних држава, свега 7,55%.⁵

По занимању било је: свештеника 95, чиновника 49, учитеља 8, здравствених радника 7, власника 320, тежака 221, кметова 38, поседника кућа и рентијера 114, творничара, трговаца и занатлија 1157, помоћних радника, надничара и слугу 1301. Осталих мушкараца старијих од 16 година било је 112, жена и деце 7936.⁶

После десет година, 1895. године извршен је нови попис. На простору градске општине Бањалука налазило се тада 2385 кућа, од чега 2351 настањених и 134 ненастањене. Станара је било свега 3037. Простор је настањивало 13566 становника. Осим тога, било је 1246 војника. По вери, било је највише мухамеданаца 6997, римокатолика 2882, источно-православних 2775, евангелиста 48, других хришћана један и 330 Јевреја. По главном занимању, највише је било власника поседа са кметовима (ага и бегова) 997 (213 главара породи-

⁴ *Штатистика места и пучанства Босне и Херцеговине*, Сарајево 1880,

⁵ *Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису од 1. 05. 1885*, Сарајево 1886.

⁶ *Исто*.

ца), слободних земљорадника 581 (128), кметова 198 (40), осталих који се баве пољопривредом 130 (35), а осталог цивилног становништва 11264. Пољопривредом се бавило свега 2302 становника. Осим домаћег становништва, евидентиран је и 901 припадник земаља царевинског већа, 934 припадника угарске круне и 154 држављана других држава, свега 14,66% од укупног броја становника.⁷

Први и једини пут се у пописима дају подаци и за делове града. Били су то: Доњи Шехер, Горњи Шехер, Новоселија, Петричевац и Варош. За сваки од поменутих делова дати су називи махала које обухватају. Задржани су стари називи махала, из периода пре окупације (нпр. Доњи Шехер се делио на махале: Апарди паша, Циганлук, Даудија, Дефтердарија, Ферхадија, Хаџи Баба, Хаџи Омер, Казанферија, Колаузија, Кул, Мехди бег, Мејдан, Пашић, Пећине, Побрђе, Поље, Поток, Сијамија, Симиџија, Ступница. Изузетак је део града који се назива Варош. У турско време (XIX век), варош је била једина махала у којој су живели немуслимане, с највећим бројем становника, и сада је добила нове називе (Анђеоска улица, Царски друм, Гизела, Господска, Кумсале, Марија Валерија, Нова Варош, Рудолфсвајлер и Салватор). Из података пописа уочава се да централни део представљају Доњи Шехер и Варош. У њима живи 81,82% становника Бањалуке. Апсолутну већину чини непољопривредно, градско становништво. Пошто Доњи Шехер обухвата и неке приградске махале, ту је пописано 1158 становника који се баве пољопривредом (15,25%), а у Вароши налазимо свега двоје пољопривредника. С друге стране, у удаљеним Горњем Шехеру (40,59%) и Новоселији (60,98) удео пољопривредног становништва је много већи и износи више од 40%. У тим деловима града готово све становништво су муслимани. Петричевац је простор где се налази фрањевачки самостан и ту је пописано свега 29 становника, од чега су већина свештеници.⁸

Последњи попис обављен је 1910. године, а публикован 1912. године. И на основу података тог пописа најбројнији су у Бањалуци мухамеданци. Њих је било 6588 или 44,51%. На другом месту по бројности били су римокатолици, свега 3930 или 26,55%. У овом попису се први пут помињу српско-пра-

⁷ Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, са подацима о територијалном раздјелењу, јавним заводима и рудним врелима, Сарајево 1896.

⁸ Исто.

вославни, а њих је било 3694 или 24,97%. Јевреји су подељени на Сефарде (222) и Ашкеназе (199). Њих је заједно било 2,81%. На крају, било је 107 евангелиста и 60 гркокатолика. Подаци су изнесени, без делова, у целини за читав град.⁹

Први пут се публикују подаци о материњем језику становништва. Обухваћено је све становништво, а посебно исказана и државна припадност. Од укупног броја (14800) 78,14% је рођено у Бањалуци (и Босни и Херцеговини), а 3234 је оних који су рођени изван Босне и Херцеговине, што чини 21,85% становника. Најбројнији су они чији је материњи језик српскохрватски. Било их је 12872 или 86,97% од укупног броја становника. Унутар тог броја распознају се и досељеници, чиновници и радници из разних покрајина Аустроугарске и страних земаља. Реч је о Србима и Хрватима досељеним из земаља Угарске круне (1211), земаља царевинског већа (374) и страних држава (51), што чини 12,7% становника српскохрватског језика. Становника чији је материњи језик српскохрватски, а рођени су у Босни и Херцеговини, било је 75,9%. Даље по бројности су Немци (671), Чеси (409), Јевреји (шпански језик 217), Мађари (193), Пољаци (188), Словенци (113), Италијани (72), Русини (34), Цигани (11), Турци (8), Грци (3) и по један Румун, Рус, Француз. Укупан број оних чији је материњи језик један од поменутих језика је 1922 или 12,98%. Међу њима један број већ има држављанство Босне и Херцеговине: Немци (64), Пољаци (18), Италијани (14), Мађари (6), Чеси и Словенци (5), Русини (4). Процент "домородаца" био би још мањи кад се узме у обзир да су деца досељеника, рођена у претходне 32 године, пописана као држављани Босне и Херцеговине. Свега их је било 122. Изузетак су Јевреји Сефарди (217), од којих је свега троје пореклом из земаља Мађарске круне, а остали су рођени у Босни и Херцеговини.¹⁰

Из података о писмености види се да је процент писмености код католика највећи (75,03%), што се могло и очекивати кад се зна да међу њима има највећи број државних службеника и досељених пословних људи. Други по бројности су Срби - православни код којих је 56,40% писмених. Висок проценат писмености одраз је традиције уздржавања школе од прве половине XIX века. Код мухамеданаца процент је знатно мањи, свега

⁹ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. Сарајево 1912.

¹⁰ Исто.

16,73%. Они су у прошлости имали верске школе у којима се пре свега учило арапско писмо, а после окупације нису радо давали децу у школу. То је посебно евидентно код жена. Од 2626 жена узраста преко седам година само 10 их је било писмених.¹¹

* * *

У главним цртама изнели смо основне податке о становништву Бањалуке у посматраном периоду.

Етнички састав становништва умногоме се променио. Муслиманска заједница се смањивала да би крајем периода обухватала око 40% укупног становништва. Српска заједница и даље обухвата око 20% становништва. Планским досељавањима број католика је знатно повећан да би крајем периода достигао готово 25% становника.

Из наведеног се може у основним цртама сагледати комплексна друштвена структура становништва Бањалуке тог времена унутар ње уочити више хетерогених друштвених група.

Те групе се формирају на различитим принципима: етничком, религијском, културном, класном, социјалном ... припадању.

Мухамеданци (муслимани) су све време најбројнија заједница. У том периоду није било досељавања, већ, напротив, само исељавања. Ова заједница је показивала благи пораст до пописа из 1895. године, да би у последњем попису из 1910. године забележила пад, што је вероватно условљено исељавањима, посебно након анексије 1909. године. У категоријацији привређивања већина њих 3845 (51,79%) живела је од пољопривреде. Унутар тог броја 42,93% били су земљопоседници - аге и бегови - са кметовима или без њих. Остали су се бавили пољопривредом на својој земљи, осим једне породице од 5 чланова која је била у кметском статусу. Другу групу чине свештеници, трговци, занатлије, радници, сиротиња. Готово да се нису бавили обртом, посебно занатима, које је донело ново доба робно-новчане привреде. Као и пре окупације, радије су се бавили трговином. Тако 1913. године међу њима налазимо 33 власника протоколираних фирми. Постојала је једна општа основна школа (руждија) за муслиманску децу са

¹¹ Исто.

подучавањем и источним језицима. Организовали су различита удружења: *Муслиманско добротворно друштво за исламску сиротињу*, *Клуб муслиманске омладине Шларафија*, *Бањалучка Киретхана (читаоница)*, *Муслиманска банка*.¹²

По првом попису 1879. године, Срби су били други по величини, (19,80%). Потомци су српског градског становништва, које је насељавало Варош. Од тада се њихов број повећава природним прираштајем, али и досељавањем пре свега радне снаге из околине, а делимично и досељавањем чиновника и привредника из осталих покрајина Аустроугарске. По попису из 1895. године у Вароши међу њима није било пољопривредног становништва. Детаљније податке налазимо тек у попису из 1910. године. Пописани су тада као: земљопоседници (44 становника), слободни сељаци (369), кметови (132), остало пољопривредно становништво (486). Пољопривредног становништва било је 1031 (27,91%). Остали, већина, били су свештеници, индустријалци, банкарџи, трговци, адвокати, лекари, штампарџи и издавачи, музичари, занатлије, радници и сиротиња. Пре окупације, Срби су у Бањалуци у највећој мери држали занатство и трговину, били носиоци привредног и културног напретка. После окупације и даље доминирају светом трговине и банкарства. Од 171 протоклисана фирме у њиховим је рукама 74, или 43,27%.

Посебну пажњу посвећивали су образовању и култури. Били су организовани у оквиру црквено-школске општине. Постојала је Српска православна школа, за мушку и женску децу. Највећи број деце похађао је српску школу. Мањи број деце похађао је државне школе, а у гимназији је било највише српских ученика. Угледни и богати Срби били су најиздашници у помагању школских екскурзија. Први су организовали финансијска, струковна, просветна и културна удружења: *Српски кредитни завод*, *Удружење српске трговачке омладине*, *Српска читаоница*, *Добротворна задруга православних Српкиња бањалучанки*, *Српско пјевачко друштво "Јединство"*, *Пододбор друштва "Просвјета"*, *Српски соко*.¹³

Непосредно после окупације *Католичка заједница* била је трећа по величини. Бројала је око 10% (1006) чланова. Потомци су становника Вароши, трговаца, занатлија, радника и сеља-

¹² *Босански гласник, општа приручна књига за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1914.

¹³ Исто.

ка. Број Хрвата није могућно прецизно одредити јер се пописују сви католици, а међу њима је било највише досељеника у том периоду. Број им се повећавао природним прираштајем, досељавањем из села ближе и даље околине, највише досељавањем из аустроугарских земаља. Кад број католика упоредимо са подацима о матерњем језику, извесно је да њих више од 1500 припада другим народима, па тако на Хрвате може отпасти око 2300 пописаних. Пошто је међу пописаним досељеницима 1636 оних који говоре српскохрватским језиком, претпостављамо да је међу њима највише Хрвата, а мање Срба.¹⁴

У оквиру те заједнице пописано је у тој години 439 становника који живе од пољопривреде. Међу њима било је земљопоседника, слободних сељака и кметова. Међу осталима, преовлађивали су занатлије и радници, а мањим делом трговци, банкари ... Готово потпуно, пре свега досељеници међу њима, преузели су од Срба бављење "традиционалним" занатима и услужним делатности; посебно су били заступљени у новим занимањима установљеним у складу са захтевима новог времена. Државна администрација, руководни и стручни кадар по разним службама и фабрикама био је по правилу из редова досељеника. Ови досељеници, припадници разних народа, давали су тон свеукупном деловању ове заједнице, а и целог града. Хрвати, као католици, давали су подршку властима, а и она њима. Похађали су опште државне основне школе, а девојчице општу основну дјевојачку школу "бијелих милосница", за разлику од "црних (њемачких) милосница". Осим чланства у разним удружењима иницираних од власти и цркве, оснивали су и своја, хрватска удружења: Хрватско пјевачко друштво "Нада", Подружница хрватског друштва "Напредак", Хрватско занатлијско обртничко друштво, Хрватски сокол, Хрватско радничко друштво.¹⁵

Јевреји су били мала, али веома значајна, заједница у Бањалуци. Насељавали су се у првој половини XIX века, највише Сефарди, а после окупације и Ашкенази. Било их је 1879. године 187, а 1910. године број је повећан на 421 (Сефарди 222, Ашкенази 199). Обе поменуте групације имале су посебне општине и свака свој храм. Како пише један хроничар невољно су пристали да оснују заједничко гробље. Бави-

¹⁴ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. Сарајево 1912.

¹⁵ Босански гласник ..

ли су се пре свега новчарским пословима и трговином. Иако малобројни у односу на друге етничке групе, у пословима којима су се бавили истицали су се својим способностима. По економској снази били су одмах иза српске заједнице. Било их је и међу државним чиновницима, посебно Ашкеназа. Јеврејско културно друштво се звало *Кадимах*.¹⁶

Евангелисти се појављују у Бањалуци тек после окупације. Прво богослужење одржано је 1884. године у хотелу "Stadt Wien", а присутно је било 25 протестаната и три католика. Црквену општину основали су 1885. године. Саградили су цркву и парохијски дом. Та општина је имала 1910. године осам филијала у Бањалуци и околини. Те године је основана и једноразредна основна школа. Активни су у администрацији и приватном предузетништву.¹⁷

На крају, етничке заједнице, које су по бројности знатно мање заступљене, треба да сачињавају досељеници после окупације, као чланови органа власти и привредници. Већина њих имали су у широј околини Бањалуке своје сународнике у колонијстичким насељима. Они су, заједно са, на исти начин, досељеним Србима и Хрватима представљали преносиоце културних и других утицаја из средње Европе. Бавили су се занимањима неопходним за нормално функционисање града, која је све више прихватало домаће становништво, а били су оснивачи многих стручних, културних, спортских и других удружења и организација: *Бањалучки клуб бициклиста "Орао", Подружница кројачких радника Босне и Херцеговине, Подружница кожарско-приређивачких радника у Босни и Херцеговини, Подружница дрводјелјских радника Босне и Херцеговине, Подружница савеза творничких и надничарских неквалификованих радника, Lawn-Tennis Club, Чиновничко удружење, Подружница трговачких намјештеника, Војничко знанствено друштво, Подружница удружења Нијемаца у Босни и Херцеговини, Пчеларско друштво ...*¹⁸.

У друштвено-економском погледу, све посматрано време постоји двојност. Још се одржавају многи елементи феудалног уређења, а постепено се све више усвајају принципи робно-новчане привреде. Та двојност најбоље се огледа у односу становништва које се бави пољопривредом и оног које не по-

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

седује земљу, већ се баве другим пословима везаним за функционисање града. С једне стране, постоје аге и бегови, власници имања са кметовима, с друге стране, банкари, индустријалци, адвокати, професори, лекари, чиновници, занатлије, радници, градска сиротиња и други.

То време, када феудализам и на овим просторима неумитно напушта историјску позорницу пред незадрживим налетима робно-новчане привреде и капиталистичких односа, услед промена производних снага и односа, заоштравља се однос између "традиционалних" и "нових" вредности.

Једно од основних а неразрешених питања било је укидање кметовских односа. На том пољу удружују се хришћани, Срби и Хрвати, против земљовласника (муслимана) ага и бегова. Из политичких разлога, власти нису дефинитивно укинуле кметовске односе и то питање је решено тек у Краљевини СХС.¹⁹

Политика интегралног бошњаштва Бењамина Калаја наилази на мањи или већи отпор сва три народа. У том погледу Срби и муслимани се приближавају једни другима и започињу борбу за верско-просветну аутономију и у томе имају доста додирних тачака. Та борба је окончана компромисом и после анексије у том погледу страсти су се смириле.

Хрвати и муслимани, иако сукобљени кад је реч о кметовским односима, уједињавају се како би осујетили српске тежње ка уједињењу са Србијом и ослабили њихову неоспорну економску моћ и просперитетност.

Ови антагонизми ескалирали су после избијања рата 1914. године. Срби су тада прогањани, најугледнији интернирани и гушене њихове грађанске слободе. Хрватско и муслимаско вођство стављају се отворено на страну Аустроугарске, надајући се да ће тако остварити своје државне и националне циљеве. Међутим када се ратна срећа окренула и постаје све евидентнији слом Аустроугарске, међу њима се појављују снаге спремне на компромис, које се прикључују југословенској идеји.

Осим тих општих токова окарактерисаних антагонизмима и повременим савезништвима у вези са појединим питањима у то време, за разлику од претходног периода, појединцима и

¹⁹ Упор. Ђ. Микић, "Pregled društveno-ekonomskog i političkog života u Bosanskoj krajini u razdoblju austrougarske uprave 1878-1917, *Istorijski zbornik* VI, Banjaluka 1985, 41-66.

групама се омогућава много више слободе у исказивању личних и групних интереса. То се највише види по достигнућима у области културе и просвете. Све три заједнице на тим пољима институционално се организују. Деловање тих институција користи се често за остваривање прагматичних политичких циљева.

Међутим, на микроплану ови односи често имају класни карактер. Национална, верска и културна различитост није увек била препрека у сарадњи. То се читује на плану пословне сарадње, учествовању у посебним и заједничким манифестацијама, чланству и раду у стручним и другим удружењима од општег интереса, итд.

Година	Укупно становника	Српско-православни	Римокатолици	Мухамеданци	Јевреји
1879.	9 560	19,8%	10,52%	67,71%	1,95%
1885.	11 357	19,67%	16,61%	60,57%	2,87%
1895.	13 566	20,45%	21,24%	53,47%	2,47%
1910.	16 274	22,69%	24,15%	40,48%	2,58%

Процентуално учешће етничких или верских група у укупном броју становника по пописима становништва из: 1879, 1885, 1895 и 1910. године

Година	Свега	Српско-православни	Римокатолици	Мухамеданци	Јевреји
1885/1879	118,79%	118,01%	187,57%	106,25%	174,86%
1895/1885	119,45%	124,21%	152,72%	109,37%	102,75%
1910/1895	119,96%	133,11%	136,36%	87,59%	125,29%
1910/1895	170,23%	195,13%	390,65%	101,76%	225,13%

Индекс раста становништва Бањалуке и појединих етничких и верских група по пописима становништва из: 1879, 1885, 1895 и 1910. године

Miroslav NIŠKANOVIC

ETHNIC COMPOSITION OF THE INHABITANTS OF BANJA LUKA IN THE END OF THE 19th CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

During the forty years of Austrian - Hungarian rule, ethnic composition of the inhabitants of Banja Luka changed a lot. Muslim community became smaller, and in the end of the period it had 40% of total population. Serbian community still had 20% of the population. Planned emigration caused the number of Catholics to be larger, and in the end of period it had 25% of entire population.

Considering social - economic and political relations, complex social structure of the inhabitants was made. Inside it we can notice existence of heterogeneous social groups. They can be formed according to ethnic, religious, cultural, class, social background.

Никола МИЛОВАНЧЕВ
Трбовље, Словенија

УДК 316.347(=861)(497.12)(091)"14/19"

ДОСЕЉАВАЊЕ И ЖИВОТ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ДАНАШЊЕ СЛОВЕНИЈЕ ОД XV ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА

Средњовековне миграције Срба проузроковане турским продирањима. Масовна досељавања у XVI веку. Пореске и друге погодности, али и економске тешкоће пребегота. Промена вере под притиском код граничара у Долењској и Крањској. Бржа асимилација Срба у Штајерској. До губљења идентитета долази у XVIII и XIX веку.

Кључне речи: миграције, грофови Цељски, Бранковићи, ускоци, Раци, протестантизам, грчкокатолицизам.

*Pala magla, pala magla pokraj Dunave.
Skoz to maglo, skoz to maglo silna vojska gre.
Al ta vojska, al ta vojska, mladi junaki.
Priletele šare ptice, s perjem šarenim.
"E ste vidli, e ste vidli, cara Lazara?"
"De s ga vidli, de s ga vidli, ne b' ga poznali!"*

(Народна песма из Предграда, Пољанска долина, 1940. године¹)

XV век - прва пресељења и Катарина Бранковић

Средњовековне миграције Срба проузроковане турским продирањима довеле су и до масовнијих насељавања Срба на просторе данашње Словеније и суседних подручја (Истра, Венеција - Јулијска Крајина).

Помицања српске етничке масе започета после пораза на Марици (26. септембра 1371) још више су појачана након Косовске битке 1389. године. После продора Турака у Босну

¹ Marko Terseglav, *Uskoška pesemska tradicija Belce Krajine*, Ljubljana 1996 (Znanstvenoraziskovalni center SAZU), стр. 164. Аутор песму наводи по рукописним записима Францета Маролта у Гласбенонародописном институту САЗУ, 127/13, а као варијанте ове песме помиње записе из Врлике у Далмацији (око 1906. године) и Бедековчине у Хрватском Загорју (1952. године).

(1406. године заузели су тврђавицу Врхбосна - данашње Сарајево), а за време примирја између Млечана и угарског краља Жигмунда који је владао Босном од 1413. до 1417. године извршена је велика сеоба Срба у Далмацију. Поједине групе тих пресељеника кренуле су и даље - према Трсту и Венецији. Остало је забележено да је 1413. године Велико веће града Трста одлучило да откупи од приватника (чак и на силу!) терене крај тршћанског предграђа Contovela, где би се могли настанили "Sclavi, koji su već stigli sa granice Bosne i Dalmacije"². И у Венецији су у XV веку досељавања Срба била јака, посебно из далматинских градова. У првој половини XV века православних је у Млечима било неколико хиљада, већином Грка. Историچار православља у Венецији проф. Ј. Велудос наводи да је у млетачкој православној црквеној општини, поред Грка, било и много "Словена, то јест Срба" (Slabon tutesti Serbon)³.

Забелешке о доласку Срба у северну Истру потичу из средине XV века: 1463. године "Sclavi" долазе у Савудрију; 1469. године копарски бискуп предаје цркву Св. Ивана Еванђелисте фрањевцима трећередцима због верског одгоја придошлих православних (scismatici) "Морлака"⁴. Пиранска општина је 1476. године пристиглим "Sclavima" дала необрађену земљу Каштела, уз ослобађање од свих давања за десет година. У континентални део данашње Словеније Срби су почели да се досељавају после удаје Катарине Бранковић, кћерке деспота српског Ђурђа, за грофа Урлиха II Цељског (20. априла 1433. године)⁵.

Доласком на двор Цељских, Катарина (Кантакузина) Бранковић није променила веру, па су у двореове те кнежевске куће почели да залазе српски православни свештеници. О томе сведочи *Вараждински апостол* - најстарија сачувана српска књига на подручју данашње Хрватске. Овај апостол написан је 1454. године "са Вараждине цилскије области при благочестивој и христољубивој госпође кнегиње Кантакузине даштери деспота Ђурђа самодршца србскога". Из прису-

² Pietro Kandler, *Codice diplomatico istriano, Trieste 1847 - 1861* (ново издање: Trieste 1989). Цитирано по Браниславу Месаровићу: *Сеобе у Далмацију и Истру од 1371. - 1540. године*, Београд 1986, стр. 20.

³ J. Veludos, *Elenon ortodokson...*, Venezia 1893, стр. 26.

⁴ Месаровић, исто, стр. 50.

⁵ Опширније о породици Бранковић на овим просторима: Н. Милованчев, *Срби и српска властела Бранковићи у Словенији и северној Италији у XV веку*, Срби у Словенији (зборник), Београд 1977, стр. 87 - 95.

ства свештеника, Војислав Ј. Ђурић извлачи врло логичан закључак да је Катарина имала придворну цркву у Цељу или Вараждину⁶. То потврђује и словеначки историчар из XIX века, католички свештеник и цељски викар Игнац Орожен, који каже да је Катарина била "староверка" и да је "свог попа код себе имала"⁷. И данас постоји митра коју је Катарина Бранковић - кнегиња Цељска поклонила београдском митрополиту, а сада се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. Из тог раздобља (середина XV века) потиче и "цељски олтар" у цркви на Птујској Гори, познатом католичком ходочасничком месту. На олтару је релеф *Богородица са плаштом*, испод плашта, међу угарском властелом, приказан је и лик деспота Стефана Лазаревића. Катарина је очито, одмах по венчању, у неке од тврђава довела себи верне посаде - Србе, а Срби су чак постављани и за заповеднике. То видимо из чињенице да је Угарски сабор својом одлуком 1439. захтевао од Ђурђа Бранковића и његовог зета Урлиха II Цељског да управу над градовима и доменама не смеју давати странцима⁸. Војни заповедници и посаде (Медведград, Раковац код Врбовца, Мали и Велики Калник, Копривница) тада су били Срби из Деспотовине. Вероватно су већ у то доба Срби у мањим групама прелазили на имања Цељских и са подручја Лике односно из Поуња. Пишући о насељавању у Штајерску, посебно на имања Цељских у другој половини XV века, Радослав Грујић каже: "... јер је врло вероватно, да су многи најамници из Босне и Србије, а нарочито из ближе Босне, довели са собом или доцније преселили и целе породице своје, рођаке и пријатеље, те их сместили по пространим имањима својих господара у близини градова где су они служили. То је тим вероватније, што је тада у Штајерској знатно боље било и много се мирније живело него у Босни и Србији, где је с провалама турским и цео социјални и економски живот из основа пољуљан био, а државни се већ клонио коначном паду"⁹.

Познат ми је случај породичног преношења с колена на колено сведочења о српском пореклу, и то током више сто-

⁶ Војислав Ј. Ђурић, *Последња уметничка жаришта*. Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, стр. 542.

⁷ Игнац Орожен, *Celska kronika, Цеље 1854* (репринт издање Цеље, 1997. год.), стр. 89.

⁸ *Corpus iuris hungarici*, 290. Цит. по Месаровићу.

⁹ Радослав Грујић, *Српско-хрватско насељавање по Штајерској*, Гласник Географског друштва, Београд 1922, бр. 7 - 8, стр. 114.

лећа. По том усменом извору, чланови ове породице су се населили на имање грофова Цељских из Лике и никада нису били кметови, већ су задржали статус слободњака¹⁰. Данас је тешко проверити кретање чланова једне породице у време насељења (да је извршено на имање Цељских, односно до половине XV века); поставиће се питање да ли је долазак те породице Срба из Лике на имање кнегиње српског рода случајност или не, посебно због задржавања њиховог привилегованог положаја (слободњаци). За везе грофова Цељских са Србима у Поуњу занимљиво је и тврђење Петра Узелца у новосадском "Српском колу", објављено у броју 1 и 2 за 1882. годину (поучно-забавни део). Аутор наводи да је манастир Хрмањ (Рмањ) на ушћу Унца у Уну основао још пре 1445. године гроф Херман Цељски и да је манастир по њему прозван (Херман II Цељски, деда Улрика II умро је 1435. године)¹¹. Ту тврдњу је одбацио Манојло Грбић као неосновану јер "нити је гроф Цељски имао онуда своја имања, гдје је манастир Хрмањ, нити је за доба грофа Цељског било православног народа на Уни и око Унца"¹². Грбићу очито није било познато да је угарски краљ Жигмунд Луксембуршки 30. маја 1430. залажио у корист свог таста Хермана II Цељског Рмањ ("Ермин"), али и град Бихаћ, замак Сокол, кастел Рипач, утврде Чоку, Книн, Лаб, Врлику и Островицу, град Скрадин, личку и пољичку жупанију као и "...Влахе нашега краљевства Хрватске"¹³. О присутности Цељских у тим крајевима кажују и два податка из "Цељске хронике" Игнаца Орожена: 10 јануара 1440. године Елизабета, удовица краља Алберта у Будиму, дала је Улрику II Цељском Костајницу и "неки оток у Уни"¹⁴ а лети 1454. године он је Јанку Хуњадију узео Островицу и

¹⁰ Усмена изјава Ј. Пуста у Трбовљу, 7. јануара 1997. године. По сведочењу, чланови те породице (и данас у Трбовљу звани "Кобац") приликом досељења презивали су се Скобац. У Горњој Крајини је међу православним Србима (све до изручења Крајине и геноцида 1995. године) постојало презиме Кобац, славили су крсну славу св. Никољу; видети списак презимена у књизи: Milan Radeko, *Gornja krajina ili Karlovačko vladичество. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, Zagreb 1975, стр. 360.

¹¹ О манастиру (Х)Рмањ Петар Узелац писао је и у новосадској "Застави" бр. 189 за 1888. годину: Прошлост манастира Ермања.

¹² Манојло Грбић, *Карловачко владичество. Прилог к историји Српске православне цркве*, Прва књига, Карловац 1891, стр. 172 (репринт издање Топуско, 1990).

¹³ *Codex Frangipani*, I, стр. 231 - 232. Цит. по Nadi Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. krone*, Ljubljana - Celje 1991, стр. 90.

¹⁴ Игнас Орожен, исто, стр. 64.

још један замак¹⁵. И у погледу мишљења да ли је било православног народа у Поуњу и Лици пре доласка Турака постоје ставови другачији од Грбићевог: Перо Крајиновић скреће пажњу на термин руског историчара Берзина "српско-православна личко-крбавска кнежина" (односи се на XV век)¹⁶ и на чињеницу да је Матија Корвин Власима (Србима) у Лици дао повласт да не плаћају црквену десетину!

Дана 9. новембра 1456. у Београду је Ладислав Хуњади на превару убио Урлика II, грофа Цељског; месец и по дана касније, у 81. години живота умро је његов таст и савезник Ђурађ Бранковић. Удовица Катарина морала је да изручи утврђења која је још држала; у замену, цар Фридрих III дао јој је у доживотни посед дворач Гуркфелд (Кршко), са свим приходима, и обећао годишњу ренту.

Године 1469. Катарина се одрекла Кршког у замену за исплату једнократне одступнине и преко Дубровника отпутовала у Жежево, у Македонији, где је живела њена сестра, султанџија Мара. Кад је умрла, сахрањена је у манастиру Конча, западно од Струмице. Крајем XV века број придошлица на просторима данашње Словеније бивао је све већи: Ускоци се насељавају на Тршћанском крају и продиру све до Соче. Слично је било и на просторима Беле Крајине и Долењске: у урбарима из тих деценија срећемо презимена придошлица која јасно говоре о њиховом пореклу: Радаковић, Цветковић итд. (Побрежје код Адлешича, 1477. г.); Матеј Родослав (Желебеј, 1490. г.); Јаков Радуровић, Радинковић и Попковић (Грибље, 1490. г.) итд.¹⁷ Био је то тек почетак већих миграција Срба у ове крајеве, до којих је дошло у XVI веку.

Масовна досељавања у XVI веку, реформација и сељачка буна

У Жумберак, на границу Крањске, долази до сеоба Срба из околине Унца¹⁸, Срба из Гламоча 1530, 1531. и 1534. годи-

¹⁵ Исто, стр. 83.

¹⁶ Перо Крајиновић, *Srpska crkva na Lici od prvog joj pojava do Krušedolskog sabora 1400 - 1708* (Прештампано из "Србобрана"), Загреб 1892, стр. 20 - цитат се наводи по Березин, Хорв. Слав. Далм. и воен. гран.

¹⁷ Dušan Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15 - 18 stoletje), knj. I, Ljubljana 1991*, стр. 118, 178, 212.

¹⁸ До почетка овог века Дрвар је називан Унац.

не¹⁹. Један (мањи) број Ускока населио се на Красу, али су те породице до 1533. године прешле на метличко подручје²⁰. Октобра 1538. дошло је до привременог насељавања Срба из Далмације, са реке Цетине²¹ у околину Метлике, Мехова и Костела²². Ускоцима су на Жумберку 1535. године раздвојена земљишта, при чему је краљ Фердинанд највише доделио њиховим војводама Вуку - Даји (девет комада земљишта у Солницама), Ресану Шишмановићу²³ (три комада у Габерју), Вијачку Јурешеву (један комад у Кунеч-Врху), Павлу Чолнићу (седам селишта у Општрцу²⁴), Милану Кнежичићу и Јурају Радивојевићу²⁵. Ускоци су се суочавали са невољама у погледу стамбених услова, а због многих пребега 1538. године ситуација се погоршала и у погледу земље, тако да су многи ускоци живели у врло тешким условима. Многи досељеници нису имали од чега да живе, па су узимали од својих суседа, долазећи због тога у спорове са њима. Јуна 1533. тужили су се ускоци крањским покрајинским сталежима како их Хрвати и Крањци криво гледају, оптужујући их за сваку крађу или штету. Истовремено су предлагали да им се да земља и поставе поглавари, па ће ови одмах наћи кривце и казнити их. Истовремено су молили да над њима не завладају Хрвати²⁶.

Тумачећи овај задњи захтев, Јосип Мал наводи да га није диктирао национални антагонизам Срба и Хрвата: "Меро-

¹⁹ О томе су опширно писали Алекса Ивић (*Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, Српски етнографски зборник Српске краљевске академије, књ. XXVI, 1923) и Јосип Мал (*Ускочке сеобе и словенске покрајине*, Српски етнографски зборник СКА, књ. XXX, 1924).

²⁰ Јосип Мал, *Ускочке сеобе и словенске покрајине*, стр. 22.

²¹ Одатле презиме Цетински, које и данас није ретко у Словенији.

²² Алекса Ивић, *Миграција Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, стр. 33.

²³ Његовог претка Шишмана, "вођу племена Трибала", око 1460. опљачкали су Турци и одузели му посед у данашњој северној Македонији - Milko Predović, *Žumberački rod Gvozdanovića, Žumberački kalendar 1967, Zagreb (1968?)*, стр. 188.

²⁴ Milko Predović. *Prilog rodoslovnom proučavanju nekih žumberačkih obitelji, Žumberački kalendar 1966, Zagreb 1966*, стр. 232.

²⁵ Aleksa Ivić. *O prvoj srpskoj seobi u Žumberak (1530 - 1535)*, Zagreb 1920, стр. 16. Текст даровнице краља Фердинанда војводи Вуку (Даји) Поповићу, издане у Бечу 6. јуна 1535, доноси А. Ивић на стр. 62 - 63 исте књиге.

²⁶ Писмо од 29. јуна 1533. године: "Gnedig Herrn, halt yeczso Hanndt ob vnns. Lasst nicht ob vnns die Krabathen noch Ir säbl herrschen; dann wir solches nicht gedulgen mögen noch khaineswegs vermainen" - цит. по: Anton Koblar, *Čegav je Žumberk?* Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, Ljubljana, VIII/1898, št. 6, стр. 213 - 214.

давни су били, наиме, искључиво социални и народно-господарски интереси, будући да су Ускоци на жумберачким коморним поседима имали зајамчене далекосежне пореске слобостине и погодности, које им хрватски властелини под никаквим уветом нису хтели признавати²⁷.

Економске тешкоће пребега је незнатно ублажило то што је по налогу штајерског земаљског одбора, барон Иван Унгнад почетком 1540. устројио у Птују чету најамника - мартолоза, узевши у њу претежно жумберачке ускоке. Маја 1542. узео је нових 400 мартолоза за заштиту не само хрватске већ и славонске границе од Турака. Ради јачања и бољег организовања одбране, али и сређивања стања, 1540. године краљ Фердинанд је основао жумберачку капетанију; занимљиво је да је само једном на њеном челу био Жумберчанин (Србин), и то војвода Данило Вуковић, од 1584. до 1588. године²⁸. Знајући за тешко стање пребега, Турци су послали гласнике, обећавајући им не само некажњавање већ и повластице (вишегодишње ослобађање од давања) у случају повратка. "Четири године трпјели су без сталног смјештаја, залихе стоке се смањују а г. 1542. скакавци изједоше и траве и жита", сажето је описао Милан Радека ситуацију од 1538. до 1542. године²⁹. Ускочке вође Вук Поповић и Јован Влах договорили су се у јесен 1542. године са Турцима да се са народом настањеним у Жумберку и околини врате у Турску, с тим да пре тога уз турску помоћ опустоше Крањску до Постојне³⁰. Завера је, међутим, откривена већ почетком новембра те године, а вође побуне војводе Вук Поповић и Јован Влах ухваћени су маја 1543. приликом извиђања покрета аустријске војске. Оковани су, одведени у Љубљану и након страшног мучења убијени; краљевском одлуком су њихова имања враћена удовицама и деци, под условом да напусте православну и прихвате католичку веру³¹.

Због дугогодишњег тешког положаја и спорог решавања њиховог стања и касније је било покушаја враћања у Турску

²⁷ Јосип Мал, исто, стр. 28.

²⁸ *Po Žumberku in Gorjancih*, Ново Место 1989, стр. 38.

²⁹ Милан Радека, *Gornja Krajina ili Karlovačko vladичество. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, Zagreb 1975, стр. 46.

³⁰ Алекса Ивић, *Миграција Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа* стр. 34.

³¹ Алекса Ивић, *Буне Срба под Аустроугарском монархијом*, Српско коло, Загреб, 1924. Наведено по: Јован С. Радојчић, *Срби, Српска Крајина, Славонија, Далмација, Хрватска, Биографски лексикон*, Београд 1994, стр. 113 и 444 - 445.

или пресељења на друге поседе. Тако су 1545. Срби из Винице планирали повратак а 1551. године су намеравали да се пресеље угарском властелину Павлу Бакићу на угарско-моравску границу, што је жумберачки капетан Иван Ленковић спречио. Године 1565. у дослуху са Турцима био је војвода Шобат Поповић (по свему судећи син или синовац Вука Поповића); осуђен је на смрт и погубљен у Љубљани 1565. године.

Положај цетинских ускока је олакшан 1549. године провођењем Ленковићевог предлога да се за њих купи Мехово; један део цетинских ускока насељен је у Мариндол и Бојанце, па је почетком 1550. Ленковић молио краља за дозволу да у близини тих села на Купи подигне градић Подбреже³².

У том периоду најјаче насељење српских пребега на подручју Штајерске било је на Мариборском пољу, у села Хоче и Скоке³³, можда и у Рогозе, о чему нам бројна презимена али и топоними (највише на птујско-љутомерском подручју) сведоче и дан данас³⁴. Пишући о овом подручју, Јован Цвијић је навео: "У Штајерској, око Цеља и у суседним областима, било је у мањој мери врло старог досељавања Срба још у првој половини XV века за време цељских грофова. Али... главне су миграције почеле у првим десетинама XVI века..."³⁵. Понегде је српско име било унесено и у сам назив насеља, као што је био случај за засеоцима Ratzenberg (или Рацка врха, код Радгоне), Ratzerberg и Rutzerhof код Марибора, Ratzberg код Leibnitza, Raaz и Reizengraben код Граца. Чак се и Раскрижје, данас спорно село на словеначко-хрватској граници до 1945. године звало Рацка Канижа³⁶. У Вержеју на Мури

³² Aleksa Ivić, *Dolazak uskoka u Žumberak*, Vjesnik kraljevskog zemaljskog arhiva, Zagreb, god. IX/1907, стр. 145.

³³ Село (Skoggen, Ускоци) основале су 1555. године три ускочке породице (Алексић, Дојчин и Вукмир) - Н. I. Bidermann, *Die Serbenansiedlungen in Steiermark im Warasdiner Grenz-Generalate*. Mitt. des historischen Vereins für Steiermark. XXXI Heft. Graz, 1881.

³⁴ Радослав Грујић, исто, стр. 122 - 124.

³⁵ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987, стр. 176 - 177.

³⁶ Фалсификати историје, по себи трагични, прелазе понекад и у гротеску. Такав смо пример имали када је Јосип Бутурац 1984. године у Хрватској књижевној ревији "Марулић", водио полемику са словеначким католичким листом "Дружина". У "Дружини" бр. 35 од 9. септембра 1984. аутор је полемишући са Бутурцем, записао: "Nekoč, v davnih časih, se Razkrižje imenovalo Racka Kaniža (Rac-Hrvat), ki pa se je v letu 1781. preimenovalo v Raskrižje...". На ово тврђење, које садржи и једно етимолошко "откриће" првог реда, Ј. Бутурац је одговорио: "Сигурна је повијесна чињеница да име Рацка Канижа постоји од *паметнијека* (курзив Ј. Б.), кроз више столећа, све до г. 1945 (кур-

(Wernsee) био је двор српских војвода Маргетића (Margetitsch Hof), који су 1522. године купила браћа Јован и Плавша Маргетић³⁷. У попису ускока под капетаном Иваном Ленковићем, (Сењ, 1. марта 1551. године) међу 315 имена издвојимо оне из Мариндола у данашњој Словенији: Радоња Михаљевић, Радман Михаљевић, Радић Вигњевић, Микула Милић, Лала Милић, Радивој Вукмановић, Сладоја Пријић, Марко Стојић, Маринко Стојић, Вукман Деановић, Драгић Радосалић, Радосав Димитровић, Јанко Војница³⁸.

Већ 1548. године учврстила се протестантска вера у свим местима Долењске. Са Приможем Трубаром, носиоцем протестантизма међу Словенцима, сарађивала су и два православна ускочка калуђера - Јован Малешевац (Милешевац?³⁹) из Босне и Матеј Поповић из Србије. У јесен 1561. године, Малешевац и Поповић су пратили Трубара на путу за штампарiju у Урагу, вероватно да би му помогли у штампању "српског Катекизма"⁴⁰, којег је Трубар штампао исте године. Остало је забележено да су се у Немачкој Малешевцу и Поповићу чудили због строгог поста - нису јели месо, само рибе⁴¹. За разлику од Малешевца, ниског растом, Поповић је био високог стаса, па га је Трубар звао "Дугоња". Немци су му се чудили и због тога што је за време дводневног боравка у Кемптену попио 20 врчева вина а после вечере у Мемингену 11 бокала пива. У то време се преговарало да Трубар узме у службу Димитрија, бившег секретара цариградског патријарха⁴². После 20 седмица боравка у Урагу, Малешевац и Поповић су се вратили почетком 1562. у Љубљану. Њих двојица су хтели да у Метлики оснују малу ћирилицу штампарiju, па

зив Ј. Б.), у службеној и свакидашњој јавној употреби". Затим је поставио питање: "Зашто уредништву "Дружине" и неким њезиним читаоцима толико смета повијест и повијесно име Рацка Кањижа? Зашто им смета име Рац, што значи Хрват?" - "Марулић", Загреб, XVII/1984, бр. 6, студени - просинац 1984, стр. 712.

³⁷ Радослав Гружић, исто, стр. 120.

³⁸ Aleksa Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku*. Starine, knjiga XXXV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1916, стр. 300 - 301.

³⁹ Оба облика његовог презимена наводи др Фрањо Бучар: *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb 1910, стр. 78.

⁴⁰ Термин "српски Катекизем" употребљава Јоже Јаворшек: Primož Trubar, Ljubljana 1986, стр. 150.

⁴¹ Schnurrer, *Slavischer Bühendruck in Württemberg im 16. Jahrhundert*, 53 - цит. по Јосипу Малу, стр. 149.

⁴² Jože Javoršek, *Primož Trubar*, стр. 149.

су чак обећавали да ће довести штампара из Горажда или Малешева⁴³. Малешевац је уверавао Трубаревог блиског сарадника Гргура Влаховића, да ће "наштампати ћирилку књигу за турског цара, у којој ће говорити о правом еванђељу, а против папе и Мухамеда..."⁴⁴. О Влаховићу, главном пропагатору протестантизма у Метлики и околини знамо да је рођен 1523. на другој страни Купе, у Рибнику код Озља. Умро је 1581. и сахрањен у Љубљани. У писму другог Трубаровог сарадника Стипана Конзула Истријина барону Унгнаду од 19. јануара 1563. остао је записан захтев "да се штампа више са ћирилицом, јер свештеници и трговци у Метлици захтевају књиге, штампане ћирилицом"⁴⁵. Трубар је, пак, писао о православљу као о "еванђеоски чистој вери"⁴⁶. Ј. Ротар оцењује: "Никако није случајност да је Трубар у посвети краљу Максимилијану године 1562. тако подробно описивао терор Мухамедових присталица над српским народом и да је тако очито указивао, да су највећи насилници они, који су се због разних користи ухватили турске вере"⁴⁷.

Калуђера Матију Поповића убио је почетком 1563. године на Жумберку један други православни свештеник због сумње да је примио лутеранство; при том је и сам био рањен⁴⁸. О Малешевцу немамо отада никаквих вести.

Неки од Срба су тих деценија прешли на протестантску веру али њихов број вероватно није био велик. Међу протестантским вештацима који су се састали у Метлики 28. августа 1558. да би одобрили Конзулове и Далматинове преводе Библије и протестантских књига са словеначког на хрватски језик налазимо и следећа имена: Петар Крајачић: метлички грађани Андреј Јакшич и Миха Божич⁴⁹. "Они одобрише пријевод и изјавише, да би се тај рукопис лако могао издати и ћирилицом"⁵⁰. Од 1584. до 1586. протестантски проповедник у Чрномљу био је Томаж Јагодич (Jagonitsch⁵¹. На дан 12. јула 1593. старешинство у Чрномљу известило је вицедом у Љу-

⁴³ Franjo Bučar, исто, стр. 102.

⁴⁴ Исто, стр. 102.

⁴⁵ Janez Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, Ljubljana 1988, стр. 90.

⁴⁶ Исто, стр. 149.

⁴⁷ Исто, стр. 152.

⁴⁸ Milan Radeka, исто, стр. 134.

⁴⁹ Leopold Podlogar, *Belokranjski reformatorji*, "Dom in svet", Ljubljana, XXI/1908, стр. 268.

⁵⁰ Franjo Bučar, исто, стр. 77.

⁵¹ Leopold Podlogar, исто, стр. 358.

бљани да је за градског судију изабрало Миху Живковича (Schifkovitscsch), који је у Чрномљу једини знао немачки. Вицедом је избор поништио, тражећи да се изабере католик; то што зна немачки није тако важно, јер чак и главни град Љубљана има судију који једва говори немачки али добро води ствар⁵². Чрномельци су били упорни, па су у августу опет писали, наводећи да Живковић не тражи никакву плату јер је тако загрејан за добробит по пожару осиромашених грађана да је сам платио цео ратни порез градске општине за границу. Ипак, вицедом је био непопустљив. Слично је било и у оближњој Метлики: ту је 1598. изабран протестант Никола Цоларич (Zöllaritsch), који је био богат, није захтевао од града ништа, знао је да чита и пише, да општи са богатима и сиромасима, брине о снабдевању војника. Све то није довољно помогло - вицедом је избор поништио, тражећи избор католика.

Приликом велике сељачке буне 1573. године, командант устаничке војске био је Илија Грегорић. По тврђењу Жумберчанина др Милка Поповића, "Илија Грегорић био је ускок православне вере из Сошица, где и данас има породица Гргурића..."⁵³. По тврђењу истог аутора, Матија Губец је био ускок католичке вере⁵⁴. Грегорић се надао да ће придобити ускоке уз помоћ његовог побратима Марка Ножине из Стојдраге, који је за време припреме буне био уз Грегорића⁵⁵. Међутим, не само да ускоци нису подржали буну већ су поразили устаничку војску код Кршког 5. фебруара 1573, што је значило и њен крај. Они пак ускоци који су у буни били на другој страни, на суђењу у Љубљани најгоре су прошли: Марко Ножина, Никола и Радић Шчепаничић, Огњан Страхинић и Миле Ковачевић.⁵⁶

XVII век

Почетак XVII века донео је досељеницима уз крањску границу притиске за напуштање православља па су "под ути-

⁵² Исто, стр. 359.

⁵³ Milko Поповић: *Seljačka buna u Hrvatskoj godine 1593 (1573!) i žumbe-rački uskoci obeju vera*, Zagreb 1964, стр. 15.

⁵⁴ Исто, стр. 14 - 15.

⁵⁵ Нада Клаић, *Друштвена превирања и буне у Хрватској у XVI и XVII стољећу*, Београд 1976, стр. 96.

⁵⁶ Милко Поповић, исто, стр. 14.

цајем језуита и од године 1611. такође под притиском загребачког бискупа Петра Домитровића, рођеног православним родитељима у Оштрцу у Жумберку, преступили у гркокатоличку веру"⁵⁷. Уз Домитровића, "За црквено јединство у Жумберку бринуо се пако љубљански бискуп Тома Хрен (Chrön), познат жесток прогонитељ и затирач протестаната у Крањској"⁵⁸. Покрштавање је ипак било дуг процес а спроведено је уз пуно отпора. Томе је разлог што је на Жумберку била етничка српска и православна већина, а због припадања Крајини, све до нестанка турске опасности крајем XVII века, морало се и обазривије поступати. У другим подручјима, где Срби нису били у већини, прелазили су у римокатоличку веру а асимилација је била бржа.

Уз данашњу италијанско-словенску границу, у Випавској долини и на Красу, на ускоке "подсећају топоними и презимена као што су Вичичи, Матијашичи, Лукежићи, Арчони односно Врчони, Миличи и Мерљаки (Мурлаки), Мисличи. Ускоци су дошли и у Бује код Коприве, где су имали цркву, посвећену Св. Илији, док у Коприви сећају на ускоке само још презимена Новичи, Стојкович, Јурца"⁵⁹. На Кршко поље су се ускоци раширили са Жумберка⁶⁰. У причи словеначког књижевника Јанеза Трдине *Bratovska gomila* (објављена 1887. године; радња се догађа у турско време) у Кршкој долини се помиње "рашка црква". У Прелоки код Виноце Срби су на месту католичке црквице из 1400. године саградили своју - православну. Садашња католичка црква у Прелоки је само повећана православна, којој су дозидани капела и звоник⁶¹.

Конгрегација за пропаганду вере у Риму будно је пратила положај православних ускока у Крањској. У извештају Алберта Песлера из Рудолфсберга (Ново Место), написаном 1625. године, предлажу се два средства да се они преведу у послушност римокатоличкој цркви:

1) да се пише нунцију у Бечу да убеди цара да нареди капетану Ернесту Парадајзеру да протера православне свештенике и на њихово место доведе римокатоличке;

⁵⁷ *Po Žumberku in Gorjancih*, Novo Mesto 1989, стр. 41.

⁵⁸ Radoslav Lopašić, *Žumberak*, Zagreb 1881, стр. 41

⁵⁹ Marko Terseglav, *Uskoška pesemska dediščina Bele Krajine*, стр. 25. Податак о цркви Св. Илије заснива се на усменој изјави Милка Матичетова.

⁶⁰ Janez Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, стр. 130.

⁶¹ Marko Terseglav, исто, стр. 27.

2) да се у Рудолфсберг постави парох са стране, који ће имати управу и надзор над њиховим свештеницима⁶².

У том документу говори се о многим хиљадама ускока ("sunt multa millia Uschorum") у војводству Крањска.

О православном народу од Иванића до Метлике говори писмо тршћанског бискупа Риналда од 10. децембра 1625. године, у којем спомиње Мартина Добровића, који је превео (у католицизам) много хиљада. Он предлаже да аустријски цар овласти генерале у Хрватској и Славонији да протерају свештенике и уместо њих доведу католичке мисионаре, па ће православни прећи на католицизам⁶³. Крајем истог месеца - 31. децембра о православном народу у планинама Фелетри (Жумберку) пише љубљански бискуп нунцију у Бечу. Већи део је насељен у Хрватској и Славонији (територија Загребачке бискупије) а мањи део у Крањској (Аквилејска патријаршија). И он спомиње делатност Мартина Добровића, а сматра да не би требало унију уводити силом, јер би то могло довести до враћања на турску територију⁶⁴. То писмо је прочитано у 51. генералној седници Конгрегације за пропаганду вере у Риму, 6. фебруара 1626. У погледу "ускока шизматика" у планинама Фелетри ("у Крањској") одлучено је да се пише нунцију у Бечу да издејствује код цара да нареди капетану Ернесту Парадајзеру да протера православне свештенике, а на њихово место постави латинске. Будући учени, они ће ускоке "са шизме превести на унију у послушност римској цркви"⁶⁵. На дан 25. марта нунције из Беча је послао извештај о свом разговору са царем у погледу удаљавања православних свештеника и жеље да убудуће канонску визитацију врши латински бискуп. Цару су били познати и ранији покушаји те врсте, али будући да тај народ представља одбрамбени зид против Турака, сматрало се опасним да се они одметну Турцима. Ипак, цар је наредио, да се затражи информација од њихових старешина⁶⁶. За разлику од углавном употребљаваних израза ускоци, Илири, Власи, шизматици итд., у једном

⁶² Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622 - 1644*. Vol. I, Београд 1986, стр. 50 - 52.

⁶³ Исто, стр. 53 - 54. И сам Добровић дошао је као "влашко дијете" у Хрватску, а после завршене теологије у Грацу био је свештеник код Копривнице и касније загребачки каноник - *Znameniti i zaslužni Hrvati 925 - 1925*, Zagreb 1925, стр. 64.

⁶⁴ Марко Јачов, исто, стр. 55 - 57.

⁶⁵ Исто, стр. 58.

⁶⁶ Исто, стр. 62 - 63.

извештају поднесеном Конгрегацији за пропаганду вере 1629. године људи грчког обреда у Хрватској и Крањској означени су као "Срби или Илири" ("De Servianis, seu Illiricis...")⁶⁷.

Асимилација Срба била је бржа у крајевима где их је било мање, на пример у Штајерској. "Врло лако и брзо се извршило претапање Срба у сродне Словенце. Далеко су се удаљили од своје основне масе. Долазили су не у великим групама већ поједине породице, највише по неколико задруга, као што су она тројица већ напред поменутих динарских Срба Алексић, Дојчин и Вукмир, који су основали код Марибора село Ускоке. Тек су после дуге преписке успевали да добију нешто земље од аустријских власти, тим теже што су ове земље биле доста добро насељене у XVI веку; чим је неко од Срба погинуо или био заробљен, старинци су тежили да избаце његову породицу са имања (Biderman). Досељени Срби били су, дакле, без икаквог чвршћег економског и социјалног положаја; такве растурене оазе не могу се дуго одржати. Мењали су се под утицајем друкчије природе земљишта, климе, начина рада и друкчије цивилизације. Даље, немајући свепштеника, прелазили су у католичку или унијатску веру"⁶⁸.

О животу Срба у тим крајевима говоре и неке ситније вести, карактеристичне за тадашњи живот. Тако се Мариндолци ту же 1668. ратном савету да је барон Пургштал опљачкао све њихове ствари⁶⁹. Значајно сведочанство с краја XVII века оставио нам је Јоханес Вајкард Валватор у својој познатој књизи *Слава војводине Крањске*, објављеној у Нирнбергу 1689. године. Он пише да "Ускоци или Власи" живе између Метлике и Новог Места, да себе називају "староверци" а за духовног поглавару признају патријарха у Цариграду или у Москви⁷⁰. Говоре "свој влашки језик, који се не разликује много од хрватског". У погледу вере, Валватор наводи да се у Крањској поред римокатоличке ниједна друга вера не трпи "осим код Ускока који имају своју посебну веру, а ипак тако близу римокатоличкој, иако се држе чудних обреда. Зато јер се с католичким учитељима не препиру и не одвраћају људе од католичке цркве нити их за себе придобивају, већ се тихо,

⁶⁷ Исто, стр. 129.

⁶⁸ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 177.

⁶⁹ Забелешка у протоколу Croatica за јануар 1668. - Алекса Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, стр. 149.

⁷⁰ Janez. Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*. Izbor. Ljubljana 1968, стр. 13 и 28.

кротко и мирно држе своје, их у њиховој једноставности трпе, а веру им углавном као добру и хришћанску прогледају и имају их за *schismaticos*, то јест за одељене или црквене расколнике, јер не признају римског папу за свог поглавару...⁷¹. Ускоке у Крањској Валвазор лоцира нарочито на подручје Побрежја и Винице. За њих каже да имају велика села, док на Жумберку живе већином раштркано, по кућама; од обичаја посебно подробно описује обичај отмице невесте⁷². Валвазор доноси и гравир на којој се види више ускока а један од њих љуби руку калуђеру.

Сачуван споменик српске православне духовности на овим просторима такозване љубљанске плоче српских абагара описао је 1937. године др Никола Радојчић: "... један тужан споменик оскудице духовног блага међу Србима у овим странама. Збиља дирљив. Ја сам се упознао с њим у Државној књијници у Љубљани. То су две даске на којима је побожна и стрпљива воља урезала слике и текстове најпрече за ове далеко преле српске исељенике. Духовника су имали мало а књига још мање. Ратом, пљачком и сеобама све је пропало. А без вере и њених знакова народ није могао бити. Тако су настале Љубљанске даске. Из српских књига, особито зборника Вуковићева прегледане су и на њих урезане слике крста и оних светаца које Срби највише славе, са Србима милим православним и апокрифним молитвама и с тропарима и кондацима крсним славама. Отисци с дасака били су тако удешени, да су се могли сећи, и тако сечени носити као амајлије и амулети, као знак и одбрана православља и српства.

На једној страни они, ослоњени на дубоку хришћанску веру и чврсту народну свест, а на другој моћна држава и богата туђа црква, но у тој борби је остала победа њима⁷³.

Највероватније под утицајем љубљанских плоча српских абагара резао је абагар 1677. године свештеник, дрворезац Илија Видрановић⁷⁴.

⁷¹ Исто, стр. 90 - 91.

⁷² Miko Rupel, *Valvasorjevo berilo*, Ljubljana 1969, стр. 189 - 193.

⁷³ Никола Радојчић, *О политичком и културном развиту Срба у карловачком владичанству*. Извјештај о прослави 150-год, срп. прав. цркв. општине у Карловцу и 100. год. Л. Мушицког, Карловац 1937, стр. 20.

⁷⁴ *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, св. 4, Zagreb 1966, стр. 523. В. и Де-јан Медаковић, *Графика српских штампаних књига, XV-XVII века*, Београд 1958.

XVIII и XIX век - губљење идентитета

У XVIII век подручје Словеније улази мирно. Турска опасност је прошлост. Многи од досељених Срба су се стопили са већинским народом и поред националног идентитета изгубили и своју верску посебност (већином су придошли Срби били православне а мањим делом католичке вере). Изузетак чине рубни делови Жумберка који су лежали у Крањској, због везаности на већу концентрацију исте етничке масе.

Споменимо чињеницу да су после преласка патријарха Чарнојевића српска православна црква у западним земљама и народно самопоуздање ојачали и да је наступило неколико тешких деценија за унију. Јосип Мал о првој деценији XVIII века каже: "Положај за католицизам морао је бити врло неповољан, јер знамо да су чак сељаци из метличког и чрномелског окружја претили католичком свештенству и пајдашили су се са влашким духовницима и калуђерима из гомирског самостана. Подложници су хтели на сваки начин довести гомирске самостанце у Чрномел, да би им правили опходе и процесије по виноградима и њивама; с влашким реликвијама да би земљу благословили и очували је од туче и невремена"⁷⁵.

Догађаји повезани са интензивирањем унијаћења и прогонном православља на Жумберку од средине XVIII века се углавном не односе на подручје данашње Словеније, па их зато овде не обрађујемо. Као занимљивост наводимо да се по наредби крањског вицедома од 1684. године па током целог XVIII века из камералне благајне плаћало сваке године по 200 талира манастиру Лепавина за вршење божје службе о љубљанским годишњим сајмовима (вашарима). Правилан је закључак: "Било је то, уосталом, не толико скрб за верски напредак православних, колико обзир према трговачкој добити да не би изостао долазак трговаца грчког обреда"⁷⁶. Ускоци су имали у Љубљани и своје посебне гостионице, у којима се држало до њихових обичаја (строго држање поста) и у које су залазили кад су послом долазили у град⁷⁷.

Као једна од специфичности рубних делова Крањске у XVIII али и у почетку XIX века памте се хајдучи, који су имали своја скривалишта у брдима уз Пољанску долину, поред Ку-

⁷⁵ Јосип Мал, *Ускочке сеобе и словенске покрајине* стр. 171.

⁷⁶ *Исто*, стр. 174.

⁷⁷ *Исто*, стр. 191.

пе⁷⁸. У четама од 60 - 70 људи били су страх и трепет за села али и градове, на пример Чрномелј. Више пута мета пљачкашких напада били су жупници, а 29. јула 1736. и манастир Костањевца, у којем су осим рушења, убијена два редовника⁷⁹.

У XIX век Срби у Белој Крајини улазе са сачуваним националним идентитетом у Бојанцима и Мариндолу. У градовима Крањске тада срећемо поједине досељене Србе официре и државне службенике. Српско грађанство на овим просторима било је најјаче у Трсту, у којем бурне 1848. године долази до сарадње Срба са Словенцима и Хрватима у оснивању "Славјанског друштва", један од два тајника тог друштва био је и потоњи патријарх српски Герман Анђелић. Чланови друштва су 1849. године покренули и новине "Славјански родољуб". У спортском животу Љубљане остаће записан Стефан Мандић, Личанин, рођен у Грачацу 1. августа 1813. После завршене официрске школе у Бечком Новом Месту био је отпуштен због двобоја у који се запleo са официром који је вређао његово национално осећање⁸⁰. У Љубљану је дошао случајно 1838. и запослио се као чиновник градског магистрата. Био је одличан у борилачким спортовима, мачевању, јахању а 1844. је основао прву познату гимнастичку школу у Словенији. Године 1851. постао је први учитељ гимнастике на љубљанској гимназији а кад је 1863. у Љубљани основан "Јужни Сокол", Мандић је повео гимнастичку школу Сокола. Умро је у Љубљани, 25. септембра 1881.

У културном животу Љубљане и другој половини XIX века повремено налазимо Србе глумце, као што су били Милан Симоновић Никола, Жарко Савић и други.

Међу привредницима најистакнутији Србин је био Васо Петричић, рођен у Србу у Лици 19. фебруара 1837. Трговачку школу је завршио у Љубљани 1855. а од 1875. до 1910. имао је своју трговину; био је трговац децјим играчкама. Биран је за општинског саветника, начелника финансијског одељења, а од 1881. петнаест година љубљански заменик градоначелника ("поджупан"). Један је од иницијатора стварања Градске штедионице љубљанске, чији је председник био једанаест го-

⁷⁸ Leopold Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*. Ponatis iz "Danice" 1905. leta, Ljubljana 1906, стр. 62.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Drago Stepišnik: *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, Ljubljana 1968, стр. 72.

дина⁸¹. Објављивао је стручне чланке у "Словенском народу", а његов пример Србима је истицан у загребачком "Привреднику". Овај почасни грађанин Љубљане умро је 5. новембра 1915. године.

За верски живот малобројних Срба у Љубљани крајем XIX века значајно је навођење љубљанске парохије у Шематизми-ма православне парохије далматинске и истријске почетком 90-их година XIX века; више података о томе засад немамо.

У штампи крајем XIX века наилазимо повремено на спомињање Срба у Крањској у загребачком "Србобрану". Тако је 1889. објављена иронична песма проте Николе Беговића *Бојанци*, а 1897. чланак *Српски збор у Бојанцима у Крањској*, потписан са "Србин из Војводине Крањске"⁸².

Године 1905. "Политика" је јављала о оснивању српске читаонице у Љубљани⁸³. Био је то ипак само покушај, а у Љетопису црквене општине љубљанске остала су записана имена иницијатора: Емилијан Добрић из Бјеловара родом, трговац; Васо Петричић, трговац; Јован Савић, типограф; Драгутин Гулић, књиговезац и Поповић, председник графичког друштва у Љубљани⁸⁴. Тих година др Нико Жупанић, тада запослен у Народном музеју у Београду, антрополошки и етнографски је истраживао Бојанце, Мариндол и Жумберак. Резултат је 1909. објављен у Извештају о антрополошком и археолошком проучавању Срба у Крањској и 1912. године штампана студија *Жумберчани и Мариндолци. Прилог антропологији и етнографији Срба у Крањској*. Даље истраживање прошлости Срба у словеначким земљама настављено је по завршетку Првог светског рата, при чему су најзначајнији већ поменути радови Алексе Ивића и Јосипа Мала.

⁸¹ Enciklopedija Slovenije, књига 8, Ljubljana 1994, стр. 328.

⁸² "Србобран" од 9.(21.) децембра 1889. и од 9.(21.) септембра 1897.

⁸³ "Српска читаоница", Политика бр. 524, 29. јун 1905, стр. 3.

⁸⁴ Богдан Матковић: *Љетопис Српске православне црквене општине у Љубљани 1921 - 1941* (рукопис), стр. 14 и 28.

Nikola MILOVANČEV

INHABITING AND LIFE OF THE SERBS IN THE AREA OF TODAY'S
SLOVENIA IN THE PERIOD BETWEEN THE 15TH CENTURY AND THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Medieval migrations of Serbs caused by Turkish progression were one of the reasons for mass inhabiting of the Serbs in the areas of today's Slovenia and neighbouring regions (Istra, Venice, Julianska Krajina). Estates of the counts of Celje were visited by Serbian squires. They were also inhabited by the Serbs from Lika and family traditions can tell about this. The writer has some data concerning these counts and they refer to the existence of Orthodox people in Pounje and Lika before Turkish progression. There was mass moving of the Serbs from Bosnia and Dalmatia to Žumberak, Bela Krajina and Štajerska in the 16th century. Some old toponyms and inhabited places have names divided from etonims Rac = Račani, the Serb. The appearance of Orthodox religion in Dolenjska held up partly inhabited Serbs. Spreading of the union (Greek - Catholic) was done carefully. Assimilation of the Serbs was faster in the areas where there were less of them, for example in Štajerska. When in the 18th and 19th century Turkish threat passed, many of the Serbs became a part of majority of the people. They lost both their national identity and religion. Exceptions were only the Serbs in Bojanci and Marindol (Bela Krajina) and some intellectuals from Ljubljana.

Љубивоје *ЦЕРОВИЋ*
Музеј Војводине, Нови Сад

УДК 316.347(=861)(437.6)(091)"14/19"

СРБИ У СЛОВАЧКОЈ ОД XV ДО XX ВЕКА

У протеклим вековима, Срби су живели у многим градским и сеоским срединама у Словачкој. Живећи столећима са Словацима и другим народима на тлу ове словенске земље, створили су богату културно-историјску баштину. Она, у исто време, представља спону између српског и словачког народа.

Кључне речи: Срби, сеобе, Словачка, етно-културни односи

Српска властела у Горњој Земљи

Под притиском Турака, српско становништво са Балканског полуострва, предвођено својим племством, по одобрењу угарских краљева, насељава и Горњу Земљу, првом половином XV века.

Српски деспот Ђурађ Бранковић добио је од угарског краља Матије Корвина поседе на Великом житном острву, између Братиславе и Коморана, са седиштем у Дунајској Стреди. Био је тако први међу српском властелом који је имао поседе на тлу Словачке. Може се сматрати извесним да од тада - прве половине XV века - датирају досељавања српског становништва у Словачку.

На позив краља Матије Корвина, 1469. године у Угарску долази зетски војвода Милош Белмужевић. Поседе је добио у Њитранској жупанији, чије се седиште налазило у Шаштину.

На територији данашње Словачке, у XV и XVI веку, у саставу угарске војске, ратовали су деспот Радич Божић, војводе Јакшићи, Овчаревићи и др.

Најславнији међу српском властелом која се населила на подручје Словачке био је Павле Бакић.

Нашавши се пред непосредном турском опасношћу, угарски краљ Лајош II је, уз помоћ Срба, организовао одбрану ју-

жних граница испред отоманске најезде. У том смислу, 1525. године успоставио је сарадњу са српским велможом Павлом Бакићем.

У време борбе за наслеђе угарског престола после Мохачке битке и смрти краља Лајоша, претендент на престо Фердинанд Хабзбуршки га је поставио за заповедника шајкаша у Горњој Угарској. Основни задатак Бакићевих војника био је да спречи продор турске војске према Бечу. Пошто је допринео одбрани Беча од турске опсаде 1529. године, постао је симбол јунаштва, чија је слава борца против Турака проне-та читавим хришћанским светом. У њему су Срби видели свог најмоћнијег заштитника. Његово име оваплоћивало је херојску борбу српског народа против османских освајача.

Због својих заслуга, Павле Бакић је од Фердинанда добио имања у Горњој Земљи, односно Словачкој.

Подручје Западне Словачке Павле Бакић је насељавао српским становништвом. О томе сведочи његова преписка са Фердинандом Хабзбуршким.

Поседи Павла Бакића су се протезали од реке Трнавке и истоименог утврђења до крајњег запада Словачке - Холича на реци Морави, у дужини скоро стотину километара. У непосредној близини утврђења Трнавe, у кањону Трнавке, у тесна-цу на Малим Карпатима, Павле Бакић је са супругом Теодором и кћеркама Маргаритом и Ангелином поседовао утврђени град - замак Општри Камен, на тешко приступачном узвишењу.

Уочавајући значај шајкаша за одбрану земље, Фердинанд је Павлу Бакићу дао задатак да ојача шајкашку флотилу. Поред пунктова у Горњој Земљи - у Коморану, Шаљи, Остро-го-ну и Ђуру и њима прибрежним рекама, организовао је шајка-ше и на Драви, Мури и Сави.

Имајући на уму значај Срба уочи предстојећих битака са Турцима и у том контексту улогу Павла Бакића, Фердинанд Хабзбуршки му је 1537. године доделио титулу српског де-спота. У њему је видео личност способну да одржава везу и прати ситуацију у редовима Срба на конкурентској Запољ-ној страни, као и на турском подручју. Зато је Бакић исте го-дине именован и за капетана хусара, у јачини 2000 српских коњаника. Међутим, ускоро је погинуо у сукобу са турском војском у Славонији.

Иза Павла Бакића остале су његове кћерке Маргарита и Ангелина. За име Ангелине Бакић везан је "марјански култ" у Шаштину, који потиче из 1564. године. Међу наследницима

се истицао Петар Бакић, који је учествовао у Тридесетогодишњем рату (1618 - 1648) на страни аустријског цара, против војске ердељског кнеза Бетлена. Бакићеве су у XVII веку имали поседе у Шаштину, Холичу и Остријежу. Тамо је постојала и српска православна црква. У Холичу је она забележена 1663. године. Бакићи су помињани и у XVIII веку.

Сеобе Срба у Словачку

Насељавање Срба у Словачку у средњем веку остварено је у више таласа.

Први талас је кренуо другом половином XV века и потрајао до првих деценија XVI века, када се Срби досељавају на подручје Горњег Дунава, у Коморан и Братиславу, чинећи са Острогоном и Ђуром у Угарској језгро Краљевске шајкашке флотиле. Овај систем одбране, устројен по стратешкој замисли угарског краља Матије Корвина, као део одбрамбеног система од Турске, у целини се протезао од Братиславе до Земуна. У Горњој Земљи се ширио и на притоке Дунава. Најпознатији шајкашки центар у унутрашњости Словачке, чију су посаду чинили Срби, била је Шаља на реци Вагу.

Други талас српских сеоба у Словачку уследио је после неуспеле турске опсаде Беча 1529. године. Тада је Фердинанд Хабзбуршки одлучио да створи одбрамбени систем утврђења, којима су били захваћени и Срби. Сматрало се да ће се на тај начин, осим шајкашких утврђења на Дунаву, створити ланац тврђава на Морави, што ће онемогућити продор Турака у средиште Европе.

Трећи талас српских сеоба у Словачку догодио се у другој половини XVI и првој половини XVII века, када се усталила граница према Турској. Да би се осујетили могући османски продори, дуж северне границе изграђено је више утврђења, где се појављују и Срби. Упоредо са тим, због учешћа у борбама против Турака за време Дугог рата (1593 - 1606), Срби из Угарске се селе у Горњу Земљу, која је била под аустријском влашћу.

Четврти талас уследио је са Великом сеобом Срба 1690. године, када је на подручје Словачке на чело српског збег дошао патријарх Арсеније III Чарнојевић. Тада су се Срби населили у неколико насеља на територији југозападне Словачке.

У Братиславу су се Срби доселили крајем XV и током XVI века. У словенском свету Братислава је била позната као град из кога је, у другој половини IX века, почело ширење хришћанства на старословенском језику.

Бежећи испред турских зулума, током XVII века, Срби су долином Дунава доспели до Братиславе. Населили су подграђе, које се у XVII веку почело називати Рацки, односно Српски град.

Скалицу, у Западној Словачкој, према реци Морави, Срби насељавају у XVI веку. Била је то крајња северна тачка до које су доспели.

У непосредној близини Скалице било је утврђење Холич, које су изнад Мораве саградили Бакићи. Непосредно уз замак налазило се српско насеље Добра Вода.

Почетком XVII века, на обронцима Малих Карпата, према реци Мијави, Срби су живели и у Сеници.

Између поменутих утврђења на подручју Малих Карпата, према Морави на западу и Трнавки према истоку, помињу се насеља у којима су живели Срби у XVI и XVII веку: Остријез, Буково, Бановце, Борски Микулаш, Борски Петер, Куков, Моравски Јан, Бохдановце.

Срби су населили и Модру и Вишпук на подручју Западне Словачке.

Одвојене од националног стабла, српске енклаве у Словачкој су нестале, остављајући трагове свога живота у црквеним књигама, напуштеним црквама, запуштеним гробљима, као и у породичним именима.

Коморан - средиште српског народа

Током пола миленијума Коморан је био средиште српског народа у Словачкој, у Горњој Земљи.

Од прве опсаде Беча 1529. па све до последње опсаде 1683. године, историја Коморана била је испуњена непрестаном борбом против Османлија, на граници двеју империја.

У време "Дугог рата" (1593 - 1606) Коморан је одиграо одлучујућу улогу у одбрани Беча, када је заустављена турска војска под вођством великог везира Синан-паше, у лето 1594. године.

При крају рата, 1605. године, кад су Турци освојили Вишеград и Острогон, Коморан је остао неосвојив. На шајкама испред града склопљен је мир међу зараћеним странама. Од та-

да, у свим наредним аустријско-турским ратовима, Турци су заобилазили Коморан.

Ратна разарања су готово опустошила Горњу Земљу, па је аустријска власт предузела мере да је насели. У околини Коморана живеће су распуштене чете Срба ратника, којима су командовали војводе Дели Марко, Петар Рац и Сава Темпшварац. Део њихових војника ступио је у редове коморанских шајкаша.

Почетком XVII века, склањајући се испред турских прогона, који су били појачани после "Дугог рата" (1593-1606), у Коморан се досељавају становници из Српског Ковина, са острва Чепела, јужно од Будима.

Наиме, положај Срба у Горњем Ковину из основа се изменио у време "Дугог рата", када су стали на страну хришћанске војске и помагали је. По завршетку рата били су изложени прогонима, а изгубили су и повластице. Зато су одлучили да се селе. Овог пута одабрали су Коморан. Одлука да се селе у тај град заснивала се на процени да ће у овом једином граду ван Отоманске империје који је имао организовану српску православну црквену општину моћи да се успешно баве трговином и занатима, на основу привилегија које су им у ранијим вековима давали угарски краљеви. Почетком XVII века доселили су се у Коморан.

Долазак Ковинаца унео је квалитетне промене у живот Срба у Коморану, тим пре што се изменила социјална структура становништва. Наиме, до њиховог доласка доминирао је војнички сталеж. Сада су водеће друштвене позиције преузеле Ковинци, као богати и уметни трговци и занатлије. У односу на староседеоце, шајкаше, имали су развијенију грађанску свест и ширу културу. Веома значајно за регулисање положаја српског народа у овом граду било је познавање права привилегованих општина, непознато шајкашима, који су знали само за одредбе Дворске коморе. То је у почетку доводило до извесних несугласица између староседелаца и досељеника, које су временом отклоњене, посебно преко посредовања заједничке црквене општине.

Захваљујући досељеницима из Српског Ковина, Коморанци су 1655. године добили краљевску диплому од Фердинанда III, којом су им призната привилегована права. Захваљујући тој дипломи, Коморанци су могли дочекати патријарха Арсенија III Чарнојевића и вођство српског народа 1690. године,

као најорганизованија српска црквена општина, у којој се стекао најсвеснији део Срба у Угарској.

Прекретницу у животу српског народа представљала је Велика сеоба 1690. године, под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића. Крајња тачка до које је доспело вођство српског народа, предвођено патријархом, био је Коморан. У том преломном тренутку српске историје овај град је постао политички и духовни центар Срба.

У лето 1690. патријарх се нашао у Коморану. Био је на челу народа који је избегао испред турске опасности. Одавде је послао изасланство у Беч да добије привилегије за свој народ.

У том тренутку, Коморан је постао духовно и световно седиште српског народа. У Горњој Земљи се слегло вођство народа: свештенство, племство, трговци и занатлије.

Стратешки посматрано, патријарх из Коморана је желео да цара и Двор убеди да нису у питању неорганизовани прогонници и очајници, већ самосвестан, храбар и одлучан народ за кога моли азил и заштиту. Посебно је нагласио да се одазива на позив који је 6. априла 1690. године цар Леополд I упутио Србима.

Патријарх је у Беч упутио делегацију са епископом Исаијом Ђаковићем на челу. Поред њега су били и Коморанци Адам Фелдварија и Јован Монастерлија.

Резултат преговора била је прва привилегија, коју су патријарху у Коморан 21. августа 1690. године донели његови изасланици. Србима је загарантована народно-црквена аутономија. Овај темељни документ постао је основом за регулисање статуса српског народа у Хабзбуршкој монархији.

Срби из Коморана имали су значајну улогу у време Бечког рата и Велике сеобе Срба. Међу њима се посебно истицао Јован Монастерлија. Он је после патријарха Арсенија III Чарнојевића најзначајнија личност из тога периода српске историје. У богатој галерији ликова из Коморана припада му почасно место.

Јован Монастерлија је стекао славу у бици код Сланкамена, 1691. године. У критичној ситуацији на фронту са Турцима, у намери да укључи и српску војску, цар Леополд I је на предлог коморанских Срба, 11. априла 1691. године именовао Јована Монастерлију за вицедукса, односно подвојводу. На тај начин Монастерлија је постао заповедник Српске војске у Хабзбуршком царству, што после њега ником није успело.

Главнина српске војске, око десет хиљада војника са Монастерлијом на челу, прикључила се армији којом је командовао маркгроф Лудвиг Баденски.

Трупе су се окупиле у Будиму, где је јула 1691. године дошао Лудвиг Баденски. Одатле је српска војска, заједно са аустријским снагама, кренула преко Мохача према Осјеку. Монастерлијина војска је ишла десном обалом Дунава како би се сустрела са војском Мустафа-паше који је прешао Саву код Београда.

Хришћанска војска се у близини Сланкамена нашла насупрот турској војсци 19. августа 1691. године. На почетку битке пао је Мустафа Ђуприлић, па је међу Турцима завладала паника. У одлучујући јуриш на Турке први је кренуо Јован Монастерлија на челу српске војске. Из турскога табора изнели су као ратни плен 34 ратне заставе и 11 тугова.

После битке код Сланкамена, Јован Монастерлија и српска војска добили су висока признања од Бечког двора.

Међу коморанским Србима истицали су се и Адам Фелдварија, дипломатски саветник патријарха Арсенија III и Стефан Продан Штета, херојски бранитељ Титела испред турских налета.

Српска православна црква је у очувању верског и националног идентитета Коморанаца имала велики значај. Ово тим пре, што се овај град налазио на истуреној северној позицији српске популације, окружен католичким и протестантским живљем - Немцима, Мађарима и Словацима.

Међу Србе у Коморану српски калуђери су дошли почетком XVI века. Прву цркву у Коморану Срби су подигли почетком XVI века, о чему сведочи сачувани месингани печат српске православне црквене општине, на којем стоји датум: 17. мај 1511. године. Подизање цркве, посвећене Вавдењу Пресвете Богородице, организовали су калуђери из Хиландара. Сматра се да је и давање имена цркви у Коморану у непосредној вези са манастиром Хиландаром, чија је црква такође посвећена истом празнику; а то симболише духовну везу српског народа на широком балканско-панонском простору.

Приликом проширења коморанске тврђаве, стара црква је порушена 1648. године, када је отпочело зидање нове цркве. Ова црква се поново нашла на мети преуређивања града па је и она порушена, а 1665. године саграђена је нова.

У периоду од 1754. до 1770. године изграђена је нова црква у барокно-рокајном стилу. Саграђена је "трудом и извидени-

јем православних христијан коморанских". Да би што више помогли цркву, најимућнији су се записивали у "парусије".

Прворазредан извор за историју Срба у Коморану има Протокол српске православне црквене општине, који је вођен од 1659. до 1777. године. Протокол није само хроника о црквеним збивањима већ и сведочанство о животу српског народа у овој удаљеној енклави. Као такав представља најстарији очувани протокол међу Србима у Угарској.

Српска православна црква у Коморану била је одвојена од своје матичне цркве, која је била организована у оквирима Отоманске империје, па је имала и специфичну организацију. Највишу црквену власт имао је Христијански сабор, који су сачињавали "коморански христијански Срби". Његов састав чинили су сви одрасли мушкарци. Христијански сабор је расправљао и одлучивао о питањима у надлежности црквене општине, а понекад и о приватним споровима међу верницима. Црквом је, по одлуци Христијанског сабора, управљао црквени отац - епитроп - уз помоћ два или три црквена сина - надзиратеља. Њихов задатак је био да брину о добру цркве и црквене општине, односно о свештенству, учитељима, материјалном положају цркве и уопште о стварима битним за живот српског народа у овој удаљеној енклави. Бирани су на годину дана, али су могли да на овом положају остану и дуже. Рачуне о свом раду полагали су Христијанском сабору и редовно су били "чисти и прави, без сваке хибе".

Најснажнија личност која је деловала у духовном животу Горње Земље и међу Коморанцима, у првој половини XVIII века, био је Гаврило Стефановић Венцловић, најкарактеристичнији представник српско-словенске књижевности у првој половини XVIII века. Припадао је ученицима Кипријана Рачанина, из чувене Рачанске школе.

Дошао је у Горњу Земљу у време Велике сеобе. Поуздано се зна да је био јеромонах у Сентандреји 1736. године. У Ђуру је као капелан деловао од 1736. до 1739. године, да би тада дошао у Коморан и ту је остао наредну деценију, када му се губе трагови. Можда је, заједно са својим верницима, после укидања шајкашког сталежа у Горњој Земљи, отишао на југ, у Бачку.

Његов опус, поред осталог, садржи преписе црквених књига, као и преводе, пре свега, руских аутора.

Кад је реч о деловању међу верницима, мора се имати на уму и језик Гаврила Венцловића. Радове за црквену употребу писао је српско-словенским језиком, у духу са црквеним тра-

дицијама. Када, међутим, пише за народ, посебно када као проповедник саставља беседе, он се служи народним језиком, позивајући се на Библију. "И сам Бог", говорио је он, "рекао је Мојсеју да сабере људе и да им говори тако да могу разумети и синове своје научити". Од тога није одустао ни када је четрдесетих година XVIII века превладао рускословенски језик.

Књижевни и културни значај имале су црквене беседе Венцловића. Од 1739. био је капелан српским шајкашима у "славном граду Коморану". Његове беседе са црквене предикаонице одликују се чистим и течним народним језиком. Оне показују добро познавање народног живота, разумевање народних потреба, озбиљно схватање пастирске дужности. Његове проповеди се убрјају у врхунска дела српског црквеног беседништва.

Беседе Венцловића у коморанској српској православној цркви слушао је и млади Јован Рајић, који је од 1744. године похађао Латинску школу у овом граду.

Срби на школовању у Словачкој

Током XVIII и XIX века на подручју Словачке, у Братислави, Модри, Трнави, Кошицама, Кежмарку, Прешову и Левочи - учило је више од две хиљаде Срба, од којих су трећина били студенти.

Опредељење Срба за школовање у Словачкој било је резултат уверења да ће међу словачким протестантима наћи савезнике у борби против католицизма и унијатства.

На лицејима и универзитетима у Словачкој читаве генерације младих српских интелектуалаца припремале су се за борбу за националну еманципацију.

На српску омладину која се школовала у Словачкој огroman утицај имали су словачки носиоци просвећености и националног препорода и панславистичких идеја, као што су били: Матеј Бел, Јан Томка Саски, Јозеф Бенцур, Павел Јозеф Шафарик, Јан Колар, Људевит Штур.

Међу многим Србима школованим у Словачкој у XVIII и XIX веку истицали су се појединци који су касније постали носиоци политичког, друштвеног и културног живота свога народа: Павле Јулинац, Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Теодор Јанковић Миријевски, Јован Мушкатиновић, Павле Кенгелац, Јоаким Вујић, Атанасије Стојковић, Милован Видако-

вић, Димитрије Давидовић, Димитрије Тирол, Теодор Павловић, Јован Стерија Поповић, Алекса Јанковић, Јован Илић, Ђура Даничић, Богобој Атанацковић, Васа Живковић, Ђорђе Натошевић, Светозар Милетић, Јован Ђорђевић, Јован Јовановић Змај, Јован Бошковић, Коста Трифковић, Јован Грчић Миленко и други.

Нестајање Срба

Од средине XVIII века отпочело је опадање броја Срба у Горњој Земљи. Непосредни повод било је пресељење шајкаша у Бачку 1751. године.

Наиме, после Београдског мира 1739. године, када се аустријско-турска граница усталила на Сави и Дунаву, Дворски ратни савет је одлучио да гранично подручје помери ближе Сави и Дунаву. Осим развојачења Потиске и Поморишке границе 1741. године, и шајкаши из Горње Земље су померени далеко на југ, у Шајкашку, на подручје будућег Тителског батаљона. Последњи шајкашки војвода у Коморану Владислав Фејервари, који је ступио на дужност 1746. године, овде је живео до 1751. године, када је царица Марија Терезија њему и његовој деци подарила племство и поседе у Новом Ковиљу, који се налазио на територији Шајкашког батаљона у Бачкој.

На процес нестајања српског становништва у Горњој Земљи утицало је и стварање нових центара концентрације српског становништва после сеоба према југу Угарске. Осим тога, српска мануфактура, доминантна у XVIII веку, са превазиђеним начином производње није могла да конкурише снажном развоју индустрије у Аустријском царству, као што се и шајкашки једрењаци нису могли поредити са паробродима који су пловили Дунавом. Банкарски и индустријски капитал у рукама Немаца и Јевреја бацио је на маргину уситњени капитал српске грађанске класе, ослоњен на занатски и мануфактурни начин производње.

На територији Словачке у време Првог светског рата налазили су се српски заробљенички логори, и то у Великом Међеру, Дунајској Стреди, Шаморину и у другим местима. У њима је умрло око осам хиљада српских заробљеника. Српска војничка гробља сведоче о трагичној судбини српског народа и на овим просторима у време Првог светског рата.

Одлукама Париске мировне конференције 1919. године, Коморан се нашао у саставу Чехословачке Републике. У овом граду је остала да делује једина српска православна црквена општина на територији Чехословачке у Коморану.

У периоду између два светска рата успостављени су срдачни и пријатељски политички, економски и културни односи између Југославије и Чехословачке. У то време део малобројне српске дијаспоре иселио се у матичну земљу, док је део остао да живи у граду својих предака.

После Другог светског рата малобројна српска заједница у Коморану наставила је живот у измењеним политичким, друштвеним и социјалним приликама. Живот српске православне црквене општине у овом граду "био је несигуран, препун патњи, са више покушаја о њену ликвидацију, чија је била последица и то да се богослужбени живот одвијао само у одређеним приликама".

После великих промена у друштвено-политичком животу Словачке, која је 1992. године постала независна и суверена држава, српска православна црквена општина у Коморану је оживела, а у цркви се редовно одржавају богослужења. Поново се чује српска реч.

Литература:

- Церовић Љ.: *Срби у Словачкој*, Београд, 1997.
Ивић А.: *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе 1703*, Нови Сад, 1929.
Кмећ Ј.: *Југословенско-словачке славистичке везе*, Нови Сад, 1987.
Ковијанић Р.: *Српски писци у Братислави у Модри XVIII века*, Нови Сад, 1973.
Ковијанић Р.: *Српски романтичари у Словачкој*, Нови Сад 1979.
Поповић Д. Ј.: *Срби у Војводини. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Нови Сад, 1957.
Поповић Д. Ј.: *Срби у Војводини од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, Нови Сад, 1957.
Поповић Д. Ј.: *Срби у Војводини од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, Нови Сад, 1957.
Радовановић Б.: *Православна црква у Коморану*. Коморан, 1995.
Скерлић Ј.: *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1923.

Ljubivoje *CEROVIĆ*

THE SERBS IN SLOVAKIA IN THE PERIOD BETWEEN 15TH AND 20TH
CENTURY

In previous centuries, the Serbs used to live in various urban and rural areas in Slovakia. Living together with the Slovaks and other peoples on the ground of this Slovenian country, they cherished very rich cultural and historical heritage. At the same time, it represents the bridge between the Serbian and Slovakian people.

Младена ПРЕЛИЋ
Етнографски институт САНУ, Београд

УДК 323.1(=861)(439)

СРБИ У МАЂАРСКОЈ: ЈЕДАН ПОГЛЕД НА САВРЕМЕНУ СИТУАЦИЈУ

Поглед на савремено стање националне мањине - Срба у Мађарској. Кратак преглед социо-демографских карактеристика заједнице, њеног положаја, институција, и посебно питања етничког идентитета, и начина и могућности његовог одржавања. Последњих неколико година, у вези са Србима у Мађарској, одигравају се значајни процеси друштвене трансформације - на спољном плану процес транзиције мађарског друштва и промена положаја мањина, а на унутрашњем - промена карактеристика саме српске заједнице. Нови проблеми и налажење нових одговора указују на динамичне процесе етничке идентификације у савременим условима.

Кључне речи: Етнички идентитет - национална мањина - Срби у Мађарској.

Српска заједница у Мађарској данас је изразито малобројна група. Према процени српских институција, као што је на пример Српски демократски савез, њих има око 5 000, а према последњем попису становника из 1990, непуних 3 000¹. Срби у Мађарској данас живе у Будимпешти и околини, односно низ Дунав - од Сентандреје до Ловре, уз Мориш - од Сегедина до Батање и по Барањи и Бачкој, где има и таквих насеља у којима живе само по две - три српске породице (Шумберак, Борјад, Вилањ ...). Места у којима живи српско становништво има

¹ Корекције броја припадника мањине добијених пописом од мањинских организација обављају се због специфичне методологије пописивања, као и због претпоставке да се због историјских услова живота припадници мањине не изјашњавају увек радо као такви на пописима становника. Интересантно је приметити и то да ни остале мањине у данашњој Мађарској нису више бројне. Процентуално, на попису становника, оне једва прелазе 2%. Ако се уваже корекције мањинских институција у вези с бројношћу њихових припадника, онда је заступљеност мањина у укупном становништву око 10%. И у том случају Мађарска се убраја у ред ретких изузетака међу савременим државама - оних које су у високом проценту етнички хомогене.

четрдесетак², али се може рећи да се значајнији друштвени живот одвија у оних десетак насеља која имају колико-толико бројну заједницу (бар стотињак особа), школу или наставу на српском језику и/или сталног свештеника (Батања, Ловра, Помаз, Калаз, Деска, Бата, Чип, Сантово, Сегедин, Сентиван...). Најбројнији су, претпоставља се, Срби у Будимпешти, али због урбаних услова живота и карактера популације (данашњи становници Будимпеште - Срби у највећем броју су савремени урбани мигранти - досељеници из различитих сеоских средина после Другог светског рата) и најмање међусобно повезани.

За карактерисање српске заједнице у Мађарској данас интересантни су још неки социо-демографски подаци, који се могу ишчитати из резултата последњег пописа становништва из 1990. године, посебно у поређењу са осталим мањинама у Мађарској или са већином³. Занимљиво је, на пример, да је од свих мањина у Мађарској, кад је реч о Србима највеће поклапање у броју оних који су се изјаснили да су српске припадности, односно српског матерњег језика (2 905 се изјаснило као Срби, а 2 953 да су српског матерњег језика). Од оних који су се изјаснили као Срби, 79,95% је изјавило и да им је матерњи језик српски, а од оних који су се изјаснили да им је матерњи језик српски, 81,3% је и српске националне припадности. Дакле, кад су у питању Срби, језичка и етничка припадност блиско су повезане.

Даље, фертилитет, који је у Мађарској, као и наталитет, врло низак, што од 1980. године изазива пад укупног броја популације, код Срба је најнижи од свих етничких група. Са падом наталитета и фертилитета повезана је и лоша старосна структура Срба у Мађарској. На пример, 1990. године, трећина припадника српске заједнице била је стара изнад 60 година, али ни у случају осталих мањина слика није много боља. Свим мањинама опада и број и наталитет. Изузетак су једино Роми.

² Према евиденцији пописа становника, таквих насеља има 39; Српска православна црква односно Будимска епархија има 37 живих парохија, мада само 10 свештеника. Српске локалне самоуправе, после доношења Закона о етничким и националним мањинама, који је омогућио такав облик организовања, створене су у 19 места.

³ Поред већ поменутих ограда о апсолутној вредности бројки са пописа становника - оне су званичан документ Државног завода за статистику, па сам сматрала да су у њему изнесени подаци интересантни, нарочито за међусобно упоређивање.

Затим, Срби су натпросечно образовани, штавише, имају најбољи образовни просек у држави од свих етничких група, рачунајући и већинску. Образовни просек у држави веома је низак - на пример - процент високошколски образованих у популацији изнад 25 година старости је 10,1%, а код Срба - нешто више од 13%. Пољопривредно становништво је код Срба ипак нешто изнад просека, а однос градског према сеоском и приградском становништву је отприлике 1 : 2, али то не значи да су сви становници сеоских насеља и пољопривредни произвођачи.

Осим тога, процент мешовитих бракова је изразито висок (51,9%) и Срби су овде у врху, одмах после Словака (56%). И у другим случајевима, међутим ти проценти су високи, изузев код Рома (10,8%) (вредности су у попису исказане само кад су у питању жена - припадница мањине, муж - Мађар). Висок процент мешовитих бракова је последица малобројности заједнице у оквиру које је све теже наћи одговарајућег партнера. Интересантно је приметити да је још почетком XX века заједница, напротив, била изразито затворена у том погледу, а до њеног већег отварања дошло је тек у годинама после Другог светског рата, дакле у последње две - три генерације (cf. М. Прелић, 1997).

На крају, занимљиво је и то да је пописом из 1990. установљено да је процес асимилације деце из чисто српских бракова најнижи - мањи од 4% - док код Словака, Немаца и Словенаца, на пример, износи више од 30%.

Постојање данашње заједнице Срба у Мађарској је последица историјских околности, односно дуготрајних миграција становништва са Балкана у Подунавље. Досељавање српског становништва у различитом интензитету може се пратити још од средњег века, а посебно су га интензивирала турска освајања. Печат том процесу свакако је дала Велика сеоба из 1690, предвођена патријархом Чарнојевићем. Како је један од данашњих руководиоца ове заједнице формулисао - савремени Срби у Мађарској себе сматрају "биолошким, духовним и политичким наследницима" оних Срба који су дошли са Чарнојевићем (М. Недељков, 1994: 31). Срби су се по Угарској расејали у малим групама, већином по селима, али и градовима, где су током XVIII века успели да се уздигну и да створе специфичну културу, која и данас чини темељ позитивног идентитета, односно осећања поноса српске заједнице у Мађарској, а значајна је и за матичну културу. Због дуго-

трајности свог присуства, која се може историјски докумен-товати, српска заједница у Мађарској себе сматра историј-ском, такорећи аутохтоном мањином. Шта се десило током XIX века са овим огранком српског народа (пре свега мисли се на Будимпешту и околину), односно шта су били узроци а шта последице њихове упадљиве депопулације током овог века - одговор би се могао добити само пажљивим компара-тивним и опсежним истраживањем у које би биле укључене и историјска демографија и економска историја, као и непри-страсно истраживање утицаја мађаризације на Србе и остале мањине, али је чињеница да су крај века дочекали као бројно, па и материјално ослабљена група. Судбина Срба у данашњој Мађарској, током XIX века већ доведена у питање, може се поуздано рећи, запечаћена је повлачењем граница након Пр-вог светског рата и оптацијом више од 60% Срба - тадашњих становника Мађарске за Краљевину СХС. Од тада, ова сад већ сасвим малобројна заједница труди се да се одржи, али се суочава са чињеницом свог биолошког нестајања. Уз то, по-сле Другог светског рата, од ове заједнице, односно од Срп-ске православне цркве у Мађарској, одузета је имовина, по-држављене су црквене школе, и неколико значајних задуж-бина, што је још више смањило њене могућности да одржа-ва свој посебни идентитет.

Међутим, иако је број Срба у Мађарској скоро незнатан, и даље се смањује, реч је о заједници која је врло занимљива и која показује веома снажну колективну вољу да се бори за одржавање својих културних посебности и за задовољење специфичних културних потреба, сматрајући да јој право на то припада док год постоји макар и сасвим мала група људи која такве потребе има.

Српска заједница у Мађарској данас има статус национал-не мањине, а права су јој, као и осталим таквим заједницама, гарантована на основу закона донесеног 1993. године.

Осим што себе сматрају историјском, њиховим термином - "коренимом" националном мањином, која и у односу на ве-ћински и у односу на матични народ има одређене посебно-сти, Срби у Мађарској такође себе сматрају интегралним де-лом српског народа (Сарадња..., 1994: 18), као и лојалним гра-ђанима Мађарске. Могу се сматрати и политичком заједни-цом, с обзиром на то да су као политичка заједница у најве-ћем броју и досељени са Великом сеобом и да су више од три столећа живели на територији данашње Мађарске као орга-

низована, институционализована мањина (R.Parr, 1996: 31). Као институционализована мањина живе и данас, а најважније од њихових институција су Српска православна црква (Будимска епархија), Самоуправа Срба у Мађарској, Српски демократски савез, школе (једна гимназија и четири основне школе), клубови, библиотеке, културно-уметничка друштва, позориште "Јоаким Вујић", и друге. Постојање мреже институција не само данас него и у прошлости може се сматрати и једним од кључних фактора опстанка групе, јер, како примећује Радо, већи број досадашњих истраживања етничитета омогућава да се тврди да "капацитет преживљавања" мањина зависи од њихове способности да се самоорганизују у форми "паралелног друштва". Истраживања показују да је одлучујући фактор процеса асимилације, акултурације и језичке промене прекид у процесу социјализације унутар етничке групе и сузавање "социјализацијског простора" етничке групе. То усмерава пажњу на функционисање групе као целине, јер само таква група као целина продукује и кроз различите агенсе социјализације шири информације, вредности и ставове који садрже и "етничке поруке" (P.Rado, 1994: 130-131). Може се тврдити да континуитет постојања и функционисања институција гарантује континуитет друштвеног живота групе, и постојања њене унутрашње друштвене динамике. Тако је и постојање српске заједнице пресудан фактор одржавања посебног етничког идентитета. Етнички идентитет је колективни идентитет, који се ствара, испољава и репродукује у оквиру групе. Мада је његов носилац, као и код сваког идентитета, у крајњој линији појединац, стратегије одржавања етничког идентитета као појединачне стратегије могу се одржавати неко време, али су, дугорочно, осуђене на пропаст (P. Rado, 1994: 139).

Као заједница која жели да одржава свој посебни етнички идентитет и пренесе га на следеће генерације, Срби у Мађарској користе и одређене групне стратегије које бисмо могли најопштије да одредимо као стратегије друштвеног развоја и афирмације, као и стратегије културне афирмације.

Под стратегијама друштвеног развоја могао би се подразумевати развој институција, изграђивање свести о заједништву и солидарности, одржавање комуникације међу члановима групе, као и социјализација нових чланова.

Под друштвеном афирмацијом могла би се подразумевати тежња за интеграцијом и што бољим друштвеним положајем

групе (борба за политичка права, борба за материјалне ресурсе, итд.). Такође и појединачна афирмација припадника групе, стицање друштвеног угледа појединца - мада представља личну стратегију, доноси углед целој групи. Овде се сврстава и успостављање партнерских односа с другим мањинама, надлежним институцијама у Мађарској и у матици.

Под културном афирмацијом може се подразумевати презентација културних вредности групе, и то у сопственим оквирима, према матичном народу или према већинском народу: избор репрезентативног сета симбола и његово пласирање у јавност - промоција културних вредности групе (односно "културне баштине", у коју могу да се сврстају културно-историјски споменици - цркве, музеји, архитектонски споменици, али и резултати савременог уметничког - позоришног, музичког, књижевног - па и научног стваралаштва, као и фолклор, који би, с обзиром на то да све више губи своје изворне функције, исправније било означити појмом фолклоризам).

Борба за сопствени културни идентитет битно је одређена процесима у ширем друштву. Као најкарактеристичнији од њих, у мађарском друштву данас се може одредити транзиција - темељна трансформација државе и друштва, посебно политичког и економског живота. Тим процесом ствара се савим нови друштвени контекст, у коме мањинци треба да се афирмишу. Осим тога што отварање друштва и његова демократизација свакако чине повољне околности за друштвену афирмацију мањина (успостављање друштвених аутономија уместо државног патернализма, Закон о етничким и националним мањинама, који гарантује одређени степен културне аутономије па и политичких права, повратак цркве у јавну сферу, итд.), убрзане промене чине друштва у транзицији нестабилним и посебно отежавају прилагођавање тако малих и немоћних заједница као што су националне мањине, па то може да поспешу убрзану асимилацију и нестанак таквих група. Принцип слободе ствара простор отворене конкуренције интереса, потреба, култура у коме мале заједнице могу да пропадну, ако немају посебну заштиту. Изложеност мањинске културе искључивом дејству тржишта за мањине није повољна због малобројне публике (cf. П. Ластих, 1993: 4-5). Осим тога, од 90-их година, распадом претходно постојећег Демократског савеза Јужних Словена, који је био институција под потпуном државном контролом, а обухватао Србе, Хрвате и Словенце, стварају се посебни Демократски савези, а

затим и тзв. мањинске самоуправе - институције које имају извесну аутономију и заступају не само културне него и политичке интересе одговарајућих група. Тако Срби имају прилике да последњих година стварају и развијају посебне институције и своја посебна средства информисања. То је, с једне стране, предност, али, с друге стране, такође, отварају се многа питања и дилеме.

Осим спољног, битан је и унутрашњи план, односно карактеристике саме групе, које се временом мењају под утицајем разних фактора. Најупадљивије је да је у релативно кратком времену (нпр. за две генерације) дошло до промена унутар саме српске заједнице које се односе и на њен културни идентитет - на пример, процент мешовитих бракова, почетком века минималан, и још увек релативно мали између два рата, повећан је на преко 50%, па су ти бракови, и потомци из њих, данас заправо постали карактеристични случајеви. У вези с тим је и све шире прихватање мађарског језика као ефективног језика комуникације, у приватној сфери, и то сада већ и унутар чисто српских породица. Осим тога, процес урбанизације такође је изменио унутрашњу слику заједнице - иако сам на почетку поменула да две трећине Срба живи на селу - то у великој мери више нису сељаци. Најчешће, у ствари, није реч о селима него о приградским насељима и људима који живе на селу, али раде у граду.

Све те промене - и спољне и унутрашње, захтевају ново формулисање и осмишљавање стратегија одржавања идентитета - у области друштвеног развоја и у области друштвене и културне афирмације групе.

Поводом разних стратешких и тактичких питања која се односе на идентитет, међу Србима у Мађарској су се последњих година развила разна мишљења и струје - назовимо их сасвим условно - конзервативна и либерална, елитистичка и популистичка, модернизаторска и традиционалистичка, активна и пасивна, склона компромисима или несклона компромисима са државним властима, која се залаже за постојање једне српске институције која би обухватала или координирала све остале или за паралелно постојање две или више међусобно аутономних, итд.

За нас који се бавимо културом, можда је најинтересантније питање које се јавља у оквиру стратегија културне афирмације, а оно гласи: - да ли српска култура у Мађарској треба да се првенствено заснива на фолклору или у оквиру

ње морају да се развијају и, на пример, позориште, ликовна уметност, модерна музика... За то је последњих година било примера, али увек уз дискусије унутар заједнице - да ли је то баш оно што нам је потребно. Један од примера те врсте је стављање на репертоар Српског позоришта "Јоаким Вујић" из Помаза Диренматовог комада *Краљ Јован*. Многи припадници заједнице делили су мишљење да је дужност овог позоришта да игра нешто популарно, "за народ", а парадигма популарне представе "за наш народ" постала је *Сеоска лола*⁴. Дилема о садржајима културе заступљена је и међу руководиоцима заједнице. Речима једног од њих: "... Нови, аутентични, и легитимни руководиоци мањина су се с друге стране окренули неговању виших облика културе - уместо народне која се и иначе више губи, односно губи своју ранију функцију, а у чијим оквирима су мањине у Мађарској и вештачким, државним средствима (присилом) биле задржане. Преферирање фолклоризма на штету осталих грана културе у којима има кључну улогу матерњи језик, као и етнографије на уштрб других научних истраживања, те спречавање стварања сопствених културних институција су јачали традиционализам и осиромашење културе мањина, а у крајњој линији убржавали његову асимилацију. Сада, међутим, у културној делатности српске организације и грађана Срба долазе до већег изражаја друге врсте активности - рад на формирању институционалних оквира неговања културе, покретање недељника "Српске народне новине", ТВ емисије - "Српски екран", интензивна издавачка делатност која превазилази оквире локалног књижевног стваралаштва, покретање позоришне делатности, те, неговање облика културе који немају у првом реду мањински већ много шири општини културни и људски карактер као што је отварање приватне ликовне галерије Роцков у Будимпешти чији су власници Срби и који окупљају српске уметнике и интелигенцију, као и обележавање 50-годишњице смрти чувеног проналазача и научника Николе Тесле, чији лик представља важан елемент опште српске културе и чија делатност је у младости била уско повезана са Мађарском и са Србима у овој земљи" (П. Ластиф, 1993: 4).

⁴ *Сеоска лола* је комад Еде Тота "из народног живота, с игром и певањем". У посрбљеној варијанти изведен је први пут у Београду 1878, и као изузетно популаран, одржао се на позорницама Београда, Војводине, Србије и Босне скоро тридесет година (I.Poth, 1987: 172 - 182).

Питање је у ствари: да ли је затварање мањинске културе искључиво у оквиру фолклора, или боље речено фолклоризма и "народних традиција", што је у периоду социјализма врло много подстицано, управо оно што, путем гетоизације, води њеној асимилацији.

Интересантно је да се мањинци, и ако унутар групе разреши ову дилему и окрену се неговању културе комплексно и широко схваћене, најчешће суочавају са стереотипима и предрасудама средине, а често и надлежних за питања културе мањине, о томе шта је "етничка" култура. Бавећи се односом политике и културе мањина у савременој Мађарској, Рихард Пап говори о управо поменутој прослави годишњице Николе Тесле: "Изложбу о Тесли је 1993. године организовао Српски демократски савез. То је била двојезична изложба високог ранга. Изложбу су организовали из сопствених средстава, односно, од државе нису добили никакву материјалну помоћ. Разлог за ускраћивање помоћи је неразумевање: она врста културног схватања по којој се под мањинским и другим културама подразумевају искључиво групе за народне игре, народне песме и ношње, и која са неразумевањем стаје пред појавом да се издвојени свет физике и идентитет националне мањине доводе у везу. По свему судећи учинило им се (службеницима надлежног министарства), да је овај магловити случај неразумно бацање новца или нека подвала" (R.Papp, 1996: 37).

Расправе унутар заједнице о избору најбољег пута, не само у вези с културном стратегијом, него и другим питањима, посебно су живе због тога што постоји свест да свака одлука донесена сада на дужи рок може да се покаже спасоносном или погубном, а готовог решења нема. То се нарочито односи на проблем развоја школског система, односно доношења школског програма за мањине, јер је школа једна од две кључне институције социјализације, а у погледу стицања етничког идентитета у савременим друштвима можда и важнија од породице. Школски систем за мањинце требало би убудуће да решава проблем знања матерњег језика, стицања модерније конципираног, комплексног етничког идентитета, питање будућих интелектуалаца - руководилаца заједнице и питање идентитета деце из мешовитих бракова.

И поред свега што је до сада речено, кључни проблем опстанка ове групе, који баца сенку на све остале, јесте њена не

много охрабрујућа демографска слика. Да ли ће се и како тај проблем решити - може да покаже само време.

Литература

- Галић, Војислав
1994. *Будимска епархија и верски живот Срба у Мађарској*, Срби у Мађарској, Светска српска заједница, Београд, 40-44.
- Ластих, Перо
1993. *Култура мањина у контексту промена у Европи - Нека искуства српске мањине у Мађарској*, Српске народне новине, бр.43, 28. октобар, 4-5.
- Недељков, Милан
1994. *Положај Срба у Мађарској, Срби у Мађарској*, Светска српска заједница, Београд, 31-35.
- Рарр, Richard
1996. *Kisebbség és politika a mai Magyarországon : a magyarországi Szerbek politikai antropológiai megközelítése* / Мањине и политика у данашњој Мађарској : политичко антрополошки прилаз Србима у Мађарској, Rovid etnoregionalis elemzések, MTA PTI Etnoregionalis kutatóközpont, 5, Budapest, 31-43.
- Poth, Istvan
1987. *Стазама пријатељства*, чланци и студије, Tankönyvkiado, Budapest.
- Прелић, Младена
1997. *Српско-мађарски бракови у Будимпешти и околини, Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском простору*, Етнографски институт САНУ, Београд, 81-89.
- Rado, Peter
1994. *The Public Use of Minority Languages in Hungary*, Regio, A Review of Minority and Ethnic studies, Budapest, 130-140.
1994. *Сарадња између српске мањине у Мађарској и њене народне матице*, Срби у Мађарској, Светска српска заједница, Београд, 18-26.
1995. *Hungary since the Change of Regime*/Мађарска после промене режима, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.

Извори

- Закон бр. LXXVII из 1993. године, о правима националних и етничких мањина, Информатор националних и етничких мањина у Мађарској 1, Уред за националне и етничке мањине, Будимпешта, 1-42.
- ПОПИС СТАНОВНИКА 1990.
1990. Evi népszámlálás, 27., Demografiai adatok, I-II kötet, Központi statisztikai hivatal, Budapest, 1993.
1990. Evi népszámlálás, Nemzetiség, anyanyelv, I-II kötet, Központi statisztikai hivatal, Budapest, 1993.
- A nemzetiségek életkorulmenyei, Budapest, Központi statisztikai hivatal, Budapest, 1995.

Mladena *PRELIĆ*

SERBS IN HUNGARY: A VIEW TO THE CONTEMPORARY
SITUATION

This work presents a view to contemporary situation of a national minority in the neighbouring state - the Serbs in Hungary. It involves a short review of social - demographic characteristics of a community, its place and institutions. There is also the question of ethnic identity, ways and possibilities of its maintenance. There have been important processes of social transformation concerning the Serbs in Hungary in recent years. The outside plan includes the process of transition of the Hungarian society and status changing of national minorities. The inside plan represents changing of characteristics of the very Serbian community. These changes demand, among others, changing of the identity strategy of this community. New problems and finding new answers show to dynamic processes of ethnic identification in contemporary conditions.

Александар *РАСТОВИЋ*
Историјски институт САНУ, Београд

УДК 327(497.11:420)(091)"1878/1886"

ОДНОСИ СРБИЈЕ И ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ 1878 - 1886

(према извештајима посланика из Београда и Лондона)

Односи Србије и Велике Британије после Берлинског конгреса означавају почетак нешто шире сарадње и односа између две земље и између српског и енглеског народа. Основа за то је са британске стране очување система односа и територијалне расподеле на Балкану остварене на Берлинском конгресу.

Кључне речи: Србија, Велика Британија, Берлински конгрес, дипломатски извештаји.

Сврха овог рада је да се расветле најважнији моменти у односима између Србије и Велике Британије од завршетка Берлинског конгреса 1878. до краја српско бугарског рата 1886. године, који је је био једна од најнесрећнијих епизода у владавини Милана Обреновића. Ово је посебно значајно ако се узме у обзир чињеница да су односи Србије и Велике Британије слабо истражени у српској историографији.¹

¹ О односима Србије и Велике Британије у периоду који истражујемо у српској историографији фрагментарно су писали: Љ. Алексић, *Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875-1878 године*, Историјски гласник, св. 3-4, Београд (1953), 67 - 81; *иста*, *Српско питање и интереси великих сила*, Зборник радова "Србија у завршној фази Источне кризе 1877-1878. године", књ. 2, Београд (1980), 59 - 70; В. Чубриловић, *Мис Ирби у босанском устанку*, Преглед, св. 119, Сарајево (1933), 627 - 630; С. Јовановић, *Гледстон*, Из историје и књижевности II, СКЗ, Београд (1991), 17 - 119; *Исти*, *Чедомил Мијатовић као политичар*, Из историје и књижевности I, СКЗ, Београд (1991), 495 - 499; Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970; *иста*, *Zakupci iz Engleske u srpskim rudnicima do I svetskog rata*, Okrugli sto "Jugoslovensko - britanski odnosi", Institut za savremenu istoriju, Beograd (1988), 135 - 149. М. Миловановић, *Наши трговински уговори*, Дело, Београд 1895; К. Милутиновић, *Гледстон и Штротсмајер према босанско-херцеговачком устанку*, ГДИ, XXI-XXVII, Сарајево (1976), 111 - 124; М. Паларет, *Човек који је изградио Енглезовац*, Франсис Макензи у *Београду* (1876 - 1895), Историјски часопис бр. XXXIX (1992), Београд 1994, 137 - 165; В. Стојанчевић, *Velika Britanija i određivanje granica Srbije i Crne Gore 1878*, Okrugli sto "Jugoslovensko-britanski odnosi", Institut za savremenu

Овом приликом ограничили смо се на догађаје из политичке и привредне историје који су значајни за разумевање односа између две државе и њихових народа. У изради рада смо се користили бројном архивском грађом, дипломатско конзуларним извештајима британских представника у Београду, као и извештајима посланика Краљевине Србије у Лондону. Иначе сви су ти документи похрањени у ПО МИД-а Архива Србије.

I

Због свог геостратешког положаја, Балканско полуострво је вековима привлачило пажњу великих сила. На том релативно малом простору укрштали су се интереси Отоманског царства, Русије, Хабзбуршке монархије, Француске, Велике Британије. Није зато чудно што је Балкан био непрестано извор несигурности и поприште ратних сукоба, што је посебно дошло до изражаја у XIX веку, и то у више наврата.

Националноослободилачки набој балканских народа који су били под турском влашћу кулминирао је у првој половини XIX века устанком српског народа (1804. и 1815) године и грчким покретом за ослобођење (1821-1829). Вишегодишња борба два народа резултирала је стицањем независности Грчке и давањем ограничене аутономије Србији.

Средином XIX века Балкан је поново веома интересантно подручје за велике силе. Русија непрестано тражи од Порте да јој призна протекторат над хришћанима у Турској и на Балкану, а самим тим и над Турском што су јој велике силе претходно онемогућиле Ункјарискељезјским миром.²

Турско одбијање руских захтева довело је до руске окупације Влашке и Молдавије, а затим и до руско-турског рата

istoriju, Beograd (1988), 119-135; Д. Живојиновић, Бенцамин Дизраели и јужнословенски народи у време велике Источне кризе 1875-1878, Зборник за историју Матице српске 14, Нови Сад (1976), 59-99; *Исти*, Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године, Научни скуп "Живот и рад Јована Ристића", Београд (1985), 81-97; *Исти*, Политика британске владе према Србији 1878. године, Зборник радова "Србија у завршној фази Источне кризе 1877-1878. године", књ. 2, Београд (1980), 71-98.

До сада у српској историографији није објављена монографија која би на свеобухватан начин научно презентовала односе између две државе и народа у XIX веку.

² В. Поповић, Источно питање, Београд 1996, 172.

који се претворио у рат ширих размера, такозвани кримски рат (1853 - 1856). Је био то у суштини сукоб интереса Русије с једне и Велике Британије и Француске, с друге стране. Радило се о стицању превласти, политичке, економске, културно-верске на Југоистоку Европе и Блиском Истоку.³

Пораз Русије у кримском рату верификован је Париским миром 1856. године. Жеља Русије да постане заштитница хришћанским сународницима у Турској се изјавила. Уместо ње, протекторат над хришћанима преузеле су све европске силе потписнице мировног уговора. Русији је такође онемогућено јачање утицаја у Турској, а, осим тога, изгубила је и привилегован положај у решавању Источног питања.

На позорницу Балкана средином XIX века као нови врховни арбитар ступа Велика Британија, чији је основни циљ био очување интегритета и независности Отоманске државе као ефикасне бране руском продору на Балкан, Блиски и Средњи Исток, односно спречавање њеног изласка на топла мора. Британски интерес је био да Цариградом и његовим залеђем, а самим тим и Балканом, управља држава која неће бити јака да јој нашкоди, али која би истовремено могла да се и супротстави руском продору у Средоземље, и даље ка Средњем Истоку и Индији, кључном британском колонијалном поседу.⁴

Када је реч о Русији она се никада није помирила са одредбама Париског мира и непрестано је тражила начине да се ослободи понижавајућих одредби тог уговора које су јој наметнуте. Русија никада није одустала ни од Балкана, само што је идеју хришћанства заменила идејом панславизма, коју је покушала да реализује суптилним методама деловања: политичком пропагандом, просветно-културним и верским мерама.⁵

Руска политика је вешто искористила рат Немачке и Француске (1870/71), одбацујући даље поштовање одредби Париског уговора, чиме је озваничила своју поновну заинтересованост за подручје Истока и Балкана.

Средином седамдесетих година XIX века, тамни облаци су се поново надвили над Балканом. Све тежа криза Турског царства рефлектовала се и на положај хришћанског становништва. Лична несигурност, терор, верска дискриминација,

³ С. Терзић, Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан, Београд 1992, 35.

⁴ Љ. Алексић, Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875-1878 године, Београд 1953, 67.

⁵ В. Поповић, Источно питање, Београд 1996, 187.

велике аграрне и пореске обавезе, изазвали су комешање међу балканским хришћанима.

У лето 1875. избија устанак у Херцеговини, који је означио поново отварање Источног питања, односно трећу, највећу и последњу велику кризу на Балкану у XIX веку. Устанак је априла 1876. против турске популације избио и у Бугарској. Одмазда Турака била је жестока. Тај догађај је изазвао у енглеском јавном мњењу велику узбуну. Неприкосновеност Дизраелијеве туркофилске политике била је уздрмана текстом либералног политичара Гледстона у "Bulgarian Atrocities", који је први јавно указао на злочине Турака против балканских хришћана и заложиио се за принцип да Балкан треба да припадне балканским народима. Ипак за званичну британску политику и даље главни проблем лежи у Русији, и зато тежи да ограничи њено мешање у новоотворено поглавље Источне кризе. Великој Британији је Порта и даље најважнији савезник на Балкану и свако стављање на страну устаника могло је бити погубно за Турску, а самим тим и за британске интересе у том делу Европе. Зато не чуди што британски конзул у Сарајеву Холмс (велики туркофил) умањује значај докумената који су босански устаници слали о злочинима турских власти и муслимана по босанским селима.⁶

Чак је чувени британски археолог Артур Џон Еванс у својим извештајима "Манчестер Гардијану", које је слао из Западне Босне, где је боравио у зиму 1877. године, потврдно писао о масовним злочинима. По њему је на тим просторима убијено 6 000 старца, жена и деце, 29 000 људи је протерано из запаљених села, уништена је 81 богомоља, а на аустријску територију је избегло 250 000 људи.⁷

Улазак Србије и Црне Горе у рат против Турске у лето 1876. означио је опасно увлачење скоро целог Балкана у ратне догађаје.

Британска влада, њена дипломатија и јавно мњење су се све време Источне кризе непријатељски и са неповерењем односили према Србији и њеној политици. Србија је оптуживана за многе проблеме са којима се суочавала Турска као британска штићеница. Посебно је оштар био председник владе Бенџамин Дизраели, који је неколико дана после почетка српско-турског рата оштро осудио Србију због уласка у тај

⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 311.

⁷ *Исти*, 312.

сукоб, прогласивши је кривом за "окрутан и ужасан рат" који је повредио "сваки принцип јавног морала и достојанства". Дизраели се надао да ће политика српског кнеза Милана доживети пораз⁸. Претње овог британског државника према Србији могу се на најбољи начин сагледати кроз његову изјаву да би једна од легитимних последица "турске победе била враћање Београда Турцима, што би водило укидању српске аутономије".⁹

Своју нетрпељивост према Србији и непознавање прилика на Балкану, Дизраели је показао и у меморандуму који је 29. јуна 1876. упутио краљици Викторији. По њему побуњеници у Босни и Херцеговини нису становници ни једне турске провинције већ су "једноставно најезда револуционарних банди чија снага лежи у помоћи коју им је пружила Србија и Црна Гора, радећи на подстицању страних агената и комитета".¹⁰

Низ оптужби на рачун Србије Дизраели је изнео и у писму које је 30. септембра 1876. упутио ерлу Кренбуру када је борбу Србије за национално ослобођење окарактерисао као "српску заверу која се одвијала захваљујући у потпуности руском новцу и руским војницима", што је представљало алузију на учешће руских добровољаца у српско-турском рату.

Истовремено велике силе су вршиле грозничаве дипломатске активности како би се нашло решење за велику ратну кризу. Том приликом су на светлост дана потпуно избиле њихове међусобне нетрпељивости, али и заинтересованост за поседовањем Балкана. Посебно је то било изражено у случају Аустроугарске и Русије, између којих је и склопљен споразум о подели Балкана, јула 1876. у Рајхштату. Коначна деоба Балкана је извршена договором у Будимпешти (будимпештанске конвенције) 15. јануара 1877.¹¹ Као резултат те нагодбе и услед победе милитаристичке и словенофилске струје руског амбасадора у Цариграду Игњатијева, убрзо затим у рат против Турске улази и Русија, што је значило директно

⁸ G.E. Buckle and W.F. Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, I-VI, London 1913-1920. VI, 66.

⁹ *Исти*, VI, 37.

¹⁰ Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London 1962, 44.

¹¹ Бугарска је припала Русији, а Босна и Херцеговина је требало да припадне Аустро-Угарској, М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 316.

укључивање једне велике европске силе у ратне сукобе на Балкану.

Могућност уласка Србије у руско-турски рат, у јесен 1877. године још више је разљутила представнике британске званичне политике и јавно мњење земље. Вршен је отворени притисак на Србију да не размишља о уплитању у руско-турски рат, јер у противном, упозоравао је британски државни секретар за спољне послове лорд Дерби кнеза Милана, Србија више не би могла да рачуна на подршку његове земље. У сталним оптужбама на рачун Србије тих недеља је предњачио британски амбасадор у Цариграду Сир Хенри Лајард.¹² Србију је описивао као "малу неверну државу" а Дизраелију је чак предлагао да његова влада подстакне револуцију и династичке сукобе, то јест да се на српски престо уместо Милана доведе Петар Карађорђевић.

Краљица Викторија такође није имала разумевање за Србе. Отворено је стала на страну Турске, одбацујући могућност било каквих уступака Србији. Њено је мишљење било да су "тзв. хришћани у кнежевинама гори од муслимана".

Када је средином децембра 1877. Србија ипак ушла у рат против Турске као савезница Русије, поново је жестоко реаговао Хенри Лајард, који је ту одлуку оценио као "најкукавичкији и нитковски чин који је почињен од народа који је је био третиран са нечувеном добротом и дарежљивошћу од стране Турака".¹³ Дизраели овом приликом није изнео свој став, мада се може претпоставити да се слагао са Лајардом, с којим је био у добрим односима.

Остале силе: Француска, Аустроугарска, Италија, понашале су се неутрално. Влада Велике Британије узнемирена уласком царске Русије у директне сукобе на Балкану запретила је да ће се и она укључити у рат ако Русија буде угрозила њене интересе у Источном Средоземљу. Британска флота је фебруара 1878, приликом руског заузећа Једрена, извршила маневре своје флоте у Дарданелима. Одлучност Велике Британије натерала је Русију да склопи примирје са Турском

¹² Seton Watson претпоставља да је Лајард аутор непотписаног чланка у *Quarterly Review* из јануара 1877. "Источно питање и конференција" у коме је изражено незадовољство због недостатка баланса снага у Европи и изнет основни принцип британске спољне политике "држање Цариграда и Дарданела у рукама оне силе од чијег непријатељства и амбиције Енглеска неће имати страх". Seton Watson, *Disraeli, Gladstone and Eastern Question*, London 1962.

¹³ *Исти*, 247.

које је марта 1878. прерасло у Санстефански мир. Тај уговор је означио тријумф руске политике и панславизма на Балкану. Створена је Велика Бугарска, која је требало да омогући Русији лакши продор и улазак у Цариград, односно остварење давнашњих жеља да лакше загосподари мореузима и источним деловима Средоземног мора. Остале балканске државе су прошле много лошије него Бугарска, мада су добиле независност и територијално проширење (Србија, Црна Гора, Румунија).

Ново преуређење Балканског полуострва изазвало је жестоко противљење Велике Британије, која је увидела опасност од нове руске инвазије на мореузе и Цариград после стварања Велике Бугарске, чиме су њени интереси на Средњем Истоку и Индији директно доведени у питање. Аустро-угарска је са своје стране сматрала да су одлуке Санстефанског уговора у директној супротности са обавезама које је Русија преузела у такозваним Будимпештанским конвенцијама.

После закључења Санстефанског мира до завршетка Берлинског конгреса, централно место у Дизраелијевој спољној политици заузимало је питање "Велике Бугарске", то јест њено уклањање са политичке мапе Европе. Остале балканске земље, а међу њима и Србија биле су у другом плану, односно биле су значајне за британску политику, једино ако су се уклапале у концепт рушења "Велике Бугарске". Иначе Дизраели и лорд Солзбери, нови државни секретар за спољне послове нису оспоравали одлуке из Санстефана, у вези са признавањем независности Србије и Црне Горе.

Британску политику према Србији у том периоду одређивало је неколико чинилаца:

- традиционално неповерење и изражено непријатељство према Србији;
- потреба британске политике да штити Турску од територијалних аспирација Србије;
- жеља Србије да уђе у политичку и економску сферу утицаја Аустроугарске;
- споразуми британске владе са Аустроугарском и Русијом.¹⁴

¹⁴ Д. Живојиновић, *Политика британске владе према Србији 1878. године*, Зборник радова "Србија у завршној фази Источне кризе 1877-1878. године", књ. 2. Београд (1980), 80.

Готово непримерено непријатељство и незадовољство политиком Србије и њеног владара посебно сликовито се може видети у извештајима дипломатских представника Велике Британије у Београду током 1878. Конзули Виљем Вајт и Хјуберт Џернингам врло су педантно пратили све оно што се дешавало у српској престоници, при чему су њихови извештаји често садржавали лично противљење или потцењивање одлука које је доносила српска влада.¹⁵

Британски конзули су били посебно осетљиви на покушаје кнеза Милана да изврши ревизију међународног положаја Србије и њен однос према Турској. За Вајта и Џернингама било је недопустиво да се кнез Милан и Србија понашају као да су независни.

Њима је такође било неприхватљиво залагање српске владе за територијалним проширењем на уштрб Турске. Према Вајтовим информацијама, Србија је желела да добије Пирот, Нишки округ, Косово и да се прошири у Новопазарском санџаку. Крајем априла 1878. британски конзул је обавестио своју владу да Србија жели да прикључи оне области које је држала у складу са одредбама примирја. Највише се водило рачуна о Пироту, али и о Трну, Радомиру, Врању, Куршумлији. Јован Ристић је чак показивао Вајту географске карте не би ли доказао да Србија полаже историјско и етничко право на поседовање тих градова.¹⁶

Крајем маја 1878. британска влада је прихватила предлог нацрта конзула Џернингама да упуту вицеконзула у Београду Лајонела Маршала на пут по Србији. Маршал, који је добро познавао српски језик требало је да посети Пирот, Ниш, Врање како би се упознао са приликама у тим спорним областима. Задатак британског вицеконзула, осим тога био ја да испита тренутни положај српске војске, као и да ли она врши притисак на тамошње становништво да се определи за Србију.¹⁷ Лајонел Маршал је на путу провео више од месец дана, и у извештају који је поднео, написао је да је свуда срдечно

¹⁵ Исто.

¹⁶ В. Вајт - *Солзберију*, Београд, 27.IV.1878, Полит. бр. 55, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

¹⁷ Џернингам - *Солзберију*, Београд, 2.VI.1878, Полит. б. б., Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

примљен. Његов закључак је био да "Старо-србијанци искрено желе да се припоје овој земљи".¹⁸

Овај извештај је представљао тежак ударац за Џернингма, који је био познат по свом негативном ставу према Србији и српском народу. Његова жеља да тежње српског народа у Старој Србији представи као фалсификат је пропала.

Британски посланици су непосредно пред Конгрес извештавали своју владу о још два важна питања: о односима Србије са Русијом и Аустроугарском.

У Србији је владало велико незадовољство због руског залагања за проширење бугарске територије на рачун српског националног корпуса. Многи су веровали да ће то нерасположење према Русији довести до потпуног одвајања Србије од свог заштитника. Такво мишљење није делио и конзул Вајт који је сматрао да ће Србија, и поред свих изазова, остати верна Петровграду. У извештају који је упутио Солзберију 9. априла 1878. Вајт, поред осталог пише: "У многима од њих још увек нема сумње, постоји нада да ће се пронаћи неки начин да се умилостави царско срце и његова влада наведе да границе прелиминарним уговором одређене Бугарској измени у корист Србије. Чак и они који нису потпуно русофилски настројени не разматрају било какав раскид са том силом, већ су склони да виде своја разочарења изнета пред јавно мњење западних држава и тако допринесу да се за њихове националне претензије осигура снажнија подршка у круговима који нису словенски".¹⁹

Слично мишљење о односима Србије и Русије имао је и Вајтов наследник Џернингам.

За приближавање Србије и Аустроугарске британска влада је била веома заинтересована и њени представници у Београду су помно пратили сваки корак српских власти у том правцу. То је посебно било значајно због питања припадности Босне и Херцеговине, јер су обе стране биле заинтересоване за те области. Србија је Босну и Херцеговину сматрала својим територијама, док је аустроугарска влада желела да поседовањем тих провинција лакше продре ка југу Балкана, ка Солуну, што јој је био давнашњи циљ. Са своје стране,

¹⁸ *Исти*, Београд, 4.VII.1878, Полит. бр. 94, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

¹⁹ *Вајт - Солзберију*, Београд 9.IV.1878, Полит. бр. 44, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

британске власти су биле спремне да због своје преокупираности источним делом Балкана, то јест Бугарском, препусте Аустроугарској Босну и Херцеговину и западни део Балкана као њену зону утицаја. Истовремено, одвајањем тих области од Турске, британска влада је желела да Порту поштеди од даљег пропадања. Била је то концепција лорда Солзберија да се Турска одржи вршењем одређених територијалних промена, то јест одстрањивањем оних њених подручја која није била у стању да контролише, а Босна и Херцеговина су биле такве области.²⁰ Такође, британска влада је сматрала да ће неспоразуми Србије и Русије око припадности спорних територија на југу и југоистоку довести до преласка Србије у табор Аустроугарске. И заиста су њена надања убрзо почела да се остварују. Србија је постепено улазила у политичку и економску сферу утицаја Аустроугарске.

Услед великог дипломатског притиска, Русија је морала да пристане на сазивање берлинског конгреса због ревизије Санстефанског мира. На конгресу се главна битка водила између Велике Британије и Аустрије, с једне стране, и Русије с друге стране.

Берлински конгрес је представљао значајну прекретницу у одређивању будућег положаја Балканског полуострва. Тада одређена судбина балканских држава и народа била је на снази наредних тридесетак година. Конгрес је означио победу концепције Велике Британије и Аустроугарске, а пораз Русије, којој је онемогућено да решава Источно питање као неко своје специјално питање, без обзира на интересе других сила.²¹ Британској дипломатији је пошло за руком да укидањем Велике Бугарске одбаци Русију од мореуза и Цариграда,

²⁰ Јован Ристић је обавештавајући Јеврема Грујића о току Берлинског Конгреса, поред осталог писао и о разлозима који су навели британску делегацију да пристане да Аустро-Угарска изврши окупацију Босне и Херцеговине. Ристић је у истом извештају сликовито описао нову стратегију британске политике према очувању Турске. "Лорд Биконсфилд дошао је на Конгрес да Турску поткрепи у претензији. Налазећи да Турској долази слабост од њене територијалне протегнутости, он допушта да јој се сви непотребни и слаби делови одсеку, па шта јој остане, ту да се прикупи и да своју снагу концентрише. Као такав болан део њен сматра он и Босну и Херцеговину, па и потпомаже Аустрију у претензији, ма да је имао а можда и сада има скрупул, да се ствара опасна прецеденција што једна држава може другој и без рата и драге воље да отргне две провинције". Ј. Ристић - Ј. Грујићу, Берлин 16/28. VI.1878, Бр. 7, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

²¹ В. Поповић, Источно питање, Београд 1996, 196.

а Аустрија се после више од сто педесет година вратила на Балкан.

Политика британске владе на Берлинском конгресу према Србији може се у целини оценити као непријатељска и у великој мери антисрпска. Основни циљ британске политике према Србији је био да се онемогући њено територијално проширење (у правцу Босне и Херцеговине) и осујети уједињење са Црном Гором (стварањем кордона у Новопазарском санџаку), чиме би се спречило стварање једне нове велике словенске државе на Балкану, која би била привлачна за националноослободилачке покрете јужнословенских народа и представљала опасност за интересе Велике Британије и Аустроугарске на том простору.

Ставови Велике Британије према Србији могу се сагледати кроз изјаве лорда Солзберија и Биконсфилда које су давали непосредно пре одржавања Конгреса и током њега, и у документима - упутствима британским представницима на Конгресу.

У писму које је 3. јуна упутио амбасадору Лајарду, лорд Солзбери пише поред осталог да "питања Црне Горе и Србије нас уопште не интересују. Ми ћемо у договору са конгресом подржати Аустрију..."²²

Неколико дана касније, лорд Биконсфилд, извештавајући британску краљицу о својим разговорима са Бизмарком, објаснио је зашто је питање Србије неважно за британску политику у односу на тако крупно питање као што је Бугарска. Биконсфилд пише: "Не смемо пропустити да испитамо сваки члан Санстефанског уговора, али ако их све размотримо по реду утрошићемо много времена и енергије на веома безначајна питања као што су лука Бар, "пећина у стени", границе Црне Горе и Србије и места за која се није чуло до овог рата".²³

Сличан став је изнет и у инструкцијама од 6. и 8. јуна, које је требало да британски опуномоћеници заступају на конгресу.²⁴ Осим општих и начелних питања која су објашњена, значајан простор у инструкцијама дат је питањима која су се односила на Србију, иако за Велику Британију она нису била од

²² G. Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, I-II, (London 1920), II, 260.

²³ Д. Живојиновић, *Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у време велике Источне кризе 1875-1878*, Зборник радова за историју Матице српске, 14, Нови Сад (1976), 92.

²⁴ *Солзбери-Раселу*, Лондон 6. VI 1878, Пов. б. б., Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

примарног значаја. То се пре свега односило на питање граница Србије и Црне Горе и будућег положаја Босне и Херцеговине. Сарадња са делегацијом Аустроугарске одређена је као приоритет британске политике према Балкану на Конгресу. У складу с предложеним упутствима, британска делегација је требало да препусти аустријским делегатима формулацију и тумачење свих политичких, територијалних и других питања која се односе на Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину.²⁵ У упутствима је изричито писало следеће: "Важно је да у расправама на Конгресу подржите све легитимне предлоге који имају за циљ јачање и добробит Аустроугарске монархије".²⁶ Британским представницима на Конгресу посебно је саветовано да учине све за "старо савезништво између Аустрије и ове земље и општу подударност њихових интереса".²⁷

У погледу проглашења независности Србије, у инструкцијама нема прецизнијих тумачења већ је опуномоћеницима дата слобода процене у одлучивању. Постојала је међутим, дилема око учешћа представника Србије, Црне Горе и Румуније у раду Конгреса, јер оне још нису биле независне државе и с обзиром на то да су се удружиле са Русијом, практично су њу овластиле да их заступа на Конгресу. Британска влада је ипак остављала могућност њиховог учешћа у раду оних седница које се непосредно односе на њихове судбине, ако се на Конгресу о томе донесе позитивна одлука.²⁸

Може се закључити да је британска влада питање Србије и других земаља на северозападном делу Балкана сматрала мање битним од питања Бугарске, које је за њу имало централни значај. Свој став према Србији, Велика Британија је градила на основу политике Аустроугарске према Србији (у том тренутку њихова политика и интереси су били подударни), и због тога је њој препустила главну улогу у дискусијама и одлучивању о њеном положају, независности, и границама.

²⁵ В. Стојанчевић, *Велика Британија и одређивање граница Србије и Црне Горе 1878*, Округли сто "Југословенско британски односи" Институт за савремену историју, Београд (1988), 127.

²⁶ *Солзбери-Раселу*, Лондон 6.VI.1878, Пов. б. б., Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

²⁷ *Исто*.

²⁸ *Р. Крос британским опуномоћеницима*, Лондон 8.VI.1878, Повер. б. б., Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

Изузетак су чиниле границе према Турској, о чему су мишљења аустријске и британске делегације била супротна.

Србији је на Конгресу потврђена независност и територијално увећање. Иако јој је ускраћена Босна и Херцеговина, спасене су Македонија и Стара Србија, односно остављена јој је могућност да постане пијемонт будућег југословенског уједињења.²⁹

О питању проглашења независности Србије расправљало се на седници Конгреса 28. јуна, и то након доношења одлуке о окупацији Босне и Херцеговине. У име британске делегације, лорд Солзбери се сагласио са признавањем независности Србије, али је то признање условио њеном обавезом да обезбеди пуну верску, политичку и правну једнакост припадницима свих религија. Британски државни секретар спољних послова је тражио и да Србија поштује постојеће трговинске уговоре, да не наплаћује царину на робу која је у транзиту преко њене територије и обавезе се да изгради транзитну железничку пругу преко своје територије, што је била ранија обавеза Турске.

Солзбери је покушао да окрњи новопризнати суверенитет и независност Србије, на тај начин што је инсистирао да она настави да плаћа Турској годишњи трибут, и то пропорционално, приходима новоприпојених округа. То залагање је било у складу са упутствима британске владе да се кроз питање отоманског дуга заштите интереси британских поданика.

О будућим границама Србије на Конгресу је вођена расправа у више наврата, и то у комисијама за разграничење 29. јуна и 6. јула, и на седницама одржаним 1. и 8. јула. Британски представници су према том питању заузимали неповољне ставове, што је посебно дошло до изражаја приликом одређивања будуће српско-турске границе. Британска делегација је поштовала препоруку своје владе да се избори за повољне границе Турске, односно да подржи њене захтеве да се заштити од територијалних претензија Србије и Црне Горе. Приликом одређивања јужних граница Србије, Лорд Солзбери се залагао да Турској остану све најважније стратешке тачке битне за одбрану. По том начелу, Турска је требало да задржи цео Врањски и део Лесковачког округа, то јест град Врање, Преполоц и целу Грделичку клисуру. На крају је прихваћен компромисни предлог да Врање припадне Србији, а да

²⁹ *Исти*, 196.

граница буде померена јужније од самог града. На позитиван пријем су наишли и захтеви Порте да се не дозволи Србији и Црној Гори да задржи читаву територију која им је додељена у Санстефану, чиме би се онемогућило њихово уједињење и стварање једне велике словенске државе.³⁰

Солзбери, свестан те опасности, у писму Лајарду 19. јуна 1878. указује на могућност уједињења Србије и Црне Горе, што би довело до стварања словенске конфедерације и једне велике словенске државе која би се простирала од Пирота до Јадранског мора. Формирање једне такве државе није било у интересу британске политике на Балкану, што пример Велике Бугарске на најбољи начин потврђује. Зато је британска влада и одлучила да предложи окупацију од стране Аустрије.³¹

За разлику од супротних мишљења британских и аустријских делегата о јужној граници Србије, међусобна сагласност је постојала приликом одређивања источне српске границе. Лорд Расел је прихватио аустријски предлог по коме је Србија требало да врати Турској област југозападно од Новог Пазара да би заузврат добила веће територије на југоистоку, са градовима Пиротом и Трном. Претходно је одбацио могућност да се међу предложеним градовима нађе и Врање. Подршка делегације Велике Британије аустријским предлозима у вези са етничким границама Србије на истоку, ишла је у прилог њеним тежњама да се на тај начин Велика Бугарска избрише са политичке карте Европе.

Опуномоћени представници Велике Британије на Конгресу су, као и приликом дискусије око проглашења независности и при одређивању нових граница Србије, показали своје неповерење, па чак и отворено непријатељство према њој, што је било у складу са основним циљем њене политике да се спречи уједињење делова српског народа (Босна и Херцеговина), а изоловањем Новопазарског санџака од Србије прекине њена географска и етничка веза са Црном Гором, и на тај начин осујети њихово уједињење и стварање снажне словенске државе на Балкану.

³⁰ *Лајард-Солзберију*, Цариград 17.VI.1878, Полит. б. б., Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

³¹ *Солзбери-Х. Лајарду*, Берлин 14.VI.1878, Тел. бр. 17, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

Лорд Биконсфилд је, задовољан резултатима Конгреса који је спречио територијално ширење и уједињење балканских држава, по повратку у Лондон обавестио о томе краљицу Викторију.

Британска влада је веома пажљиво пратила да ли се Србија придржава одлука Берлинског конгреса. На поштовању свих обавеза британски представници у Београду ће упорно insistирати и проверавати њихово испуњавање још дуго времена после Конгреса.

Џернингам је већ крајем јула 1878. обавестио своју владу да је Народна скупштина прихватила извештај Јована Ристића свог изасланика на Конгресу, о донесеним одлукама које се односе на Србију. Током свих разговора које је британски конзул имао са кнезом Миланом и Ристићем, конзул је добијао уверавања да ће Србија поштовати све одлуке Конгреса, а да је посебно заинтересована да се испуне оне одредбе које се односе на њу. Када је 22. августа Србија прогласила независност, Џернингам је упутио честитку српском кнезу иако није добио одобрење своје владе да то учини. Краљица Викторија је кнезу Милану проглашење независности честитала 26. августа.

Истог дана, приликом прве званичне аудијенције новог британског генералног конзула Гулда код кнеза Милана, било је такође речи о томе да ли Србија испуњава одлуке Конгреса. И том приликом српски кнез је обећао Гулду да ће Србија у целини спроводити одлуке Берлинског конгреса. Извештавајући Форин офис о пријему, британски конзул је писао да верује у искреност кнежевих речи.³²

За Велику Британију је једино било важно да ли Србија поштује одлуке Конгреса и да ли је престала да ради на подстицању и организовању националног покрета код својих сународника који су остали под турском и аустријском влашћу. Најважнији постулат британске спољне политике на Балкану је био одржање status quo постигнутог на Берлинском конгресу.

После Берлинског конгреса на Балкану започиње нова, мирнија фаза у односима између њених новостворених држава, где Велика Британија преко Аустроугарске покушава да реализује одлуке Берлинског уговора.

³² *Џ. Гулд-Солзберију*, Београд 26. VIII 1878, Полит. бр. 126, Србија 1878, Документи, Приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

II

Британска политика на Балкану крајем седамдесетих и током осамдесетих година XIX века заинтересована је за следећа питања: да ли се одржава *status quo* установљен Берлинским конгресом и, с тим у вези, постоји ли опасност од формирања балканске федерације као могућног узрочника промене тог стања. Британска влада страхује и од могућне руске експанзије и чини све што је у њеној моћи да спречи Русију да ојача и поново се врати на Балкан.

У том контексту треба и пратити развој српско-британских односа, јер је за званичну британску политику Србија тада била важна због евентуалне могућности њеног угрожавања мира и *status quo*-а на Балкану.

Званично, односи између две државе постоје од 1837. године. Велика Британија је слала своје представнике у Србију, са основним циљем да мотре да ли се руски утицај и славенофилство у земљи сузбијају или нарастају, што су конзули Хоцес, Фонбланк, Лонгворт, Вајт и други и радили. За Велику Британију Србија је била и остала привезак у руским рукама, предстража руског продора на Балкан, експонент руске политике. Зато и не чуди толико неповерење и својеврстан страх од Србије. Британска политика се плашила од пораста руског утицаја у Србији, општег русофилског расположења српског народа, рада тајних агената у Србији, као и од могуће промене правца у спољној политици Србије.

После Берлинског конгреса, Србија води изразиту аустрофилску политику. Промени правца у спољној политици много је допринела поред неразумевања руских славјанофила, и званична руска политика. Руски цар и његови сарадници желели су да српски националоослободилачки покрет искористе за постизање својих циљева на Балкану, а не за уједињење Јужних Словена под вођством Србије.

До потпуног окретања од Србије ка Бугарској дошло је после првог српско-турског рата 1876-77 године, односно у Санстефану и Берлину, када се званична руска политика потпуно zaloжила за интересе Бугарске, а на рачун Србије. Окретање Србије према Аустроугарској које је уследило још на Конгресу одговарало је општим циљевима британске политике на Балкану, а она је тај правац подржавала и даље охрабривала.

Сви извештаји британских конзула у Београду богати су најразноврснијим подацима који су директно или индиректно везани за односе две земље. Британски представници међутим, имали су велики хендикеп, јер нису познавали српски језик и зато су директне контакте имали само са оним Србима који су говорили немачки и француски језик. Од угледних Срба у то време, једини који је одлично говорио енглески језик је био Чедомил Мијатовић, велики англофил и српски посланик у Лондону 1884 - 1886.

Извештаји британских конзула и посланика из Београда у периоду од 1878. до 1886. године сведоче о великом интересовању британске политике за све оно што се дешавало у Србији у области политике, привреде, културе, науке.

Британски посланици пишу, поред осталог, о позицији краља Милана и унутрашње-политичкој ситуацији у земљи, о идеји балканске конфедерације, а у вези с тим и о припадности Македоније и Старе Србије.

Незаобилазно је и питање о опасности од панславизма у Србији, о њеним односима са Русијом, привредним и трговачким везама Србије и Велике Британије, значају изградње железнице за продор британске робе у Србију.

Србија је за Велику Британију политички била занимљива у вези с тим, да ли поштује одлуке Берлинског конгреса и да ли је и даље експонент руске политике на том простору. Зато су односи две земље непрестано били оптерећени сумњичавошћу како британске званичне политике тако и енглеског јавног мњења које је и те како вршило снажан утицај на формирање ставова официјелне британске политике. Можда се као један од разлога за британско оклевање у признавању Србије за краљевину 1882. може сматрати страх британске политике да тај чин на одређени начин може значити повреду Берлинског уговора, јер би могао значити преседан и охрабрење за неке нове озбиљније кораке који би се могли окарактерисати као рушење одлука Берлинског уговора.

У економском погледу, Србија је за Велику Британију више привлачна, јер је сматрана потенцијално важним тржиштем за долазак британске робе у Југоисточну Европу, где су њени производи били релативно слабо заступљени.

У периоду од 1878. до 1886. године у Србији се на служби налазило неколико британских конзула и посланика. Од 1878. до маја 1881. у Београду је боравао генерални конзул Гулд. Њега замењује министар резидент Сидни Локок, који у

Србији остаје до маја 1885, када га наслеђује Виндхем. Значајан напредак у односима две државе наступио је 6. септембра 1886, када је британска краљица одлучила да подигне положај британског представника у Србији на највиши ниво. Виндхем је проглашен за првог извандредног и опуномоћеног посланика Велике Британије у Србији. Овим чином Велика Британија је показала да је Србија за њу значајна не само економски, како је то било у почетку, већ и политички.

Једна од најважнијих брига генералног конзула Гулда у Београду током 1879. је била да контролише поштовање права националних мањина у Србији. Велики број извештаја који су послати те године говоре о незадовољавајућем положају Јевреја и муслимана у Нишу. У извештајима Гулда и вице-конзула у Нишу Бекера, налазе се и њихове оцене о српском народу, његовим обичајима и особинама. Тако, на пример, 16. септембра 1879. Бекер пише Гулду да српске власти у Нишу не штите права тамошњих Јевреја и муслимана и да то чине не само због националних предрасуда већ и због мита које примају, а коме су као народ подложни.³³

Истом питању британски конзули су поклањали пажњу и наредних година. Као знак добре воље и доказа да Србија поштује одредбе Берлинског уговора о националној и верској равноправности, кнез Милан је показао приликом предлагања 40 посланика у Народну скупштину 1880. године, када је у њен састав предложио и једног Јеврејина и муслимана, о чему је Гулд 1. јануара 1881. и известио британског министра спољних послова лорда Гренвила.³⁴

Британска влада у том периоду није била заинтересована да се меша у унутрашњу политику Србије. Њу само интересује да ли краљ, министри и политичари и даље воде политику тесних веза са Аустроугарском, то јест да ли су односи са Русијом лоши, што је било у њеном интересу. Кад је и долазило до промене влада, или евентуалног правца у спољној политици, Велика Британија је тежила да се те промене одложе или да бар буду таквог интензитета да не угрожавају одредбе Берлинског уговора.

Кључно питање које је утицало на српско-британске односе после Берлинског конгреса јесте став српске владе према панславистичком покрету у земљи и на Балкану, као и од-

³³ AS, MIDS, PO 1879, F - II, D - I, Pov. br. 454, *Beker - Guld*, 16.IX.1879.

³⁴ *Gould to Granville*, January 1, 1881, Belgrade, F.O. 105/ 19.

нос према Русији. Велика Британија је подржавала Миланово противљење панславизму и његову политику лоших односа са Русијом. У разговору са британским министром резидентом у Београду Сидни Лококом 26. фебруара 1882. краљ Милан је најјасније изнео мишљење о панславизму. Изразио је своје најодлучније противљење према панславизму који Русија шири на Балкану, док је руске панславистичке емисаре оптужио да свуда сеју семе раздора.³⁵ За краља Милана панславизам је био опасан и због тога што је сматрао да Русија преко панславистичких кругова тежи да га уклони са престола.

Краљ Милан је био у лошим односима са Русијом. То је било пресудно за британску политику у њеном опредељивању да подржи српског краља и да развије добре односе са Србијом.

Локок је 11. октобра 1883. године послао Форин офису извештај у коме је детаљно описао свој разговор са краљем Миланом, који му се жалио на непријатељско држање Русије према њему, и намеру да га уклони са престола јер не жели да буде њен слуга и ради по њеним инструкцијама.³⁶

Непрестани страх британске политике од могућног приближавања Србије и Русије показао се оправданим, што поткрепљује Лококов извештај од 15. јула 1883, у коме пише да је краљ Милан властито Јована Мариновића да искористи своје присуство крунисању новог руског цара у Москви, и да пренесе руској влади његову жељу да се односи две земље побољшају. Мисија Мариновића се завршила без успеха, јер је руска страна тражила много више од празних и свечаних обећања. Невероватно дуг извештај Локока указује на велику заинтересованост британске владе за овај покушај српског владара да се приближи Русији.

Локок је у истом извештају изнео своју процену да се политика Русије неће променити и да ће бити и даље усмерена против српског краља и владе.³⁷

Британска сумњичавост према dobrим намерама Русије у односу на Србију показала се и приликом боравка велике групе руских хирурга у Београду током српско-бугарског рата. Виндхем, британски министар резидент, у извештајима од 6. јануара и 23. априла 1886. писао је Форин офису да је циљ

³⁵ *Locock to Granville*, February 2, 1882, Belgrade, F.O. 105 / 32.

³⁶ *Locock to Granville*, October 11, 1883, Belgrade, F.O. 105 / 40.

³⁷ *Locock to Granville*, July 15, 1883, Belgrade, F.O. 105 / 24.

њиховог присуства политичке природе, то јест да су они свој боравак искористили за убацивање руских агената у земљу и повратак руског утицаја и симпатија код Срба.³⁸

На лоше односе Србије и Русије указују и извештаји Виндхема после завршетка српско-бугарског рата. Током јула 1886. Виндхем је у неколико наврата извештавао о вестима да Русија подстиче и организује заверу против краља Милана. Британски посланик упозорава да би промена владара у Србији и повећан утицај Русије на Балкану могли да изазову несагледиве последице по мир на том простору.³⁹ Промена на српском престољу изазвала би и промену правца у спољној политици Србије, што Великој Британији није било у интересу и зато она веома помно прати све вести о заверама против краља Милана и његовој евентуалној абдикацији, користећи сваки тренутак да га охрабри и присили га да напусти идеју о самовољном удаљавању са престола, којом се он заносио у више наврата.

Британска званична политика је веома пажљиво пратила став српске владе према идеји о формирању федерације, конфедерације или савеза балканских држава. У Лондону се с поверењем односила према било којој идеји о удруживању балканских народа и држава, јер је сваки савез такве врсте могао да изазове промену односа снага на Балкану у корист Русије, а против интереса британске империје. Зато британски посланици у Београду редовно извештавају Министарство иностраних послова у Лондону о овом осетљивом питању.

Влада њеног краљевског величанства је јула 1883. издала посебну инструкцију да код српских власти испита да ли је веродостојна информација коју је примила да је бугарски кнез Александар, приликом свог боравка у Атини, предложио Грчкој четворни савез у који је требало да уђу и Србија и Црна Гора. Милан Пироћанац, у разговору са Лококом потврдио да је и српска влада такође примила исту информацију, али да је њен став да би такав савез био усмерен против Аустрије и да Србија у њега не би ушла.

И у овом случају дошла је до изражаја неповерљивост британске политике према Србији, јер је Локок у свом извештају од 5. јула исте године тврдио да је кнез Александар изнео сли-

³⁸ *Windham to Salisbury*, January 6, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 55. *Windham to Rosebery*, April 23, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 56.

³⁹ *Windham to Rosebery*, July 5, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 57.

чан предлог и српском краљу приликом њиховог сусрета претходне године.⁴⁰

Идеју о балканском савезу који би поред Бугарске и Србије, обухватао и Грчку, бугарски кнез је изнео и после уједињења Бугарске 1885. године. Под утицајем аустријског посланика у Београду Кевенхилера српска влада је тај предлог одбацила, што је наишло на потпуно одобравање у британским званичним круговима.⁴¹

Идеја о савезу балканских држава није била страна српском краљу и влади. Међутим, краљ Милан плашећи се негативног става Велике Британије и Аустроугарске, износи идеју о формирању такве балканске уније, на чијем челу би се налазио турски султан са седиштем у Цариграду. Слично мишљење је имао и српски политичар Јован Ристић.

Краљ Милан је о својој идеји најпре информисао турског посланика у Београду Зија-бега, који је затим о томе обавестио британског посланика Виндхема. Британски посланик је под ознаком "веома поверљиво" одмах обавестио министра спољних послова Идеслеја о идеји краља Милана.⁴²

Виндхем је био мишљења да таква заједница не би могла да се оствари због много нерешених проблема међу балканским државама.

О питању балканске конфедерације Виндхем је у више наврата крајем 1886. године разговарао са краљем Миланом, што још више показује колико је британска влада била заокупирана овим по њу веома важним питањем. Виндхем је сваки пут упозоравао српског владара да таква конфедерација за коју се он залаже није могућна, због великих разлика између балканских држава и њених народа у погледу територијалних задовољења, и то пре свега због неслагања Србије, Бугарске и Грчке око поделе Македоније. Миланово становиште је било да је српска влада против стварања било каквог савеза балканских држава који не би укључивао и Грчку. Признао је да је за српску владу посебно важно питање поделе Македоније између Србије, Грчке и Бугарске.

"Турска због својих интереса треба да своје територије у Европи додели Србији, Грчкој и Бугарској, а заузврат ове државе би се сматрале као њени дужници".⁴³

⁴⁰ *Locock to Granville*, July 5, 1883, Belgrade, F.O. 105 / 39.

⁴¹ *Windham to Salisbury*, February 6, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 55.

⁴² *Windham to Iddesleigh*, October 3, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 58.

⁴³ *Windham to Iddesleigh*, December 7, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 58.

На Миланово упорно инсистирање да преговори о подели турских европских територија треба да се наставе, Виндхем је, у складу са политиком британске владе да се не сме нарушавати однос снага постигнут у Берлину, одговорио да је жеља британског министра Идеслеја и његове владе да све балканске државе живе у срдачним односима и пријатељству.⁴⁴ По схватању британске дипломатије, то је требало да буде адекватна замена за идеју балканских владара о савезу њихових држава. Идеја о балканској конфедерацији је према томе, што због противљења европских сила Велике Британије, Аустроугарске, Русије, што због великих разлика и суревњивости самих балканских држава, и овог пута остала нереализована.

У проучавању односа Србије и Велике Британије у периоду од 1878. до 1886. године незаобилазну епизоду представља српско-бугарски рат. У том рату, иако се трудила да се формално представи неутралном, британска политка је потпуно стала на страну Бугара, јер је проценила да уједињена Бугарска може представљати тампон-зону према Русији и њеним аспирацијама у том делу Европе.

Српско-бугарски рат представља пример континуитета британске политике на Балкану. До тада огорчени противник било каквих промена у режиму стања на Балкану, британска влада је очигледну промену стања и повреду берлинског уговора прихватила, јер је то ишло у прилог њеним интересима.

Најбољу слику новонастале британске политике на Балкану дала је британска штампа на челу са угледним "Тајмсом" септембра 1885. године, када се писало да је потребно признати унију бугарског народа као свршени чин јер су се прилике на Истоку промениле од Берлинског конгреса, као и да ће јака Бугарска бити мање русофилска него подељена Бугарска.⁴⁵

Док је британска политика пре и непосредно после Берлинског конгреса видела у Великој Бугарској предстражу руског продора ка Цариграду, 1885. се сматрало да само уједињена Бугарска може зауставити руску инвазију ка Малој Азији. Зато је Велика Британија, иако у почетку прост посматрач тамошњих збивања, луцидно проценила да је уједи-

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ AS, MIDS, PO, 1885, F - IV, D - IV, Пов. бр. 380, Мијатовић - министру иностраних дела, 10./22.IX.1885.

њење Кнежевине Бугарске и источне Румелије у њеном највећем интересу.

Залагање Србије за поштовање одредби Берлинског уговора у том тренутку није одговарало британским интересима на Балкану, и зато британска влада шаље свом посланику у Београду инструкције да српској влади скрене пажњу да она не треба да се меша у уједињење и да није њена дужност да води рачуна о повреди Берлинског уговора до кога, по британској страни, у случају Бугарске није ни дошло.

Та упозорења нису наишла на одјек код српског краља, који је у чину бугарског уједињења видео опасност од поновног стварања и јачања Велике Бугарске која је фактички пореметила равнотежу снага на Балкану. Иако је краљ Милан угазио у један неприпремљени и исхитрени рат против Бугарске, ипак је осетио, како каже Слободан Јовановић у својој студији о српско-бугарском рату, да ће уједињењем Бугарске, њене аспирације порасти и то у правцу Македоније, која је већ одавно била камен спотицања између два балканска суседа.

Српска влада и краљ Милан су изражавали велико разочарење таквом политиком Велике Британије у случају бугарског уједињења. Чак се сумњало да иза пловдивског преврата стоји британска политика. То потврђује и Мијатовићев извештај из Лондона, у коме се износи детаљан опис његовог разговора са првим секретаром Форин офиса Филипом Коријем 23. септембра 1885, када је српски посланик отворено изразио сумњу да је читава интрига око Румелије потекла од Енглеске, што је Кори најодлучније одбацио.⁴⁶

У дипломатским акцијама које су уследиле, показала се потпуна подела између европских сила. Сада је Русија тражила поштовање *status quo*-а, а Велика Британија је тражила да се пре овог принципа испоштују и саслушају жеље бугарског народа, што је практично значило да се она залаже за признање уније. Српска влада није одустајала од захтева за повратак на пређашње стање чиме су се њени погледи све више удаљавали од британских ставова.

Британска влада плашећи се могућег српско-бугарског турског рата чинила је све како би одвратила Србију од намере да послуша аустријске војне кругове и упадне на турску

⁴⁶ AS, MIDS, PO, 1885, F - IV, D- IV, Пов. бр. 382, Мијатовић - министру иностраних дела, 12./24.IX.1885.

територију како би задобила територијалне накнаде као сатисфакцију за бугарско уједињење.

У вези са могућним територијалним концесијама Србији, поново је у Великој Британији штампана прва тестирања своје јавно мњење. У британској штампи се током октобра 1885. године могло прочитати да Србији, као територијалну компензацију треба уступити Косово и то као вазалну кнежевину под управом краља Милана и сизеренством турског султана.

Артур Еванс у "Тајмеу" тих дана осуђује покушаје да се Србији компензације дају на штету Бугарске и тражи да се "Стара Србија са Скопљем у коме се Душан крунисао и са свим осталим светим местима српским да Србији".⁴⁷

У прилог британског залагања да се Србији доделе одређене територије јесте и предлог британске владе аустријској влади, да Аустроугарска иницира бугарско-српски споразум о Бугарском уступању Видина и Трна Србији, у замену за престанак српског противљења уједињењу Бугарске и Источне Румелије. Влада Аустроугарске није прихватила тај енглески предлог плашећи се да ће тиме погоршати своје односе са Русијом, што јој у том тренутку није одговарало.⁴⁸

Британска влада је после овог дипломатског неуспеха, покушала да приволи Србе и Бугаре да сами реше спор узајамним попуштањем, при чему су Срби саветовани да не улазе у рат који би могао да изазове несагледиве последице по мир на Балкану, а посебно негативно би се могао одразити по независност Србије, која би у том рату, мало је вероватно, могла да сачува своју самосталност.⁴⁹

У разговорима са краљем Миланом и Гарашанином Виндхем је у неколико наврата износио став своје владе да Србија не треба да предузима никакву авантуристичку или ратну политику.⁵⁰ Уплашен могућним уласком Србије у рат са Бугарском, Виндхем је тих дана непрестано контактирао са својим европским колегама, посебно са Кевенхилером, тражећи ефикасан начин да се Србија одврати од рата.

Неуспех Цариградске конференције о Бугарској и неприхватање територијалних компензација за Србију од стране европских сила, испровоцирали су краља Милана, који је за-

⁴⁷ AS, MIDS, PO, 1885, F - IV, D - IV, Пов. бр. 399, Мијатовић - министру иностраних дела, 19.IX/1.X.1885.

⁴⁸ С. Јовановић, *Српско - бугарски рат*, Београд 1990, 505 - 506.

⁴⁹ *Исти*, 537.

⁵⁰ Windham to Salisbury, September 29, 1885, Belgrade, F.O. 105 / 50.

ратио са Бугарском. Британска настојања да убеди Србију да не улази у рат нису уродила плодом. Британска влада, међутим, није одустала и обесхрабрила се. Српском посланику у Лондону Мијатовићу из Форин офиса је стигло писмо у коме британска влада изражава своје жаљење због почетка рата и нада се да ће се рат што пре окончати.

Штампа у Лондону и широм земље је скоро без изузетка оптуживала Србију да сноси највећу одговорност за рат, подгређавајући антисрпску хистерију у енглеском јавном мњењу. Поново су се, пре свега у штампи протурале разне неистине и предрасуде о српском народу као о примитивном и варварском соју људи. За просечног британског читаоца који је мало знао о Србији и њеном народу такве информације су биле довољне да стекне неповољну слику о њој.

Српско-британски односи су били тих месеци веома затегнути. Виндхем није штедео своје српске домаћине тешких речи, што је излазило из оквира уобичајене дипломатске умерености. У једном тренутку, британски посланик је обавестио своју владу да је циљ српске окупације Бугарске заузеће Софијског и Видинског санџака.⁵¹

За британског посланика у Београду било је веома важно понашање српског краља, кога је са нарочитом пажњом посматрао, посебно после пораза српске војске код Сливнице. У свом извештају од 27. новембра 1885, Виндхем описује краља Милана као личност која је веома узбуђена због пораза, не може да се контролише, па чак размишља и о абдикацији и напуштању земље. Британска влада је свом војном представнику у комисији за постизање примирја Фрејзеру издала инструкције да приликом боравка у Нишу мотри на понашање краља Милана и провери тачност навода да је изгубио контролу над војском. Британска влада је добила информације да у српској војсци влада велико незадовољство због српског пораза и владавине српског владара.

Велика Британија је поздравила спремност Србије да закључи мир са Бугарском. Инструкције британске владе о потреби да се Србија охрабри да што пре закључи не само мир већ и да учини све како би дошло до потпуног помирења две земље, Виндхем је у неколико наврата преносио краљу и Гарашанину.

⁵¹ Windham to Salisbury, November 11, 1885, Belgrade, F.O. 105 / 51.

Истовремено, британска дипломатија је вршила притисак на Порту да призна уједињење Бугарске, која може да буде највећа препрека руским апетитима на Истоку.

Букурешка конференција о миру значила је повратак мира између Србије и Бугарске и спасавање части краља Милана, који је ушао у један неразуман рат. Да би колико-толико представила себе пред Србијом као неутралну земљу, влада Велике Британије је на мировној конференцији инсистирала и успела да издејствује да се Србија ослободи плаћања ратне одштете Бугарској.

Видели смо да су се кроз рат Србије и Бугарске преламали и њени односи са Великом Британијом, која је том приликом показала да води рачуна, пре свега, о својим интересима. Десио се својеврстан парадокс. Држава која је годинама највише инсистирала и старала се да се Берлински уговор стриктно поштује, у случају Бугарске га је прва погазила. С друге стране, Србија, коју је Велика Британија непрестано сумњичила да не поштује тај уговор, сада је тражила да се поврати равнотежа снага и да се он поштује.

За Велику Британију, Србија је и осамдесетих година XIX века била углавном terra incognita. Осим интензивних дипломатских веза које су се одвијале деловањем српских посланика у Лондону, и британских конзула и посланика у Београду, још није било чвршћих политичких привредних, културних и других контаката.

Изузетак чини посета др Владана Ђорђевића и делегације београдске општине Лондону крајем 1884. године. Циљ посете Лондону, која првобитно није планирана био је да се на лицу места види како функционише град Лондон, јер је београдској општини предстојало темељито уређење града. Било је поучно сазнати како функционише градска инфраструктура, како се одржавају јавни ред и мир, како се одржава чистоћа у граду и слично. Посебно упорни поборник посете је био Чedomил Мијатовић, који 9. октобра 1884. у писму Гарашанину пише. "Са неких страна радило се и ради се да се Енглеска учини са свим индиферентна према Србији. Ја се бојим да се обилажење Лондона од стране комисије престонице српске не узме овде као један доказ овог скупеног погледа и нашег индиферентизма према Енглеској што би има-

ло велике политичке штете".⁵² Залагањем Мијатовића, до посете је и дошло, а делегацији београдске општине је омогућено да види све што жели.

Посета делегације београдске општине Лондону наишла је на позитиван и велики одјек у енглеској јавности и штампи. Обавештавајући Гарашанина о резултатима посете, Мијатовић је 26. децембра 1884. написао и следеће: "...без икаквог претеривања могу казати да је похода београдских комесара дала повода да се разгреју старе и створе нове симпатије за Србију".⁵³ Ова посета је заиста омогућила боље упознавање два народа и потврдила спремност да се контакти између две државе и народа повећају што се и десило у наредним годинама. Све већи број Енглеза је желео да посети Србију, а многи од њих су ту своју шансу искористили приликом српско-бугарског рата, као лекари, војници добровољци, добротвори.

Чедомиљ Мијатовић је био велики присталица српско-британске сарадње у сваком погледу и пријатељства два народа. Ожењен Енглескињом, изванредан познавалац британске културе и енглеског језика, Мијатовић је користио сваки тренутак, јавне и приватне сусрете, залажући се за потребу бољег упознавања два народа и њихових држава, при чему географска удаљеност не би смела да представља препреку чвршћој сарадњи.⁵⁴ Сматрао је да је у највећем интересу Србије да унапређује пријатељство са Великом Британијом.

Немогуће је говорити о односима Србије и Велике Британије, а не расветлити однос британског државника Гледстона према Србији и српском народу. Своје симпатије према Србима и њиховој држави у периоду који истражујемо Гледстон је исказао више пута.

Филип Христић, српски посланик у Лондону известио је своју владу о сусрету који је имао са Гледстоном 8. јуна 1883. године. Том приликом Гледстон је показао велико познавање српске културе и историје, а Христића су посебно дирнуле

⁵² AS, MIDS, PO, 1884, F - I, D - III, Пов. бр. 866, Мијатовић - Гарашанину, 28.X. 1884.

⁵³ AS, MIDS, PO, 1884, F - I, D- III, Пов. бр. 546, Мијатовић - Гарашанину, 14./26.XII.1884.

⁵⁴ Мијатовић је први превео са енглеског на српски језик чувену књигу Георгине Мјур Мекензи и Аделине Паулине Ирби " *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* " и то под насловом " *Путовања по словенским земљама Турске у Европи од Мјур Мекензијеве и Мис Ирбијеве* ", Београд, издање Државне штампарије, 1868.

Гледстонове симпатије према његовим сународницима. По-рука коју је том приликом Гледстон упутио Србима сведочи о искреном пријатељству које је исказао према њима.

"Увек само Срби, позвани и непозвани да на општем до-бру раде, једно не забораве, а то је да младе државе не треба да буду без јаких пријатеља, симпатије пак великих сила и оваки пријатељи да се стекну и одржавају само мудрим и из-мереним корачањем у слободи и то постепеним напредова-њем на путу цивилизације и како моралног тако и материјал-ног развитка".⁵⁵

Гледстон се о Србима изјаснио и приликом разговора са Чедомиљом Мијатовићем новембра 1884. Жалећи што није за Србе и Јужне Словене учинио више него што јесте, Глед-стон Србе дефинише као интелигентан народ који је спосо-бан за самоуправу. Том приликом саветовао је Србе да све своје снаге усмере на унутрашње јачање, учвршћивање сло-боде и напретка, на економски развитак. Присталица сарад-ње и повезивања балканских народа, британски политичар није пропустио прилику а да не понови потребу за развитком споразумевања и тесног пријатељства, посебно између Срба, Бугара, Грка и Румуна.⁵⁶

Гледстон се осврнуо и на британску политику на Балкану уверавајући Мијатовића да су либерали и већина Енглеза уз Србију.

Гледстон је изнео и своје виђење будућности Турске и Балкана. За разлику од Дизраелијеве политике која је сма-трала да је очување интегритета турске царевине најбоља брана руском продору ка Цариграду, Гледстонова политика се залагала за очување Турске, али и за давање независности и аутономија балканским народима како би они могли успе-шније да се супротставе руским аспирацијама.

О интересовању Велике Британије за Србију говори и строго поверљиви извештај који је 10. октобра 1885. године министарство рата, односно обавештајно одељење тог мини-старства, доставило Форин офису. Извештај се састоји из не-колико делова са веома опширним описом свих најважнијих сегмената битних за разумевање и упознавање Србије (тери-торија, становништво, влада, железница, приходи и расходи,

⁵⁵ AS, MIDS, PO, 1883, F-I, D-V, Пов. бр. 812, Христић - министру ино-страних дела, 31.V / 12.VI.1883.

⁵⁶ AS, MIDS, PO, 1884, F-II, D-V, Пов. бр. 502, Мијатовић - министру ино-страних дела, 1. XI. 884.

религија и образовање). Посебно је детаљно проучен део који се односи на српску војску (14,5 страна). Осим прегледа настанка српске војске, њеног састава и организације детаљно се описује стање родова пешадије, коњице, артиљерије и инжењерских јединица.

Део у коме се описује одевање и опремљеност родова српске војске посебно је занимљив јер представља драгоцен прилог проучавању историје одевања српске армије.

Према том делу извештаја, пешадија је носила тамноплаве тунике, пруског кроја са зеленим манжетама на рукаву, униформе и светлоплавим панталонама са зеленим пругама, увученим у дугачке чизме по угледу на руску моду. Блузе су биле исте боје као и тунике. На глави се носила капа француског кроја.

Официрске униформе су биле сличне, с том разликом што су нарамнице и еполете биле као у немачке војске.

Артиљерија и инжењерија су носиле тамноплаве тунике. Блузе и панталоне су биле исте као код пешадије, али са плавим манжетама на рукавима униформе и црвеним нарамницама. Артиљеријски официри су имали црне манжете на рукавима униформе, а инжењеријски официри љубичасте манжете на рукавима униформи.

Коњица је носила светлоплаве тунике са црвеним манжетама на рукавима униформи, и црвене панталоне са плавим тракама.

Краљевска гарда је носила тамноплаве хусарске тунике и црвене панталоне. Генерали и други високи официри имали су богато украшене униформе.⁵⁷

На крају, важне компоненте у односима Србије и Велике Британије представљале су привреда и трговина. Видели смо да је на Берлинском конгресу британска делегација тражила од Србије да поштује све трговачке конвенције и омогући пролаз робе кроз Србију без транзитних царина. Британска привреда је била и те како заинтересована за извоз својих производа на балканско тржиште, односно на тржиште Србије.

Већ 17. марта 1879. године склопљена је привремена трговачка нагодба између Србије и Велике Британије, у којој је једна од најважнијих одредби била да за производе који се буду међусобно размењивали важи одредба највећег повлашће-

⁵⁷ F.O. 105 / 53

ња. Привремена конвенција је 7. фебруара 1880. прерасла у трговачки уговор који је остао на снази све до 1889. године.

На потребу чврстих трговачких односа са Србијом указивали су многи познати Енглези. Један од најзначајнијих извештаја који поткрепљује тезу о великој заинтересованости британске привреде и трговине за Србију послао је Форин офису 27. априла 1883. године виши службеник британског посланства у Београду Мејсон. Он скреће пажњу на два најважнија српска производа: суву шљиву и свиње, на којима британска трговина може да оствари профит. Да би британски производи, а пре свега они од метала и гвожђа, били доступнији на српском тржишту, потребно је, по Мејсону, изградити железничку пругу од Београда преко Ниша и Врања до Солуна.

Мејсон је у извештају предлагао да британска влада отвори своје трговинско представништво у Београду или Нишу, како би српски купци лакше могли да сазнају све оно што их интересује о британској роби. На крају извештаја наведен је вредан податак о вредности увезене робе из Велике Британије у Србију у 1882. години, која је износила 400 000 фунти.

Закључак

Односи Србије и Велике Британије у периоду од 1878. до 1886. године зависили су од тога да ли Србија поштује основно начело британске спољне политике на Балкану - да је нужно очувати систем односа и територијалне расподеле остварене на Берлинском конгресу. То је практично значило да је свим средствима требало онемогућити повратак Русије, највећег британског ривала у то време, на Балкан, и њен активан и пресудан утицај у решавању Источног питања. На основу тога, Велика Британија је и заузимала свој став према Србији. За њу је Србија важна ако се уклапа у њен систем односа на Балкану, то јест да ли поштује Берлински уговор или је претња његовом постојању. Предрасуде које су раније стечене у британском јавном мњењу и официјелној политици о Србији као оруђу у руским рукама одржале су се и у овом периоду. Сваки и најмањи покушај или облик сарадње Србије и Русије, британски посланици у Београду прате и извештавају своју

владу, која је то оцењивала као дизање главе панслависта у Србији и сматрала опасношћу по своје интересе на Балкану.

Британска политика се није мешала у унутрашње политички живот Србије, осим ако су њени интереси били угрожени, и то могућим јачањем оних кругова и партија у Србији који су били русофилски расположени.

Политички контакти и везе су ретки, док су они у области привреде много развијенији и чешћи, што потврђује тезу да је Велика Британија била много више заинтересована за Србију у привредном него у политичком погледу. Друге везе постоје, али се налазе тек у зачетку. Срби мало познају Велику Британију, њену културу, историју. Мали број школованих људи у Србији зна енглески језик или одлази на школовање у Велику Британију. Углавном је српска омладина одлазила на школовање у Швајцарску, Русију, Немачку, Француску. У то време једини који су добро познавали Велику Британију и енглески језик и залагали се за успостављање тешњих веза између две земље и народа били су Чедомил Мијатовић и публициста Никола Јовановић Американац. Слична је ситуација и у Великој Британији. Србија је за Енглеze била још непозната и удаљена земља. Постоји пуно предрасуда о земљи и српском народу. Зато не треба да чуди што се и током осамдесетих година XIX века у британском јавном мњењу могло чути да су Срби дивљи и примитиван народ. Ипак, личности попут Гледстона, Мејсона, госпођице Паулине Ирби, Артура Еванса нису представљали реткост. Почео је да расте број угледних личности које су се залагале за боље упознавање две државе, њихових народа, као и за стварање чвршћих политичких, економских и културних веза.

После Берлинског конгреса отворена је нова страница у односима Србије и Велике Британије, што је означило интензивнију сарадњу и односе између две земље, између српског и енглеског народа.

Извори

1. Архив Србије

- ПО МИД, Извештаји српских посланика из Лондона

- Микрофилмотека, Извештаји британских конзула и посланика из Београда

2. Србија 1878, Документи, Приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978.

Литература

- Љ. Алексић, *Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875-1878 године*, Историјски гласник, св. 3 - 4, Београд (1953), 67-81.
- G. E. Buckle and W.F. Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, I-VI, London 1913 - 1920, VI.
- G. Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, I - II London 1920.
- М. Екмечић, *Стварање Југославије, 1790-1918* 2, Београд 1989.
- С. Јовановић, *Српско-бугарски рат*. Расправа из дипломатске историје. Политичке и правне расправе I-III, СКЗ, Београд (1990), 455-583.
- Исти, *Ћедомил Мijatовић као политичар*, Из историје и књижевности I, СКЗ, Београд (1991), 495-499.
- В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996.
- Seton - Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, London 1962.
- С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903*. Борба за Балкан, Београд 1992.

Aleksandar RASTOVIĆ

RELATIONS BETWEEN SERBIA AND GREAT BRITAIN 1878 - 1886
(According to reports of deputies from Belgrade and London)

Relations between Serbia and Great Britain in the period between 1878 and 1886 depended on Serbian reverence of the initial principle of the British foreign policy concerning the Balkans. That principle meant necessity of maintaining of set of relations and territorial sharing stated at the Congress in Berlin. That practically meant to enable Russian return to the Balkans by all means, which was the greatest British rival at that time. Russian influence would be active and crucial in solving the eastern issue. According to this, Great Britain formed its attitude towards Serbia. Serbia would have been important for Great Britain only if it had framed Britain's system of relations in the Balkans, i.e. if it had revered Berlin's agreement or threatened its existence. Prejudices, which had been formed earlier in the British public opinion and official policy towards Serbia as a tool in Russian hands, were kept in this period, as well. Even the smallest attempt or form of co operation between the Serbs and the Russians were reported to the government by British deputies. The British government estimated this as a sort of a tiny riot of Pan Slavs in Serbia, and considered it to have been threatening for British influence on the Balkans.

British policy did not interfere with political life in Serbia. Only if British interests were endangered, did it interfere and that happened mostly by strengthening those circles in Serbia which were adorers of Russia.

Political contacts and relations were rare, whereas those concerning economics more developed and more frequent. That confirms the thesis that Britain was more interested in Serbia in the field of economics than politics. Long relations have been existing and some are starting. The Serbs do not know much about Great Britain, its culture and history. Not many educated people from Serbia spoke English or gained education in Great Britain. The youth of Serbia went to Switzerland, Russia, Germany and France to be educated. In that time, the only people who knew a lot about Great Britain, spoke English and tried hard to make close relations between two countries were Ćedomilj Mijatović and a publicist Nikola Jovanović Amerikanac. The similar situation was in Great

Britain. Serbia was for English people unknown and far away country. There were many prejudices about the Serbs and their country. So it is not astonishing that public opinion in Britain at that time was that the Serbs were savage and primitive people. Eventhough personalities such as Gledstone, Mayson, Miss Pauline Irbi and Arthur Evans were not rare. There were more and more respected people who made efforts to enabling two countries and their people to get to know each other better. They also gave their best for making powerful political, economical and cultural relations.

After the Congress in Berlin, a new page was opened concerning relations between Serbia and Great Britain. That marked more intensive co operation between the two countries, between Serbian and English people.

Breda ČEBULJ-SAJKO *
Inštitut za slovensko izseljenstvo,
Ljubljana, Slovenia

УДК 316.347(=861)=866(94)

KDO SO "JUGOSLOVANI" V AVSTRALIJI DO LETA 1990

Pomanjkljiva statistika glede na etnično pripadnost izseljencev ne samo v "jugoslovanski" tevmeč tudi v avstralski periodiki in literaturi. Splošen oris izseljavanja "Jugoslovanov" na šesti kontinent, v katerem bosta, poleg ostalih bivših jugoslovanskih narodov, zelo obrobno zajeta tudi slovenski i srbski. V pedesetih letih, največ izseljencev (iz begunskih taborišč) je poiskala svoje stalno bivališče v večjih avstralskih mestih, še zlasti v Sydneyju i Melbournu. Pozneje so se jugoslovanske meje odprle i močno povečale verizne migracije.

Ključne besede: izseljenci, etnične naselbine, kulturna geta, Slovenci, Srbi.

Namesto uvoda

Spomladi leta 1981 sem kot študentka tretjega letnika etnologije na ljubljanski filozofski fakulteti imela priložnost seznaniti se z delom Etnografskega instituta SANU v času mojega enomesečnega študija v Beogradu. Poleg zbiranja podatkov o izseljevanju Slovencev v Avstralijo me je zanimalo tudi stanje raziskovanja izseljenstva, za katerega sta bila v okviru stroke v Ljubljani zadolžena etnologinja Mojca Ravnik, v Beogradu pa etnolog Dušan Drljača. Takrat je na našem oddelku za etnologijo (v nadaljevanju Oddelek) že leto dni potekal *seminar za etnološko raiskovanje slovenskega izseljenstva* (v nadaljevanju Seminar) kot del širšega projekta Znanstvenega inštituta filozofske fakultete *Slovensko izseljenstvo in kultura*. Več o vsebini in rezultatih Seminarja so srbski kolegi že lahko slišali leta 1987¹, medtem ko se je v Ljubljani malo vedelo o delu tovrstnega raziskovanja srbskega izse-

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 4, Ljubljana, Slovenija.

¹ Glej Ingrid Slavec, *Etnološko preučevanje etnične identitete slovenskih izseljencev, Dve domovini / Two Homelands*, Razprave o izseljenstvu / Migration Studies 1, Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1990, 309–319.

ljenstva. Kolikor je meni znano², je od leta 1979 dalje v okviru Etnografskega instituta SANU v sodelovanju z beograjskim Etnografskim muzejem potekalo načrtovanje projekta *Etnološko proučevanje iseljeništv iz Srbije*. Sočasno pa je pod vodstvom Jovanke Sečanski-Noussair že teklo raziskovanje Srbov v Avstraliji. Prvega (vodila sta ga etnologa Zečević in Drljača) naj bi s pomočjo študentov etnologije realizirali v obdobju 1981–85. V njem naj bi prikazali osnovne podatke o izseljevanju Srbov, njihovo delo v tujini, družinsko življenje ter preživljanje prostega časa. Tematsko podobna raziskava o muslimanskem izseljevanju v Turčijo je bila v tistem času že pripravljena za tisk, potekalo pa je tudi zbiranje podatkov v krajih, iz katerih je odšlo v svet največ Srbov. Osnovni namen zastavljenega dela je bil "raziskati nacionalno zavest izseljencev, zdomcev, manjšin."³ Podobne cilje so si zastavili etnologi tudi v okviru Seminarja. Kako se je zasnovani projekt realiziral v Beogradu, mi ni znano, saj med ljubljanskim Oddelkom in Etnografskim institutom po letu 1981 ni prišlo do medsebojnega sodelovanja na tem področju. Poleg tega je bil Seminar leta 1982 ukinjen, čeprav so seminarske in diplomske naloge s tematike etnološkega raziskovanja slovenskega izseljenstva intenzivno nastajale še vse do leta 1985.

Zagotovo pa se tako v Ljubljani kot v Beogradu delo na omenjenem področju ni končalo sredi osemdesetih let. Tovrstno raziskovanje se je pri nas leta 1987 z Oddelka preneslo na Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (v nadaljevanju Inštitut), kjer je zaposlena etnologinja. V mednarodnem zborniku *Dve domovini/Two Homelands*, ki ga vsako leto izdaja Inštitut, so objavljeni tudi etnološki prispevki, poleg tega pa je v preteklih letih izšlo še nekaj samostojnih izdaj slovenskih etnologov, ki izseljenstvo obravnavajo monografsko (Čebulj-Sajko⁴) ali vzporedno s sorodno tematiko (Šmitek⁵). O delu srbskih kolegov govori njihova publikacija *Prilozi proučevanju etničkog identiteta/Contributions to the Study of Ethnic Identity*⁶, objave kolegic Lukić-

² ... po konzultacijah z dr. D. Drljačo v marcu 1981 na Etnografskem institutu SANU, Beograd (Terenski zapiski Brede Čebulj-Sajko).

³ Prav tam.

⁴ Čebulj-Sajko Breda, *Med srečo in svobodo*, Avstralski Slovenci o sebi, Ljubljana: Samozaložba, 1992, 251.

⁵ Šmitek Zmago, *Klic daljnih svetov*, Slovenci in neevropske kulture, Ljubljana: Založba Borec, 1986, 358; isti, *Poti do obzorja*, Antologija slovenskega topisa z neevropsko tematiko, Ljubljana: Založba Borec, 1988, 435; isti, *Srečevanja z drugačnostjo*, Slovenska izkustva eksotike, Radovljica: Didakta, 1995, 248.

⁶ *Prilozi proučevanju etničkog identiteta/Contributions to the Study of Ethnic*

Krstanovićeve⁷ in Pavlovićeve⁸ z Etnografskega instituta v zborniku referatov Inštituta *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje/The Confrontation Between Myth and Reality on the Arrival of the Emigrants to a New Land* ter verjetno še številna druga dela, ki so nam ostala nedostopna. V zadnjih letih je bilo namreč, zaradi novih političnih razmer na območju nekdanje Jugoslavije, težje slediti rezultatom enim in drugim raziskovalcem v obeh novih državah na področju etnološkega raziskovanja izseljenstva. Zato naj uvodna beseda služi zgolj kot zgoščen, pa vendarle dovolj zgovoren podatek o dosedanjem tovrstnem sodelovanju srbskih in slovenskih etnologov, ki so ga prekinili znani zgodovinski dogodki v zadnjem desetletju in ki se v duhu "znanost ne pozna meja" zopet nadaljuje ravno v obliki medsebojnega udejstvovanja na mednarodnih simpozijih v organizaciji bodisi Inštituta ali Etnografskega instituta SANU.

Omenjeno nadaljne sodelovanje bo zagotovo zapolnilo tudi vrzel, na katero sem naletela ob snovanju vsebine pričujočega referata. Podatki zanj izhajajo še iz časa bivše Jugoslavije, ko je večina imigracijskih držav sprejemala izseljence iz tedanjih jugoslovanskih republik pod skupnim imenom "Jugoslovani". Podobno so se v obdobju po drugi svetovni vojni ob prihodu v novo okolje deklarirali tudi sami emigranti. Ker sem se sama osredotočila predvsem na slovenske izseljence, me do nedavnega srbska emigracija ni posebej zanimala. Ob ponovnem pregledovanju zbrane dokumentacije, ki je plod mojega dosedanjega raziskovanja Slovencev v Avstraliji (1981–92), pa je pomanjkljiva statistika glede na etnično pripadnost izseljencev ne samo v "jugoslovanski" temveč tudi v avstralski periodiki in literaturi, preprečila prvotno namer napisać referat o primerljivosti v prilagajanju Slovencev in Srbov na življenje v Avstraliji. Zato nameravam podati zgolj splošen oris izseljevanja "Jugoslovanov" na šesti kontinent, v katerem bosta, poleg ostalih bivših jugoslovanskih narodov, zelo obrobno zajeta tudi slovenski in srbski. Poglobljenejša analiza študij omenjenih posameznih etnij, ki so si že po načinu življenja

Identity, zbornik radova, knjiga 20, (ur. Dušan Drljača), Beograd: Etnografski institut SANU, 1989.

⁷ Lukić-Krstanović Miroslava, *Emigrant tales*, v: *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje/The Confrontation Between Myth and Reality on the Arrival of the Emigrants to a New Land*, zbornik referatov s simpozija (ur. Irena Gantar Godina), Ljubljana: Inštitut za izseljenstvo ZRC SAZU, 41–51.

⁸ Mirjana Pavlović, *At the Crossroads of Myth and Reality — Serbs Overseas*, v: *Soočenje mita in realnosti...*, 87–98.

v izvornem okolju med seboj zelo različne, bi gotovo prinesla zanimive in koristne ugotovitve o njihovem prilagajanju na novo, tokrat skupno imigracijsko okolje, kakršno je avstralsko. Realno gledano pa bolj ali manj sleherni raziskovalec izseljenstva iz bivšega jugoslovanskega ozemlja naleti na podobno oviro glede podatkov, iz česar nas lahko reši le terensko delo med konkretnimi izseljenci. V primeru avstralskih Slovencev, živečih v Novem Južnem Walesu, je le-to že bilo opravljeno.⁹ Iz navedb literature v omenjenem članku kolegice Pavlovičeve pa je moč sklepati, da so to storili tudi srbski raziskovalci.¹⁰

Jugoslovani¹¹ v Avstraliji — splošen oris

Podatki, ki govorijo o prvih Jugoslovanih v Avstraliji,¹² sežejo v drugo polovico 19. stoletja, v čas zlate mrzlice — "*gold rush*". Takrat naj bi "*posamezniki, kot sta bila Milović in Antiković, zapustili ladje, na katerih so delali kot mornarji, in se naselili na malo poznanem* (avstralskem, op. avt.) *kontinentu... Poročili so se z Irkami*." ¹³ Sečanski-Noussairjeva dodaja, da so ti mornarji "*odšli v Sydney, Brisbane in Melbourne*", ¹⁴ Price pa ugotavlja, da je bil Antiković doma s Pelješca, v Avstraliji pa naj bi nekaj časa živel v Novem Južnem Walesu. Vendar se je, kot navaja avtor, vrnil v domovino, kjer je postal eden prvih prinašalcev novic o Južnem morju, s katerimi je navdušil svoje sovaščane. To naj bi, poleg ostalih okoliščin, sprožilo začetek verižnih migracij najprej s Pelješca, nato še s Korčule, iz Makarske, s Hvara, Visa... na avstralski kontinent.¹⁵ Za isto obdobje Marković navaja, da je "*leta 1850*

⁹ Glej op. 4.

¹⁰ Glej Pavlovič op. cit., navedba literature na 87: Kažić, *Srbi u Australiji*, Kamberra 1990.

¹¹ Pojem Jugoslovani združuje vse etnične skupine in nacije na območju bivšega jugoslovanskega ozemlja do razpada SFR Jugoslavije.

¹² O tem glej: Charles A. Price, *Australian Immigration*, A Bibliography and Digest, št. 2, Canberra 1970, A 55; *isti*, *Southern Europeans in Australia*, Melbourne: Published in Association with the Australian National University, 1963, 105; Mate Tkalčević, Društveni, gospodarski i politički položaj naših doseljenika u Australiji, v: *Iseljenišтво naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, zbornik, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 435; Jovanka Sečanski-Noussair, Migracije Jugoslavena u Australiju, Beograd 1980, 2 (tipkopis).

¹³ Tkalčević, op. cit., 435.

¹⁴ Sečanski-Noussair, op. cit., 2.

¹⁵ Price, *Southern Europeans...*, 169, 243.

v *Zahodni Avstraliji živel uspešen vinogradnik iz Hvara.*"¹⁶ Dalmatinci, v glavnem moški, so tudi sicer prevladovali med južnimi Slovani v Avstraliji v tem obdobju.¹⁷

V začetku 20. stoletja so se Jugoslovani začeli naseljevati na kmetijskih področjih celine. Njihova prva zaposlitev je pogojevala kraj začasnega ali stalnega bivališča. V tem času je v Zahodni Avstraliji nastala dalmatinska naselbina Mala Dalmacija. Dalmatinci so bili med prvimi, ki so posekali redko poseljene gozdne površine v okolici Perthu in začeli saditi vinsko trto.¹⁸ Prav tako so po pridelavi najboljših avstralskih vin že zgodaj zasloveli Medjimurci v Južni Avstraliji. Makedonci so se naselili med Perthom in Adelaidom in se ukvarjali z vrtnarstvom, ostali pa so si našli delo v rudnikih zlata Boulder Kalgoorlie in v premogovnikih v Broken Hillu.¹⁹ V Queenslandu so delali na plantažah sladkornega trsa, kjer so "sekali gozdove, požigali šture in šele nato, ko je bilo zemljišče očiščeno, izkopali luknje, v katere so posadili trstike na več kot dvajsetih hektarjih površine. Delavci so spali v džungli. Sami so si morali postaviti hiše na koleh, zbite iz lesa in pokrite s pločvino. V notranjem prostoru so imeli lesene postelje, čez noč pa so se pokrili zgolj z mrežo proti komarjem in kačam."²⁰ V industriji se v večjem številu še niso zaposlovali, iz česar sledi dejstvo, da so jugoslovanski izseljenci, ki so se izselili do prve svetovne vojne večinoma ostali kmetje tudi po prihodu v Avstralijo. To je bila selitev iz ruralnega v ruralno okolje.

Pred prvo svetovno vojno je torej v Avstraliji in na Novi Zelandiji živelo že približno štiri do pet tisoč jugoslovanskih priseljencev. Med njimi je bilo 80 % Dalmatincev. Glede na število so jim sledili Makedonci, Hercegovci, Bosanci, Vojvodinci, Medjimurci, Slovenci, Črnogorci in Srbi.²¹ Obubožani kmetje, ki so živeli pod Avstro-Ogrsko, so se s selitvijo izognili gospodarskemu in političnemu izkoriščanju monarhije,²² mladi fantje pa služenju

¹⁶ Luka Marković, *Pod avstralskim nebom*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1973, 206–210.

¹⁷ Price, *Australian Immigration...*, A 55.

¹⁸ Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 288–295.

¹⁹ Tkalcevic, op. cit., 435, 436

²⁰ Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 107–116.

²¹ Luka Marković, Politička aktivnost naših iseljenika u Australiji i na Novom Zelandu - s posebnim osvrtom na NOB, v: *Iseljništvo naroda in narodnosti...*, 416.

²² Koča Jončić, Društvena funkcija iseljništva u odnosima među narodima i državama, v: *Iseljništvo naroda i narodnosti...*, 17, 18; Branimir Banović, Potisni i privlačni faktori u iseljavanju iz Hrvatske u Australiju od konca 19. stol-

vojaškega roka.²³ V tujini so se opredeljevali za Avstrijce oziroma Madžare ali pa so ostali neopredeljeni.²⁴

Po razpadu avstroogrske monarhije, med obema vojnama v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je prišlo do "*dinamičnih masovnih povratnih tokov...: v letih 1919–1922 je v domovino prišlo okoli 100 000 jugoslovanskih izseljencev*"²⁵ z različnih koncev sveta, vendar so se razočarani zopet vrnili v svoje prejšnje ali nove imigrantske države. To je sprožilo nov val izseljevanja Jugoslovancev v Kanado, Avstralijo in na Novo Zelandijo.²⁶ Po letu 1920 se je začelo tudi številnejše verižno migriranje družin in širšega sorodstva iz že tradicionalno ekonomsko zaostalih ruralnih predelov takratnega jugoslovanskega ozemlja.²⁷

Leta 1924 je avstralska vlada uvedla prve pomembnejše restrikcije, med drugim tudi za Jugoslovane: prednost pri vseljevanju so imeli le ožji sorodniki tistih, ki so že živeli na južnem kontinentu, in tisti, ki so ob vstopu v državo imeli 40 funtov ali garantno pismo avstralskega sponzorja.²⁸ Takšen je bil odziv vlade na ameriški zakon o nacionalnih kvotah, zaradi katerega je v Avstralijo prišlo večje število Grkov, Albancev in še zlasti Makedoncev.²⁹ Nadaljnjemu imigriranju "*Slavs*", kot Avstralsci imenujejo Jugoslovane, se je postavila po robu tudi avstralska delavska opozicija, saj je število brezposelnih zaradi bližajoče se svetovne gospodarske krize postopoma naraščalo.

jeca do recentnog vremena, Australija, *Migracijske teme* 6/1990, št. 1, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta, 8, 9.

²³ Price, *Australian Immigration...*, A 55.

²⁴ Tihomir Telišman, Statistički pokazatelji o iseljavanju naših ljudi s posebnim osvrtom na Hrvatsku, v: *Iseljništvo naroda i narodnosti...*, 135; o tem, kako so se pred razpadom Avstro-Ogrske opredeljevali Dalmatinci, nisem našla podatkov. Marković pa omenja, da so izseljenci pred prvo svetovno vojno odhajali v Avstralijo s potnimi listi Franja Josipa (Marković, *Politička aktivnost...*, 416).

²⁵ Telišman, op. cit., 137, 138.

²⁶ Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 4–15; leta 1919 so bili s posredovanjem Velike Britanije vzpostavljeni odnosi med Jugoslavijo in Avstralijo, ki so po drugi svetovni vojni - leta 1946 - prerasli v konzularne, leta 1966 pa v diplomatske odnose (o tem glej: Stane Pavlič, Branislav Bojović, Ivo Smoljan, Avstralsko-jugoslovanski odnosi, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslovanski leksikografski zavod, 1983, 348).

²⁷ O tem: Jončić, op. cit., 19; Marković, *Politička aktivnost...*, 417; Vladimir Klemenčić, Karakter, uzroci i posledice iseljavanja iz Jugoslavije, v: *Iseljništvo naroda i narodnosti...*, 108; Tkalčević, op. cit., 635.

²⁸ Price, *Southern Europeans...*, 88.

²⁹ Vančo Andonov, Iseljivanjata od Makedonija, Makedonskoto iseljništvo vo prekuokcanskite zemlji i negovoto organizirano sobiranje, v: *Iseljništvo naroda i narodnosti...*, 212.

V dvajsetih letih so se na avstralski celini uveljavili še dalmatinski vinogradniki v Milduri, Loxtonu, Remarku, Berriju in Banmeri (Južna Avstralija).³⁰ Hrvatje iz Crikvenice so se naselili v Fremantlu (blizu Perthu) in sčasoma postali lastniki večjih ribiških ladij.³¹ V severnem Queenslandu so bili Jugoslovani bogati farmarji v South Johnstonu in sprva delavci, nato najemniki in kasneje lastniki plantaž sladkornega trsa v Inisfailu, kjer so zaposlovali rojake.³² Makedonci so se še nadalje naseljevali v zaledju večjih mest (Perth, Adelaide, Sydney), od koder so lahko oskrbovali prebivalce z vrtnarskimi pridelki.³³ Čedalje več je bilo tudi jugoslovanskih stavbenih delavcev, železničarjev in rudarjev v rudnikih zlata in premoga.³⁴ V Broken Hillu so živeli "*pri neki ženski, ki jim je oddajala postelje in kuhala hrano. Tudi sicer so se družili skupaj. Ob nedeljah so se oblekli v praznične obleke s kravatami in klobuki. Hodili so v 'pube' (gostilne, op. avt.), karvarne, prirejali so zabave.*"³⁵ Prav od tu so leta 1926 poslali prvo denarno pomoč Borbi, neodvisnemu političnemu in družbenemu listu, ki je izhajal v Zagrebu, kar je hkrati pomenilo začetek organiziranega delovanja jugoslovanskih izseljencev v Avstraliji.³⁶ Stik z izvorno deželo so ohranjali po povratnikih, ki so zapuščali avstralski otok, ali preko novih, zaradi strogih vselitvenih pogojev, redko prihajajočih emigrantih.

"*Leta 1927 je bilo zborna mesto za vse tiste, ki so se hoteli izseliti iz južnih območij Jugoslavije v 'deželo pod Južnim križem', v Dubrovniku, kjer je imela svojo pisarno potovalna agencija "Orient Line"... Najprej nas je z ladjo prepeljala v italijanski Bari, nato pa v Neapelj. Tu smo morali nekaj časa čakati v bivšem "lagarju" — tranzitnem mestu za emigrante... Ostrigli so nas na balin, nam prekuhali obleko in nas stuširali. Iz Jugoslavije nas je bilo 40 moških in dve ali tri dekleta... Po treh dneh, ko smo dočakali ladjo "Ormonde" iz Londona, so nas vkrcali skupaj z Italijani in Grki. Dobili smo postelje v podpalubju, kjer nas je bilo deset v eni ka-*

³⁰ Tkálčević, op. cit., 435; Ian A. McArthur, The Hand Experiences of Yugoslav and Other European Immigrants in Australian Multicultural Society, v: *Australian Papers: Yugoslavia, Europe and Australia*, zbornik referatov s simpozija (ur. Mirko Jurak), Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja, 1983, 13.

³¹ Tkálčević, op. cit., 435, 436.

³² Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 78–91.

³³ Tkálčević, op. cit., 435.

³⁴ *Australia's Immigration Programme for Period 1968 to 1973*, Canberra: Immigration Planning Council, 1986, 75, 76.

³⁵ Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 49–60.

³⁶ *Isti*, Politicka aktivnost... 417.

bini... V prvem razredu so potovali Angleži... V jedilnici so nam odredili dve dolgi mizi. Zaradi lažjega komuniciranja smo morali Jugoslovani sedeti skupaj, Grki skupaj, Italijani skupaj... V velikih skledah smo dobili kruh, juho, kuhan krompir, solato in sadje... Veliko jih je dobilo morsko bolezen in niso mogli jesti... Med potjo smo kartali. Prvi postanek smo imeli v Port Saidu. Turisti iz prvega razreda so šli v mesto, ostali smo si pristanišče ogledovali iz ladje, nato smo odpluli v Sueški kanal. Postajalo je vroče. Na ladji je bil tudi bazen, vendar nas večina ni imela kopalk. Prepluli smo Rdeče in prišli v Arabsko morje ter nato v Indijski ocean. Po desetih dneh smo se izkrcali v Kolombu na Ceylonu... Ko smo prečkali ekvator, smo tisti, ki smo to doživeli prvič, bili krščeni: na palubi so nas polili z vodo... Na avstralska tla smo stopili v Fremantlu. Nekateri so nadaljevali vožnjo še do Adelaida. Pot (od Evrope do Avstralije, op. avt.) je trajala en mesec.³⁷

Jugoslovani so bili med tistimi etničnimi skupinami, katerim avstralska vlada v predvojnem času ni finančno pomagala pri potnih stroških.³⁸ Tovrstno pomoč so jim nudili njihovi — v Avstralijo že prej izseljeni — sorodniki in prijatelji, kar je pogosto spodbujalo verižno migriranje posameznikov in družin. Še vedno so se izseljevali kmetje in nekvalificirani delavci.

O tem, koliko jugoslovanskih izseljencev je do konca druge svetovne vojne že živelo na šestem kontinentu, obstajajo različni podatki: Telišman meni, da jih je bilo leta 1932 okoli 10 000,³⁹ Marković za leto 1942 navaja številko 15 000,⁴⁰ Price pa je mnogo bolj skromen in za leto 1947⁴¹ podaja dva različna podatka: 7500 oziroma 5866.⁴²

V prvih letih povojne gospodarske obnove avstralska vlada s politiko načrtovanega sistematičnega priseljevanja novih ljudi ni imela večjih težav. Glede na svoje potrebe je še nadalje sprejemala nekvalificirane delavce, inteligenca iz južnoevropskih držav pa je že odhajala v Zahodno Evropo, Kanado in Združene države Amerike.

Jugoslovani so v tem času najpogosteje emigrirali zaradi delitve in s tem pomanjkanja agrarnih zemljišč (kar je imelo za posledico

³⁷ *Isti, Pod avstralskim nebom...*, 37–48; nekaj let kasneje je Orient Line odprla svojo agenturo še na Sušaku v Reki.

³⁸ Price, *Southern Europeans...*, 93.

³⁹ Telišman, op. cit., 136.

⁴⁰ Marković, *Politička aktivnost...*, 425.

⁴¹ Price, *Southern Europeans...*, 11.

⁴² *Isti, Australian Immigration...*, A 55.

agrarno prenaseljenost), brezposelnosti (povzročala sta jo velik narodni prirastek in pomanjkanje služb v industriji, terciarnih in kvartarnih dejavnostih),⁴³ političnih in verskih vzrokov,⁴⁴ teženj po odhodu v razviti svet, višjem življenjskem standardu, seznanjanju z novo tehniko in znanostjo ter osebnih motivov.⁴⁵

Za njih je Avstralija v tem času postala tisto, kar so bile na prelomu stoletja Združene države Amerike: povečalo se je verižno migriranje, še posebno iz hrvaškega primorja in makedonskih vasi,⁴⁶ prav tako je izredno naraslo število jugoslovanskih beguncev. Ta status so si pridobili v italijanskih in avstrijskih begunskih taboriščih, od koder so s pomočjo begunskih organizacij emigrirali na južno poloblo,⁴⁷ in nenazadnje: prav jugoslovanski "*delavci na začasnem delu*" v Zahodni Evropi so bili po izteku delovnih pogodb med najštevilnejšimi priseljenci v Avstraliji.⁴⁸

Tako sta že leta 1949 ladji Partizanka in Radnik pripeljali prvo večjo skupino Jugoslovancev na oddaljeni kontinent. Njihov prihod tja je Cene Kranjc, slovenski novinar, eden izmed takratnih potnikov, opisal takole: "*Ko smo se v prvih popoldanskih urah 8. januarja zasedli na morju pred Fremantlom, smo bili vsi veseli, potniki in mornarji; 28 dni vožnje od Splita do Avstralije je bilo kar dovolj. Proti tretji uri je priplul k Partizanki precej velik čoln. Blizu 20 ljudi je splezalo z njega po spuščeni lestvi na našo ladjo. Vsi so se zelo resno držali. To je bila komisija, ki naj bi sprejela 810 novih avstralskih prebivalcev: skupina zdravnikov, skupina uradnih ljudi, ki naj bi pregledali potne liste, listine in dovoljenja, skupina carinikov in pet ali šest novinarjev. V zele-nem salonu so posedli novinarji in pridno beležili, kako smo se vozili, kako živimo in kaj delamo v Jugoslaviji, zanimali so se, če bodo novi priseljenci 'dobri državljani' Avstralije. Veliki motorni čolni, polni pozdravljajočih in pojočih ljudi, so se vse popoldne in ves večer vozili okrog Partizanke. Naši Jugoslovanci so nas prišli pozdravit. Z našimi izseljenci smo se mnogo pogovarjali šele naslednji dan, 9. januarja, ko smo pristali v pristanišču Fremantla. K Partizanki so začeli prihajati v večjih in manjših skupinah že proti osmi uri. Ves dan so ostali pred ladjo. Niti vroče sonce jih ni preg-nalo, menda so pozabili tudi na kosilo. Sto in sto vprašanj so*

⁴³ Klemenčič, op. cit., 19, 20.

⁴⁴ Jončič, op. cit., 19, 20.

⁴⁵ Prav tam, 20; Klemenčič, op. cit., 110.

⁴⁶ Andonov, op. cit., 213

⁴⁷ *Australia's Immigration Programme...*, 76.

⁴⁸ Prav tam, 75.

imeli, vse so hoteli vedeti. Za nekaj ur smo šli pogledat Perth, glavno mesto Zahodne Avstralije. Od Fremantla do Sydneya smo se vozili pet dni in pol. V Sydneyu smo bili pet dni." ⁴⁹ Ladji v Jugoslavijo nista odhajali prazni. Z njima se je vrnilo 723 jugoslovanskih izseljencev: "Partizanka pelje v domovino gozdne delavce, ki so v Avstraliji natesali iz najtršega avstralskega lesa milijone železniških pragov in posekali tisoče vlakov lesa za rudnike; pelje v domovino rudarje, ki so nakopali v globokih avstralskih rudnikih gore zlate rude, in rudarje, ki so v Novem Južnem Walesu in v Viktoriji kopali premog, železno, svinčeno, cinkovo in srebrno rudo; v domovino se vračajo pristaniški delavci iz vseh avstralskih pristanišč; delavci z žag in apnenic, strižači ovac, sekači sladkornega trsa, ribiči, graditelji avstralskih cest. S Partizanko gredo domov vrtnarji in vinogradniki, ki so prodali svoje vrtove in vinograde, lepe hiše in dobre avtomobile." ⁵⁰ "Avstralska javnost in reakcionarne jugoslovanske sile...", kot piše Marković, ⁵¹ "so na ta dogodek gledale kot na 'povratak Jugoslovancev v Titov raj'."

V petdesetih letih, ko je avstralska vlada podpisala meddržavne pogodbe z večino evropskih držav, od koder je prihajalo neposredno ali posredno (iz begunskih taborišč) največ izseljencev, so Jugoslovani že bili deležni finančne podpore pri potnih stroških. Tako kot vsi ostali "assistant migrants" so bili najprej transportirani v "hostle", od tam pa so jih razselili na delovna mesta po kontinentu. Moški iz viktorijskega kampa Bonegilla so se kot fizični delavci množično zaposlovali pri gradnji hidrocentral v Snowy Mountains, ⁵² kamor so jih privabliale besede agentov za delo: "Tam ne boste... Slavs, ampak 'možje Snowyja'!" ("You won't be... Slavs down there, you'll be 'Men of the Snowy'!") ⁵³

Po odsluženih dveh letih si je večina poiskala svoje stalno bivališče v večjih avstralskih mestih, še zlasti v Sydneyju in Melbourneu. V tem času je urbano avstralsko prebivalstvo že prevladovalo nad ruralnim ⁵⁴ in Jugoslovani so se skoncentrirali v zahodnih revnejših industrijskih predmestjih ali starih mestnih jedrih, kjer so "po pet do deset let živeli v terasastih hišah angleškega

⁴⁹ Cene Kranjc, O prvih jugoslovanskih izseljencih v Avstraliji, *Slovenski izseljenski kolcar 1969*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1968, 227.

⁵⁰ Prav tam, 230.

⁵¹ Marković, *Pod avstralskim nebom...*, 346–359.

⁵² McArthur, op. cit., 15.

⁵³ Citat je vzet iz vabila avstralskih televizijskih postaj 0 in 28, v katerem vabita imigrante k sodelovanju pri oblikovanju scenarija za film *Men of the Snowy*. Originalno vabilo hrani Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani.

⁵⁴ Jerzy Zubrzycki, *Immigrants in Australia*, Melbourne 1960, 72.

kolonialnega stila, v katerih je pred njimi živel avstralski delavski razred. Ponavadi je takšno stavbo kupilo več jugoslovanskih družin skupaj, ki so jo nato po svoje preuredili in podkletili. Na ta način so začela nastajati jugoslovanska mesta v malem s svojimi šolami, socialnimi ustanovami, trgovinami itd."⁵⁵

Leta 1952 je v takratni Federativni ljudski republiki Jugoslaviji Zvezni sekretariat za notranje zadeve razglasil dekret, v katerem je bilo poudarjeno, da je potrebno omogočiti izselitev tistim ženam in otrokom, katerih možje in očetje so že razseljeni po svetu, nadalje nekvalificiranim brezposelnim delavcem ter starejšim fantom po šestnajstem letu starosti, ki so že opravili služenje vojaškega roka. Po tem razglasu so vsi potencialni izseljenci dobili izseljenske potne liste, s čimer so obdržali jugoslovansko državljanstvo in so se lahko vrnili v domovino. Prošnje sorodnikov vojnih zločincev in tistih, ki so pobegnili takoj po vojni, pa je državno tajništvo posebej obravnavalo.⁵⁶

Do leta 1954 je na južno celino emigriralo že 22 856 jugoslovanskih emigrantov⁵⁷, njihovo število pa se je od konca petdesetih let dalje, ko jih je avstralska vlada uvrstila v svoj program združevanja družin ("*Operation Reunion*"), stalno povečevalo. Poleg Italijanov, Grkov in Madžarov so postali glavni vir nove delovne sile.

V šestdesetih letih so se jugoslovanske meje odprle, posledica je bilo mnogo manjše ilegalno emigriranje. Do junija 1965. leta je bilo odobrenih 16 000 izstopnih viz — največ v Evropi.⁵⁸ Jugoslovanska vlada se je na ta način znebila del brezposelnega presež-

⁵⁵ Sećanski-Noussair, op. cit., 13, 14.

⁵⁶ *Misli (Thoughts)*, mesečnik za versko in kulturno življenje Slovencev v Avstraliji 11/1962, št. 6 (Sydney); isto v: Matjaž Klemenčič, Slovensko izseljenstvo po drugi svetovni vojni, scenarij za 8. oddajo TV-nadaljevanke o slovenskih izseljencih (avtorici: D. Makuc in M. Janžeković), Ljubljana: RTV Ljubljana, 1. program, 1985 (tipkopis scenarija hrani Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani). Leta 1963 je bil izdan tudi prvi jugoslovanski pravni dokument v zvezi z migracijami - Napotki o postopku pri zaposlovanju v inozemstvu; leta 1965 pa je stopil v veljavo še Osnovni zakon o organiziranju in financiranju zaposlovanja (o tem glej: Alenka Bogovic, Borut Canjko, Slovenci v Franciji, *Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva* 12, Ljubljana: Znanstveni inštitut filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1983, 53). Za čas od leta 1883, ko je bil v Zagrebu ustanovljen urad Iseljenička služba, pa do leta 1951, ko so se zacele ustanavljati prve izseljenske matice, sta organizacija in razvoj izseljenske službe za Jugoslovane predstavljena v: Vesela Švegvic, Povratak jugoslovenske ekonomske emigracije 1945–1951, *Biblioteka socijalne politike*, Beograd 1953, 53–59.

⁵⁷ Price, *Australian Immigration...*, A 55.

⁵⁸ Department for Immigration and Ethnic Affairs, *1788–1978 Australia and Immigration, A Review of Migration to Australia, especially since the Second World War*, Canberra: Australian Government Publishing Service, 1978, 19.

ka. Večina izseljenih je kljub pričakovanjem, da se bodo čez nekaj let vrnili v domovino, obogateni z novimi delovnimi izkušnjami in znanjem,⁵⁹ ostala v razvitejšem zahodnem svetu.

Leta 1966 je prišlo do uradnih meddržavnih kontaktov med Avstralijo in Jugoslavijo: po obisku avstralskega ministra za imigracijo je bil v Beogradu odprt avstralski migracijski urad (*The Australian Migration Office*), v katerem so uslužbenci nudili vse informacije o izseljevanju v Avstralijo in selekcionirali bodoče izseljence.⁶⁰ Med drugim je bilo dogovorjeno, da "iz Jugoslavije lahko pridejo v Avstralijo na račun avstralske vlade samska dekleta (za vožnjo plačajo same le \$25 ali pa njihovi sponzorji tu (v Avstraliji, op. avt.)). Glede starosti teh deklet so naslednji pogoji: 1. Starši, živeči v Avstraliji, lahko dobijo iz domovine hčerko, ki je stara vsaj 15 let. 2. Sorodniki in zaročenci lahko sponzorirajo dekleta, stara najmanj 16 let. 3. Prijatelji in znanci lahko sponzorirajo dekleta, ki so stara vsaj 18 let."⁶¹

Kot je bilo pričakovati, so se ravno v šestdesetih letih močno povečale verižne migracije. Posledica tega je bil razcvet jugoslovanskih etničnih naselbin, še posebno v obeh glavnih mestih Viktorije in Novega Južnega Walesa in v večjih industrijskih središčih. Povečale so se četrti Makedoncev v Newtownu, Stanmoru, Marickwillu, Sydenhamu (Sydney), v Tiges Hillu (Newcastle),⁶² Fulkhamu (Adelaide),⁶³ Footscrayu (Melbourne)⁶⁴ in Wollongongu⁶⁵; Dalmatincev v Cabramatti (Sydney),⁶⁶ Srbov v Newcastlu.⁶⁷ Ostalo jugoslovansko prebivalstvo je bilo v primerjavi z drugimi med številnejšim še v manjših krajih, kot so: Geelong (Viktorija), Whyalla, Coober Pedy, Andamooka (Južna Avstralija) in Mt. Isa (Queensland).⁶⁸

⁵⁹ *Australia's Immigration Programme...*, 75, 76.

⁶⁰ *1788–1975 Australia and Immigration, specially since World War II*, Canberra: Immigration Information Branch of the Australian Information Service, 1975, 9.

⁶¹ *Misli (Thoughts)...* 18/1969, št. 3, 69.

⁶² I. H. Burnley, *Resettlement of Immigrant Communities in Urban Australia*, v: *Australia 2000: The Ethnic Impact*, zbornik (ur. Margarita Bowen), Armidale: University of New England Publishing Unit, 1977, 166.

⁶³ Charles A. Price, *The Immigrants*, v: *Australian Society*, A Sociological Introduction (ur. A. F. Davies), Melbourne 1977, 336.

⁶⁴ Burnley, op. cit., 153.

⁶⁵ Andonov, op. cit., 213.

⁶⁶ Burnley, op. cit., 153.

⁶⁷ J. P. Galvin, *Intercensal Changes in Residential Patterns of Southern Europeans in Newcastle, N.S.W. (1961–1971), Spatial Dispersion and Social Integration*, v: *Australia 2000...*, 205.

⁶⁸ Tkalčević, op. cit., 437.

Sečanski-Noussairjeva ugotavlja, da je do pogostega strnjene-ga naseljevanja prihajalo zaradi socio-psiholoških vzrokov, saj so se "*Jugoslovani v soseski svojih rojakov počutili mnogo manj osamljene in bolj varne v tujem okolju.*"⁶⁹ Pomembno vlogo pri formiranju etničnih naselij so vseskozi imele tudi sorodstvene in prijateljske zveze med starimi in novimi prebivalci, kar je bilo še zlasti pomembno v šestdesetih letih, ko je večina povojnih jugo-slovanskih beguncev še vedno živela v materialni soodvisnosti od finančno uspešnejših rojakov.⁷⁰ Poleg Italijanov, Grkov in Malte-žanov, če govorimo o južnoevropskih etničnih skupinah, so se Ju-goslovani naseljevali skupaj še zaradi socio-ekonomskih razlo-gov: "*V revnejše mestne predele se praviloma naseljujejo po živ-ljenjskem standardu najnižji družbeni sloji. Ko pa se leti materi-alno opomorejo, se preselijo v, njihovemu ekonomskemu položa-ju, ustreznije četrte in izpraznjene zopet zasede revnejše prebi-valstvo. Nakazani ciklus ni vedno zakonitost, pač pa je zelo po-gost pojav. Izjeme v takšnem 'ekološkem zaporedju' ('ecological succession') so tisti imigranti, ki se iz etničnih naselbin ne izselijo, ker hočejo živeti med svojimi ljudmi.*"⁷¹ Prav slednja trditev poja-snjuje vzrok za ohranitev makedonskih, hrvaških in srbskih četrti do današnjega časa.

Ena izmed naslednjih značilnosti jugoslovanskih izseljencev se je kazala tudi v zaposlovanju: med leti 1963 – 68 je bilo v Avstraliji med ženskim prebivalstvom zaposlenih največ Jugoslovanek — od skupnega števila vseh zaposlenih žensk jih je bilo kar 62 %.⁷² Delale so v lahki industriji kot delavke, največkrat za tekočim trakom, mo-ški pa so še nadalje dominirali pri opravljanju fizičnih del v gradbe-ništvu, na železnicah, v rudnikih železa in cinka, v avtomobilski in-dustriji ipd. Že tradicionalno so se, ne glede na svoje kvalifikacije, zaposlovali na delovnih mestih, kjer ni bilo potrebno uporabljati angleškega jezika. Glede na znanje letega so, tako kot Grki in Italijani, ostali med tistimi priseljenci, ki so po več letih bivanja v tujini znali le najosnovnejšo vsakdanjo pogovorno angleščino.⁷³ Avstralci so jih uvrščali med etnične skupine, za katere je bilo značilno življenje v "*kulturnih getih.*"⁷⁴

⁶⁹ Sečanski-Noussair, op. cit., 13, 14.

⁷⁰ Price, *The Immigrants...*, 336.

⁷¹ Prav tam, 338; o tem glej tudi: Burnley, op. cit., 153.

⁷² Australian Population and Immigration Council, *A Decade of Migrant Set-tlement*, Canberra: Australian Government Publishing Service, 1976, 23.

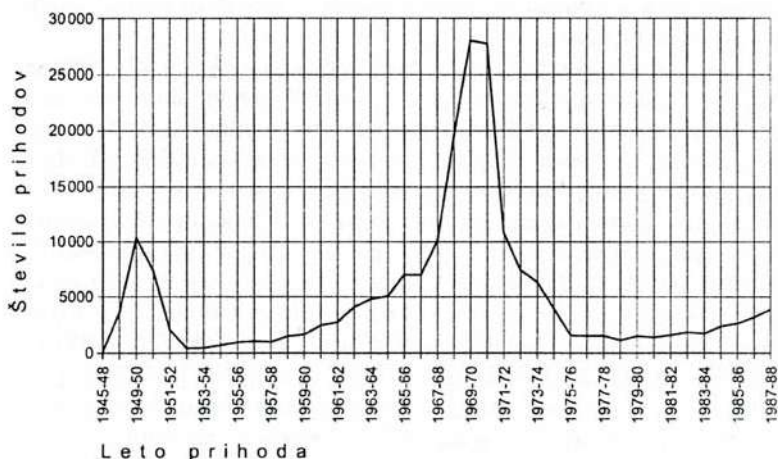
⁷³ Prav tam, 85–94.

⁷⁴ Sečanski-Noussair, op. cit., 14 ("Kulturni geto") je etnična soseska z vso

Priseljevanje Jugoslovanov se je še nadaljevalo, še posebno po letu 1970, ko sta obe državi, Jugoslavija in Avstralija, podpisali dogovor o izseljevanju (*Migration and Settlement Agreement*),⁷⁵ s katerim si je Avstralija zagotovila kontinuirano prihajanje novih delavcev. Tako je več kot sto let stara "povezava" med obema deželama, zasnovana na tržni zakonitosti ponudbe emigrantske in povpraševanja imigrantske družbe, dobila pravno veljavnost.

V vseh letih priseljevanja Jugoslovanov v Avstralijo jih je ravno na prelomu leta 1969 v 1970. prišlo največ, kar 26 086.⁷⁶ Za razliko od prvega povojnega begunskega vala so bili to tako imenovani ekonomski izseljenci.⁷⁷

Grafikon 1: PRIHAJANJE JUGOSLOVANOV V AVSTRALIJU OD LETA 1945 DO 1988 (glej: Radmila Borković, *The Needs of Elderly Yugoslavs in the Metropolitan Area*, v: Avstralija, Migracijske teme 6/1990, št. 1, str. 42)

svojo etnično infrastrukturo, ki zadovoljuje večino potreb njenih prebivalcev.).

⁷⁵ McArthur, op. cit., 14.

⁷⁶ Price, *Australian Immigration*..., A 55.

⁷⁷ O tem glej: Radmila Borković, *The Needs of Elderly Yugoslavs in the Melbourne Metropolitan Area*, v: Avstralija, *Migracijske teme*..., 20.

Njihov delež v celotni avstralski populaciji od začetka 20. stoletja do sedemdesetih let pa je bil naslednji:

Tabela 1: JUGOSLOVANI V AVSTRALSKI POPULACIJI 1901–70 (glej: Charles A. Price, Australian Immigration, A Bibliography and Digest, št. 2, str. A 78, Canberra 1970)

Leto	Število Jugoslovanov	% od celotne avstralske populacije	Število avstralskih prebivalcev
1901	800	0,1%	3 773 801
1947	5866	0,8%	7 579 358
1954	22856	1,8%	8 986 530
1961	49776	2,8%	10 508 186
1966	71277	3,3%	11 550 444
1970	119254	4,7%	12 551 407

Po podatkih popisa prebivalstva Jugoslavije iz leta 1971 je živel 81,8 % izseljenih Jugoslovanov v Zahodni Evropi in 18,2 % v čezmorskih državah. Med slednjimi jih je bilo največ iz Hrvaške, nato iz Makedonije, Srbije z Vojvodino in Kosovom, Bosne in Hercegovine, Slovenije ter Črne Gore.⁷⁸ V letu 1978 naj bi kar tri milijone Jugoslovanov bivalo izven svoje domovine.⁷⁹ V tem obdobju se je spremenila tudi struktura izseljencev: v tujino so začeli odhajati visokokvalificirani tehnični kadri, ki zaradi svoje izobrazbe praviloma niso imeli večjih težav z adaptacijo in zaposlitvijo v imigrantskih državah.⁸⁰

Do leta 1976 se je preko Avstrije izselilo v Avstralijo še 35 000 Jugoslovanov,⁸¹ po tem pa se je njihovo prihajanje tjakaj postopoma umirilo. Tudi avstralsko gospodarstvo in razvoj znanosti sta čedalje bolj potrebovala intelektualce — prednost so imeli zahodni in severni Evropejci. Balkanski polotok in Mediteran sta za Avstralijo ves čas pomenila predvsem vir izseljencev za opravljanje fizičnega dela, ki pa ji proti koncu sedemdesetih let, tudi zaradi množičnega prihajanja beguncev iz azijskih držav, ni bil več potreben. Tako se poklicna struktura Jugoslovanov v vseh tridesetih letih njihovega povojnega priseljevanja ni bistveno spremenila:

⁷⁸ Telišman, op. cit., 142.

⁷⁹ Marin Cetinić, Uvodna riječ, v: *Iseljenišтво naroda i narodnosti...*, 8.

⁸⁰ Telišman, op. cit., 143.

⁸¹ Department for Immigration and Ethnic Affairs..., 40.

Tabela 2: POKLICI JUGOSLOVANSKIH PRISELJENCEV V AVSTRALIJI (1945–76) (glej: Mate Tkalčević, Društveni, gospodarski i politički položaj naših doseljenika u Australiji, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, zbornik, Zagreb 1978, str. 440)

Tovarniški delavci	57 %
Poljedelci	8 %
Ribiči	0,5 %
Gozdni delavci	1 %
Delavci v gradbeni industriji	18 %
Delavci v administraciji	2 %
Ostalo	13 %
Skupno:	100 %

O tem, koliko Jugoslovancev živi na šestem kontinentu, obstajajo zelo različne številke. Avstralska uradna statistika⁸² je pri popisu prebivalstva upoštevala kraj rojstva. Glede na to jih je bilo leta 1976 143 591:

Tabela 3: ŠTEVILO JUGOSLOVANOV V AVSTRALIJI LETA 1976 (glej: *Australian Immigration*, Consolidated Statistics 11/1979, str. 14, Canberra 1980)

Novi Južni Wales	57 422
Viktorija	56 701
Queensland	5 387
Južna Avstralija	9 003
Zahodna Avstralija	10 406
Tasmanija	886
Severni teritorij	404
Avstralski zvezni teritorij	3 383
Skupaj	143 591

Ocene posameznikov se od navedenega števila razlikujejo, zato nekatere zaradi lažje primerjave prav tako podajam v tabelarnem prikazu:

Tabela 4: OCENE POSAMEZNIKOV O ŠTEVILU JUGOSLOVANOV V AVSTRALIJI LETA 1974, 1980 IN 1981

Avtor	Leto	Št. ugoslov. v Avstr.	Št. porok med Jug.	Št. jugosl. otrok	Skupno št. Jug.
Telišman ⁸³	1974	ok. 175 663	ok. 70 000	ok. 70 000	ok. 260 000
S.Noussair ⁸⁴	1980	ok. 300 000	-	ok. 200 000	ok. 500 000
McArthur ⁸⁵	1981	149 331	-	ok. 80 700	ok. 230 000

⁸² *Australian Immigration*, Consolidated Statistics 11/1979, Canberra: Department for Immigration and Ethnic Affairs, 1980, 14.

⁸³ Telišman, op. cit., 140.

⁸⁴ Sečanski-Noussair, op. cit., 6.

Kakorkoli že, Jugoslovani so bili vse do razpada SFR Jugoslavije med najštevilnejšimi etničnimi skupinami, živečimi v Avstraliji.⁸⁶ Njihovo splošno prepričanje, da so v tujino odšli le začasno, da bi čim hitreje čimveč zaslužili in se nato vrnili v domovino, jim je oteževalo afirmacijo v avstralski politični, družbeni in ekonomski sferi.⁸⁷ Zahodnega načina življenja večinoma niso mogli sprejeti, prav tako pa so Avstralcem ostale tuje civilizacijske in kulturne navade priseljencev iz balkanskega geografskega prostora. Posledica obojega je bila tragična: v psihiatričnih bolnicah v Novem Južnem Walesu in Viktoriji je bilo v sedemdesetih in v začetku osemdesetih let med obolelimi največ Jugoslovanov.⁸⁸

Бреда ЧЕБУЉ-САЈКО

КО СУ ЈУГОСЛОВЕНИ У АУСТРАЛИЈИ ДО 1990. ГОДИНЕ

У мултикултурној, етнички веома шароликој заједници, каква је аустралијска, новији досељеници се видљиво разликују од знатно раније насељеног становништва. Разлика је још изразитија, ако културе (у најширем значењу те речи), на које наилазимо у једном истом аустралијском насељу, немају ништа или поседују сасвим мало заједничког с преовлађујућом англосаксонском културом. У прошлости је суживот становника различитог етничког порекла био обојен дискриминаторском имигрантском политиком, а данас се одликује толерантношћу, плурализмом, мултикултуралношћу. Кад говоримо о две крајности исте заједнице: о старим и новим Аустралијанцима, не смемо никако изгубити из вида да се и ти нови међусобно јако разликују. Зато је "немогуће уопштити живот етнички разноврсних досељеника али их веома лако, по одређеним спољним ознакама, одвајамо од старих Аустралијанаца; већином су то физички радници у тешкој индустрији, рудницима,

⁸⁵ McArthur, op. cit., 13.

⁸⁶ Ће не поштевaмо Angležev, so bili po številu za Irci in Italijani (McArthur, op. cit., 13). V *Enciklopediji Jugoslavije* (glej: Pavlič, Bojović, op. cit., 349) pa so omenjeni prav tako kot tretja najštevilnejša etnična skupina v Avstraliji, vendar za Italijani in Grki.

⁸⁷ Tkalčević, op. cit., 439.

⁸⁸ Leta 1972–73 je v psihiatričnih bolnicah v Novem Južnem Walesu v primerjavi z vsemi ostalimi bolniki (100 %) bilo 62,4 % Jugoslovanov - psihotikov - in 51,8 % Jugoslovanov - shizofrenikov (o tem: Sečanski-Noussair, op. cit., 7). Po statističnih podatkih Mental Health Research Institute za leto 1981–82 je bila v Viktoriji najštevilnejša obolest za shizofrenijo med Jugoslovani, sledijo jim Italijani, Grki itd. (glej tabelo 1: Persons per 100.000 Treated for Schizophrenia, Victoria, Australia, v: Jurij Zalokar, Schizophrenia and Immigration, Melbourne 1988, 16 /tipkopis/; o tem še *isti*, Immigration and Psychiatry: Yugoslav-Born Minority in Victoria, v: *Dve domovini* 1, 1990, 343–372); o kriminalu in shizofreniji, ki sta med Jugoslovani v primerjavi z ostalimi etničnimi skupinami v Avstraliji mnogo bolj razširjena, glej še: Robert F. Miller, Migrants From Yugoslavia in Australia, Canberra 1988, 18 (tipkopis).

грађевинарству; њихове жене су запослене; говоре два језика; куцују стране часописе и са својом етничком групом су повезани преко клубова, друштава, цркве. Обично су у браку са неаустралијским партнером, усмерени на породицу. Научили су да живе са осећањем чежње за родбином и завичајем које су напустили..."⁸⁹. Може се смело рећи да су Југословени, какве су донедавно познавали Аустралијанци, репрезентативан пример напред наведеног.

Breda ČEBULJ-SAJKO

WHO ARE "THE YUGOSLAVS" IN AUSTRALIA UNTIL 1990.

There are insufficient data about ethnic background of the Yugoslav emigration both in Australian and Yugoslav periodicals and literature. That is why this exposure presents an experiment about moving the "Yugoslavs" to Australia. Data about the Slovenians and the Serbs are cumulative with other data concerning other Yugoslav peoples.

The most of emigrants from refugee camps got permanent visa for stay in the bigger towns and cities of Sydney and Melbourne. Some 16000 entry visas were confirmed from Yugoslavia until 1965. The most visas were issued in Yugoslavia compared to other European countries. So called chain migrations were intensive at that time. There are separate ethnic settlements in the states of Victoria and New Southern Wales. The biggest percent (62%) of employed women were among Yugoslavs. In the end of sixties, the biggest number of Yugoslav economic migration came to Australia. Until disintegration of Socialist Federative Republic of Yugoslavia, the Yugoslavs were the biggest immigration group in Australia.

In multicultural and ethnic diverse Australian community, new inhabitants differ a lot from previously inhabited people. Those differences are going to be bigger if minority cultures (in a wide sense of meaning) which can be recognised easily in every Australian town if they have nothing in common with the Anglo - Saxon culture of majority. Living together, with different ethnic background, was once directed to the ethnic policy of discrimination. Today, tolerance, pluralism and multi cultural policy are advocated. If we talk about two halves of the same society, about old and new Australians, we must not neglect the fact these new are very different among themselves.

⁸⁹ James Jupp, *Arrivals and Departures*, Melbourne 1966, str. 43

Мирјана ПРОШИЋ-ДВОРНИЋ
Мидланд, Мичиген, САД

УДК 325.2:316.347(=861)(721)

ОТВОРЕНОСТ, МУЛТИКУЛТУРАЛ- НОСТ, ТОЛЕРАНЦИЈА, СИГУРНОСТ

Нова српска урбана емиграција у Онтарију (Канада)

Циљ прилога је да скрене пажњу на најновији талас српске емиграције, изазван догађајима који су уследили после распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије почетком 90-их година XX века. Истраживања су обављена у периоду од 1995. до 1997. године међу исељеницима у канадској провинцији Онтарио.

Кључне речи: имиграције, Онтарио-Канада, прилагођавање, идентитет.

Увод

Миграције становништва, биле оне, према Цвијићевим класификацијама (1918), историјске, масовне и нагле, изазване најездом завојевачке војске, биле оне тихе, појединачне, споре, дуготрајне и за промену етничког састава пресудно значајне које су изазване економским и психолошким разлозима, сталан су пратилац српске (и не само њене) историје, од времена досељавања на Балканско полуострво до данас. Мада су оне стална историјска чињеница, њихов интензитет, правци кретања, обим, садржај, као и ефекти које производе стално се мењају. Ти променљиви облици исељеничко-усељеничких процеса могу се проучавати с различитих становишта и у оквиру разних дисциплина с циљем да се одговори на многе истраживачке задатке.

И са антрополошке тачке гледишта миграције су вишеструко значајан предмет истраживања. Утврђивање спољашњих, објективних, статистичких чињеница везаних за неки миграциони процес, као што су број и састав исељеника, њихова старост, порекло, етницитет, породична структура, занимање, имовинско стање и слично, затим откривање гло-

балних узрока који су изазвали сеобе, дефинисање простора из кога је миграциони талас кренуо, правци којима се кретао, и, коначно, места у којима се завршавао, односно утврђивање граница нове дијаспоре, несумњиво су врло значајни. Прави изазови, међутим, настају тек после тога. Разоткривање начина употребе миграција у политичке сврхе, на пример, један је од тих изазова којима би антропологија требало да посвети пуну пажњу. Проблем дислоцираног становништва, било да је реч о "добровољним" мигрантима мирнодопских времена, у потрази за бољим условима живота, или, пак, о протераним и избеглим у вихорима рата и "етничког чишћења", често се, као изузетно погодан за манипулацију, користи у оквиру политичких програма и пропаганде.

Историја српске политике, посматрана током последњих 150 година, откако су етничитет и национализам етаблирани као идеолошки феномени, у том погледу не представља изузетак. На пример, западна граница српских територија, односно идеална линија разграничења националне државе од суседних, утврђује се на основу етничког принципа, односно такача до којих се током последња четири века емиграцијом проширила зона у којој Срби представљају већинско становништво и у којима стога доминирају, или су доминирали у прошлости, српски језик и култура (в. Ракић 1990: 9 - 24). У данашње време, када је нови балкански ратни вихор поново изазвао велика померања становништва¹, сведоци смо нове опште политизације и инструментализације проблема избеглица, и од стране позиције и од стране опозиције у свим бившим југословенским републикама које су, директно или индиректно, биле укључене у сукобе (Босна и Херцеговина, Хрватска, СР Југославија). Чињенице изнете на недавно одржаном округлом столу представника независних гласила под називом "Избегличко питање у медијима" у оквиру Регионалне конференције невладиних организација (в. *Mediji još manipulišu izbeglicama*, Naša borba, 22. novembar 1997) то јасно показују. Осим политичких игара "одозго", било је, свакако, и у овом и у претходним ратовима, и случајева манипулације "одоздо", када појединци или групе користе свој неповољни имигрантски/избеглички/мањински положај да би сте-

¹Према подацима Комисије Савета Европе за миграције, избеглице и демографију за 1997. годину, само на просторима бивше Југославије, има 860000 расељених и 689 000 избеглих лица.

кли посебну наклоност, помоћ и промоцију у земљи усељавања. Не ретко, такав став "дођоша", како су често пејоративно названи, доводио је до тензија, па и сукоба с локалним "староседеоцима". Примери ривалитета у борби за расположиве ресурсе и положаје између те две групе "инородника" били су чести током српске историје. Може се, чак, рећи да је то један од лајтмотива сакупљања представника српског етноса из матице и дијаспоре у једном заједничком простору. И данас, у Канади, поједини српски досељеници из крајева који су непосредно били укључени у ратне операције, посебно они из Босне и Херцеговине, сматрају да им емигранти из "мирне Србије", који, по њима, нису имали разлога да мењају место боравка, нелојално конкуришу у борби за што бољи пласман у новој "домовини". Заузврат, чује се, додуше сасвим ретко, да би Срби из крајева изван Србије требало да се врате у своје завичаје и бране их од завојевача.

Оно што, међутим, треба истаћи јесте да, у оба случаја, и кад се проблем исељеништва проучава "споља" и кад се декодирају начини политичке (зло)употребе, ни једно антрополошки оријентисано истраживање не би смело да пренебрегне да у основи сваког померања становништва увек лежи људска драма дисконтинуитета и поновног укоренивања у неки други, нови и страни свет. Тако утемељено проучавање настојало би, пре свега, да открије, разуме и пренесе ту индивидуалну људску димензију, увек јединствену историју појединачних људских судбина. Оно би требало да, што је верније могућно, пренесе причу о стрепњама и надама, страховима и разочарењима, жељама и остварењима људи који су се, вољно или изнуђено, у неком тренутку свог живота лишили, или су били лишени, свега познатог и блиског, и који су се, уместо тога, нашли на прагу новог почетка испуњеног неизвесношћу непознатог.

Изузетак, наравно, не представљају ни најновије миграције које су настале као последица последњих ратних сукоба на Балкану², у коме је, поред смрти једне државе и једног систе-

² Масовни покрети народа у Источној, Централној и Јужној Европи уследили су убрзо после распада Источног блока и слома комунистичке идеологије. Велики генератори "сеобе народа" били су дезинтеграција Совјетског Савеза, подела Чехословачке, затим нереди у Албанији (слике разноврсних пловних објеката који претоварени људским товаром настоје да премоште простор између Валоне или Драча и Апулије остаће један од апокалиптичних маркера краја XX века) и, у великој мери, рат у бившој Југославији.

ма, и много шта друго доживело свој крај, или тотални преображај. Ратом (и свим оним што он неминовно доноси са собом) провоцирани најновији покрети становништва, у ратним зонама, на линијама фронта, али и у позадини, из градских и из сеоских средина, изузетно су комплексни. Масовност покрета, хетерогеност учесника, путева и начина исељавања, статуса исељеника/прогнанника/избеглица, коначних одредишта до којих су поједине "струје" успевале да стигну, а, следствено томе, и могућности које су им стајале на располагању за настављање живота у новој средини, дају им тај квалитет. Свакако да оне трагичне реке избеглица које су у масовним "етничким чишћењима" биле насилнички протеране са својих огњишта и које су своје тужно путовање завршавале у неким од избегличких прихватних центара на територији матичне државе, имају мало додирних тачака са појединачним, својеволјним, легалним исељавањима из "мирне залеђине" у неку од прекоокеанских класичних "земаља имиграције" (САД, Канада, Нови Зеланд, Аустралија, Јужноафричка Република).³

У поплави стравичних докумената принудног покретања становништва најтрагичније место свакако припада бескрајним колонама прогнанника из Хрватске августа 1995. године. Тако се велики број избеглица из Европе придружи онима из политичко-етничко-економски "трусних подручја" Азије, Африке и Јужне Америке, и постао веома видљиво присутан проблем у целом западном свету, а тиме и целокупне светске заједнице (в. *Gateway Italy Struggles With Flood of Immigrants, The New York Times*, 24. novembar, 1997). У последње време, након Дејтонског мировног споразума, а посебно од почетка јесени 1997. године, ратним избеглицама из бивше СФР Југославије се широм Европе све чешће отказује помоћ за боравак у тим срединама (на пример, у Чешкој Републици од 1. октобра 1997. г.), а не ретко се прибегава и депортацији (нпр. великог броја држављана СР Југославије албанског порекла из Немачке којима је ускраћен азилантски статус - в. *Немачка vratila još 93 kosovska Albanca, Naša borba*, 20. novembar 1997).

³ То су само два антиподна типа исељавања између којих постоји мноштво подтипова, као и међусобних преклапања. Било је случајева да су појединци, избегли са групом сапатника из ратом захваћених крајева, касније самостално наставили путовање ка другим слободно изабраним одредиштима. Било је, наравно, и оних који су сами избегли, али им је, после тога, једина алтернатива била живот у неким од прихватних центара за избеглице у којима су услови боравка далеко од идеалних. Према подацима Хелсиншког одбора за људска права у Србији, саопштеним крајем октобра 1997. године, у том тренутку више од 175 000 избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине чекало је исход захтева поднесених амбасадама Канаде и Аустралије за усељење у те земље. Азил се све чешће тражио због "бесперспективности, тешке социјалне и материјалне ситуације у колективним избегличким центрима", знатно погоршаним након смањивања дотока хуманитарне помоћи,

Нови имигранти и њихов статус у Канади

Реке емиграната које су се "искрцавале"⁴ на просторима Онтарија, најмногољудније и најразвијеније провинције Канаде, такође су биле веома хетерогене по свом саставу. Долазили су из свих крајева бивше Југославије са једним од три могућна статуса⁵:

1. Избеглице (refugees) - усељавање на основу посебних програма за представнике етничких и верских мањина који се осећају угроженим у својим ранијим боравиштима, затим за азиланте из политичких или економских разлога, као и за избеглице и прогнанике из подручја захваћених ратом (Курди, Сомалијци, Јужноафриканци) или елементарним непогодама. Почетком 90-их година, када су у бившој Југославији букнули ратни сукоби, канадске власти су увеле специјалан програм за избеглице из тог подручја који се спроводио преко одређених владиних институција или етничких или верских заједница као што су црквене општине. Уз то, била су им обезбеђена средства у виду кредита за авионске карте до Канаде, за смештај и исхрану, који је уз додатак нискостопне камате, требало вратити у ратама примереним зарадама у предвиђеном времену. При додели статуса избеглица канадске имиграционе власти су правиле пажљиви одабир жељеног профила досељеника, скоро на истоветан начин као за обичне, независне (*landed*) имигранте. Зато није било и великих разлика у статусу и правима једне и друге категорије усељеника. Једино ограничење које је могло бити постављено избеглицима било је то што им је унапред могло бити одређено место боравка. Али и то се, уз посебну сагласност, могло променити. И они су, као и обични емигранти, након три године имали право да конкуришу за канадско држављанство. Ипак, с обзиром на то да се процедура добијања улазне дозволе није много разликовала од других категорија досе-

"као и због спорог процеса повратка у некадашња пребивалишта" (ex Singidunum, Odras B92, elektronske vesti, 102897/1, 28. октобра 1997, 577-587).

⁴ Наравно, не у буквалном смислу, јер се у данашњем убрзаном свету до Америке не путује паробродом, већ млазним авионима. Међутим, с обзиром на масовност прекоокеанског транспорта, скученост простора и неудобност путовања могу се поредити са условима који су некада у јефтином потпалу-бљу треће и четврте класе нуђени некадашњим имигрантима.

⁵ Поред усељеничких постоје и разне привремене визе за дужи боравак у Канади као што су студентске или истаживачке.

љеника, многи који су испуњавали услове да буду третирани као избеглице, али и за сигурно уселење редовним путем на основу бодовног система, опредељивали су се за другу опцију, бојећи се да би као избеглице након престанка рата могли бити депортовани у земљу порекла. Након потписивања Дејтонског мировног уговора, овај специјални прогам је укинут. Ево како материјални аспект избеглиштва описује једна од корисница помоћи:

"Овдје смо сви добили исто. Стан, храну, здравствено и социјално осигурање... Оно што су нам обећали у Београду заиста су испоштовали и немамо им шта приговорити. Примамо помоћ годину дана и то посебну суму за стан, то јест чек, а посебно за храну, тако да не можеш на стану да приуштиш. По њиховим правилима припада ти двособан (по нашим стандардима трособан) и ти не смијеш узети мањи ако имаш једно дијете. За то ти одвоје 750 долара. То ти је, ако имаш среће да нађеш стан у оквиру те суме, добро, ако не мораш да платиш разлику... За то мораш наћи спонзора који ради који се обавезао писмено да ће годину дана доплаћивати... За храну ти дају 23 долара дневно...То би било довољно за врло скромну исхрану кад нам не би трошкови телефона и превоза били толико велики... О куповини било чега нема ни говора... Ни овдје... нисмо исти. Мислим, наравно на наше људе који су дошли као и ми. И овдје, ко је дошао с парама, макар само са пар стотина и мање, у предности је над нама "кокузима"...А људи су заиста долазили са ловом, неки мањом, неки већом, чак огромном (додуше непријављеном)...(*Писмо из Канаде*, из књиге В. Стојановић, *"Не плачи за Сарајевом"*, пренесено из: Новине, бр. 303, 29. август 1997:25)

Наравно, примање помоћи с обавезом враћања подразумева дужи боравак у Канади од оног планираног ("само" годину дана) да би се сви дугови могли вратити, што није увек једноставно:

"Ако икада добијемо икакав пристојан посао (у шта сумњам јер нас, Кинеза и Индуса има као кусих паса) и то ће бити само да животиариш до краја жвота. О некаквом стицању било чега нема смисла ни говорити."

И зато "Лили", не без горчине и са благим прецењивањем сопствене нације у односу на друге, укључујући и своје домаћине, закључује: "Можеш замислити шта им ми овде значимо и зато су нас оволико довели. Каква хуманост, трице и кучине. Добили су без паре и цента (осим годину дана издржава-

ња) свршене, образоване, цивилизоване људе и успут јефтину радну снагу. Нико од нас није у заблуди. Сви смо свесни да је то прећутан компромис. Ми вама мало хране и држављанство - ви нама своје најбоље "радне" године, образовање, културу, стручност - све" (Ibid.)⁶.

2. Спонзорисани усељеници - ако лице које намерава да се усели у Канаду има блиске рођаке (стриц, ујак, деца - родитељи) у тој земљи са статусом легалног имигранта или натурализованог Канађанина, и ако неки од њих испуњава потребне услове и званично се обавезе да ће током утврђеног дужег периода (10 година) сносити сву, укључујући и финансијску одговорност за усељеника, онда то лице припада категорији спонзорисаних емиграната. Усељеник са таквим статусом, ако остане без посла или је принуђен да се бори с неком другом врстом проблема, нема права на државну помоћ већ је може тражити искључиво од свог спонзора/гаранта. Ако спонзор није у стању да испуни преузету обавезу из оправданих разлога, он се може одрећи спонзорства судским путем, али тада губи право да икада поново може бити гарант.

3. Независни имигранти (*Landed Immigrants*) - особе које су у било којих разлога поднеле захтев и, задовољивши све критеријуме које прецизирају важећи имиграциони закони, добиле одобрење за трајно усељење у Канаду, где би уживале сва права гарантована канадским грађанима, укључујући и право на држављанства након три године боравка у новој домовини⁷. Имиграциона политика и регулатива после Другог светског рата (Имиграциони акт из 1952. године и касније допуне) давале су предност *селективном* насељавању земље, одређујући профил имиграната који најбоље одговара њеним развојним тенденцијама. Од почетка 60-их година фаворизовани су првенствено висококвалификовани кадрови⁸, посеб-

⁶ Овакви ставови су врло типични за све категорије нових имиграната српског порекла. Често се у разговору с новим исељеницима откривају пометана осећања супериорности у односу на друге, као и одређене неправде и ускраћености што им није понуђено и више с обзиром на њихове способности, или што брже не могу остварити свој постављени циљ. Сматра се не само да су бољи стручњаци формиран у "старом крају" већ и да су школе свих нивоа образовања знатно боље, да су људи много "културнији" и "цивилизованији" него западњаци сведени само на меру новца.

⁷ У жаргону српске имигрантске заједнице у Канади постоји посебан термин за легалне, високообразоване досељенике из "старог краја": *пасошари*.

⁸ У директној зависности од услова који су владали како у земљи емиграције тако и у земљи имиграције, у овом случају у јужнословенским земљама

с једне стране, и на северноамеричком континенту с друге стране, од време-
на првих прекоокеанских миграција почетком XIX века до данас, био је и
жељени профил имигранта. Први досељеници (1815-1880) српског порекла
били су углавном морнари и рибари из Боке Которске и других обалних под-
ручја Јужног Јадрана који су се настанили уз обале Мексичког залива и у
Калифорнији, где су наставили да се баве истим занимањима али и да се
огледају као трговци, угоститељи. Највећи број досељеника, тада углавном с
подручја Аустроугарске монархије и Отоманске империје (Славонија, Вој-
водина, Босна, "Стара Србија", као и из црногорског залеђа, покренути еко-
номским разлозима, сиромаштвом и безперспективношћу у време кризе у
домовини изазване реструктурирањем привреде од земљорадничке ка ин-
дустријској, допловио је до обала Северне Америке у такозваном *првом ми-
грационом таласу* (1880-1914). Мада су досељеници углавном били земљо-
радници, с обзиром на то, да је време заузимања слободне земље у новој до-
мовини већ било завршено до времена њиховог доласка, настањивали су се у
великим градовима (првенствено Чикаго, Питсбург, индустријски центри
око Великих Језера и у Охају) и, у потрази за брзом зарадом, запошљавали
се као неквалификована, јефтина радна снага у фабрикама које су тада биле
у пуном напону. Из истих разлога запошљавали су се и у рудницима Јуте,
Колорада, Неваде, Аризоне и Монтане. У истом периоду у Канади су фаво-
ризовани земљорадници-сезонски радници из Азије и Европе који су насеља-
вани првенствено у западним провинцијама. Исто тако тражени су и неква-
лификовани и полуквалификовани радници за рад на изградњи путне и же-
лезничке мреже, у рудницима и у шумским газдинствима. Током балканских
ратова и за време Првог светског рата миграције су углавном биле реверз-
ног правца. Емигранти су се враћали у завичај као ратни добровољци. Мно-
ги нису преживели рат, а многи други су одлучили да више не прелазе океан.
У периоду између два светска рата емиграција је такође стагнирала због
светске економске кризе, веома мале националне квоте које су САД имале
за Југославију, али и због побољшања услова живљења у "првој" Југослави-
ји. Заправо рестриктивни имиграциони закони САД (из 1921. и 1924.
године), утицали су на повећану стопу усељења у Канаду у времену од 1920
до 1930. године. И у овом периоду настављено је фаворизовање сезонске
радне снаге у западним и северним областима, али су све више тражени и
фабрички радници који би радили у индустријским центрима Онтарија (Ха-
милтон, Торонто, Уиндзор). Тако су усељавањима у земљу придодата и уну-
трашња кретања у правцу север-југ. У свим тим периодима досељавања,
имигранти су углавном били мушкарци млађег и средњег доба живота, у нај-
бољим "радним годинама" који су желели да зараде новац који ће трошити у
земљи порекла, а не усељења. Наравно, многи су касније мењали своје по-
четне планове. У периоду после Другог светског рата (1945-1965) насељавају
се избегла и расељена лица и тада први пут у модерној историји српских ми-
грација, Србија више није земља имиграције за Србе из дијаспоре, већ је и
сама постала емиграционо подручје. То су углавном били представници та-
козване политичке емиграције, регрутовани из делова предратног естабли-
шмента, која су на прекоокеанске земље гледали као на место прогонства, а
не као на нову домовину. По таквом свом ставу, политичка српска емиграција
се веома разликовала од "старе", економске. Новије миграције српског
становништва из свих крајева бивше Југославије, покренуте поново највише
економским разлозима, обухватају период од 1965. године када је либерали-
зован одлазак из земље, до 1992. године (в. Petrovich, Halpern 1980; Pa-

но они чија су занимања била потребна, а дефицитарна у Канади. Да би потенцијални имигрант могао да реализује своју намеру, било је потребно да сакупи довољан број бодова у две различите категорије захтева. Прва, независна од квалитета и спреме будућег усељеника, односила се на такозвану националну квоту, то јест дозвољени број досељеника из одређене земље у одређеном периоду. У складу са антидискриминаторском расном и националном политиком мултикултуралне Канаде, право на квоту усељења из неке одређене земље одређивало је место које је она у том тренутку заузима-ла на прогресивној скали од 0 до 10, која се стално циклично обнављала, односно након достигнутог максимума (10) поново се враћала на минимални број емиграната (0). Друга категорија бодовног система (*point system*) зависила је искључиво од профила потенцијалног имигранта. Ту је број бодова одређиван на основу степена образовања, занимања, радног искуства, знања енглеског/француског језика, старости, породичне структуре, здравственог стања и сл. Мада су у случају бивших југословенских држављана, без обзира на просторно порекло, заиста биле у питању ванредне околности, и у овом периоду примењивани су исти критеријуми који су канадским властима и даље давали дискреционо право одабирања типа усељеника којима ће давати предност. Међутим - и по томе се види да су имиграциона политика и пракса биле прилагођене ситуацији - у периоду док је трајао рат, квота за Југославију била је максимално повећана, потребан број индивидуалних бодова био је смањен (са 90 на 60 поена), а цела процедура добијања имиграционе визе знатно је убрзана (уобичајених годину и по до две године у ванредним околностима било је сведено на шест, највише девет месеци). Да је била у питању ванредна ситуација види се и по сразмери категорија усељеника. Док је током целокупног периода после Другог светског рата, до рата у Југославији, преовлађавала категорија *landed immigrants* (око 60% наспрам 40% спонзорисаних усељеника - Лукић-Крстановић 1992: 69), у бурном периоду почетком 90-их година из крајева изван Србије, односно из ратом захваћених подручја, преовлађивале су категорије спонзорисаних

vlović 1983; Лукић-Крстановић 1992:36-37, 47-50; Simić, Halpern 1997). Најновији талас масовног исељавања, изазван унутрашњим ратовима на бившим југословенским просторима, запоцео је 1991/1992. године, достигао је свој врхунац 1993/94, а траје и даље, мада нешто смањеног интензитета и поново под ригорознијим условима добијања трајних виза.

усељеника и избеглица. Досељеници из Србије, као и високообразовано градско становништво из крајева изван граница садашње СР Југославије, ако су имали могућности, већином су се опредељивали да се уселе као *landed immigrants*⁹.

Унутрашња правила усељавања, која су важила од тренутка уласка у Канаду, за ову категорију усељеника нису се мењала. *Landed immigrants*, с обзиром на то да је један од критеријума за усељавање био да располажу одређеном сумом новца, немају права на било какву владину финансијску помоћ током првих шест месеци до годину дана¹⁰. Како је за проналажење првог посла просечно потребно приближно исто толико времена, трошење иметка стеченог изван Канаде очигледно је урачунато у цену "пакет аранжмана". После годину дана, или било када после тог времена, ако имигрант остане без посла добијеног на одређено време, има права, као и сваки канадски држављанин, на социјалну помоћ (*welfare*). Ако је имао стални посао, пре него што се стекне право на социјалну помоћ, добијаће надокнаду за незапослене. Суд-

⁹ Некадашњи власници једне од београдских агенција за пружање информација и помоћи при припремању докумената потребних за подношење захтева за исељење у неку од прекоокеанских земаља која је најдуже опстала на тржишту (од 1990. до исељења и самих власника 1993. године), а по мишљењу бивших корисника, и пружала најбоље услуге, имали су прецизно вођену картотеку и статистику клијената коју су ми љубазно сумирали. Према њиховим подацима, на основу обављених 12 000 разговора с потенцијалним клијентима (просечно старим између 25 и 40 година), 3 500 продатих пакета информација (од тога око 2 000 за Канаду), највећи број клијената од 1992. године, када се догодио први велики талас исељавања, па надаље, био је из Босне и Херцеговине (око 35%), и они су били најхетерогенији по социјалном и економском статусу. Клијенти избегли из Хрватске, по правилу високообразовани и имућни, чинили су 5%, а исто толико отпадало је и на странке из Македоније. Остало су чинили интересенти из Војводине, уже Србије и Београда (с Косова је био занемариво мали број интересената).

¹⁰ Да ли ће *landed immigrant* имати више или мање могућности за добијање помоћи ако му је потребна, зависи у великој мери и од политичке гарнитуре, односно партије која је у датом тренутку на власти. Либерали, који у принципу подржавају политику усељавања знатно су "дарежљивији" од конзервативаца који су склонији политици тешко проходних граница за имигранте. Почетком 90-их година на челу провинцијске владе Онтарија била је либерална Нова демократија Боба Реја која је имала велики број програма помоћи намењених разним категоријама становништва. Поред осталог постојала је и такозвана *Settlement* помоћ, намењена искључиво категорији *landed immigrants* на коју су имали права већ после неколико месеци боравка под условом да су могли да докажу да су донесени новац потрошили и да нису имали други извор прихода. Та помоћ коју је имигрант имао права да добија годину дана била је довољна за плаћање станарине, хране, скромне гардеробе (1 500 долара за четворочлану породицу).

бина коју не ретко доживљавају имигранти на почетку каријере у новој средини, у време тражења што адекватнијег посла плаћеног по највишој могућној тржишној цени, то јест остајање без запослења и добијања социјалне помоћи добила је своју комичну интерпретацију у виду стрипа под насловом *Доживљаји инжењера Жике Велфераша*. Објављиван је током прве половине 1995. године у Новинама¹¹. Осим тога, ту осећања националне супериорности (мада се и овде слави и традиционална аутоперцепција нације као изузетно довитљиве) често уступају место приказивању друге стране медаље, то јест недовољне културне компетентности новог емигранта у страниој средини који још није успео да савлада све "тајне кодове" правилног "читања" културе, што га чини инфериорним у односу на староседеоце. Тако, на пример, Жика ужива у бесплатним колачићима понуђеним купцима неке самопослуге док не открије таблу на којој јасно пише да је у питању храна за псе (Новине, бр. 22, 24. јануар 1995:15).

¹¹ Од средине новембра 1994. године у Торонту два пута недељно излази модерно конципирано гласило *"Новине - Лист за оне који знају да га читају"* (касније, од 1997. с промененим насловом *"Независне новине"*), али увек распознајљив као *"Новине"*. Тај лист се веома много разликује од гласила старе канадске имиграције српског порекла (нпр. *Глас канадских Срба: Орган Српске народне одбране у Канади*) која, посвећена проблемима српске традиционалне културе, националне историје, православља, као и извештајима о раду националних асоцијација и добротворних друштва у дијаспори, више личе на деветнаестовековне часописе него на модерне новине. *Новине* су дело професионалних новинара, уредника и сарадника и подједнако, на уравниотежени начин, обавештавају своје читаоце о политичким и другим вестима и у новој и у старој домовини, као и у целом свету. Има веома много прилога из историје и културе обе заједнице, канадске и српске, у матици и у дијаспори, али и локалних вести и практичних савета за сналажење у новој средини (од правних поука и возачких инструкција до препорука за модерно одевање, уређење стана, неговање цвећа). Анализа огласних страна посебно је занимљива. Она открива да новопечени досељеник, ако то жели, може све важне послове и услуге (осигурање, куповина некретнина, изнајмљивање стана, лечење, забава итд.) да обавља искључиво с "нашим" људима. Осим озбиљних тема, *"Новине"* нуде својим читаоцима и хумористично виђење света. С обзиром на то да немају свог карикатуристу преносе се успеле "цртане шале" објављене у београдској штампи (Предраг Кораксић-Согах је тако чест гост) или у канадским и америчким листовима. Видно место добијају изврсне карикатуре Душана Петричића, који од почетка 90-их година ради за "Toronto Star" и друге канадске и америчке листове. Сада он коментарише светске, а не домаће политичке теме (ипак, "уочио је да му најлакше иде врућа канадска тема о Квебеку и сепарацији, области у којој смо врло верзиграни." - Д. Васиљевић, *Човек за све политике и децу света, "Новине"* бр. 30, 21. фебруара 1995:15). Стрипови о Жики Велферашу припадају том жанру.

Међутим, много кориснији и трајнији вид помоћи усељеницима, уместо доделе новчаних средстава путем повољних кредита, пружа такозвани кооперативни систем (Coop system¹²). То су специјални програми намењени новим имигрантима, који им омогућавају да стекну "канадско искуство", елемент који често доноси пресудно важне поене за добијање сталног запослења. Суштина је у навикавању на канадску радну атмосферу и на учење правила радне етике. Као и Кооп систем у образовању, и овај намењем имигрантима састоји се из два дела: неколико недеља "теоријске" наставе (учење начина писања резимеа, припремање за разговор са послодавцима, часови пословног енглеског језика, и сл.) и неколико месеци волонтерског рада (понеки послови чак доносе и малу зараду) у некој компанији, установи, школи. "Школовање" је бесплатно, а подмирују се и трошкови превоза. Један део полазника Кооп програма успева да се стално запосли у фирмама у којима су волонтирали. Исто тако, досељеницима старијим од 45 година који не могу добити посао са својим дотадашњим занимањем, омогућена је преквалификација, бесплатно, или уз минималну надокнаду.

Урбана имиграција у жижи истраживања

У својим истраживањима, започетим сасвим непланирано, у лето 1994. године, приликом моје прве, искључиво туристичким разлозима мотивисане посете Канади, у том мноштву различитих скорашњих јужнословенских имиграната, пажњу ми је посебно привукао један сасвим одређени круг људи. То су високообразовани професионалци (интелигенција и интелектуалци, уметници и висококвалификовани стручњаци различитих профила¹³), средње и млађе генерације, пореклом из урбаних средина, а посебно из Београда, у време

¹² У изворном значењу овај систем се односи на двоструко, теоријско и практично образовање (гимназијски и факултетски ниво наставе). Студенти су обавезни да део времена проведу радећи, као волонтери, у одговарајућим институцијама да би на тај начин стекли рутину неопходну за самостално обављање будућег занимања (нпр. наставничка и инжењерска занимања).

¹³ Хетерогеност занимања је неспорна, али остаје чињеница да један велики процент чине инжењери и то дипломирани стручњаци елитног Електротехничког факултета, који је годинама ригорозном селекцијом привлачио најбоље средњошколце, а који се у Канади баве врло уносним занимањима везаним за компјутерско програмерство.

исељавања углавном с већ етаблираним и успешним каријерама и завидним стандардом живљења, одлучили да, са статусом независних (*landed*) имиграната (сада већ многи и канадски држављани) наставе, заправо почну од почетка у некој другој, стабилнијој и перспективнијој средини.

У шетњи центром Торонта, тог многољудног, етнички диверсификованог, мултикултурног, динамичног урбаног центра, у коме је мноштво придошлица са свих страна света¹⁴ вешто и спретно уткало безбројне нити своје специфичности у некада доминантно англо-саксонско ткиво, колонијалне и провинцијале варијанте, мењајући при томе и то ткиво и саме себе под утицајем нове средине и разноврсних, до тада неискушаних интеракција¹⁵, врло брзо се открива и једна неочекивана, али лако препознатљива компонента. Врло често се, наиме, може наићи на парове или мање групе људи који међусобно разговарају на неком од дијалеката српског језика, најчешће београдском (или је моје уво упорније регистровало баш то, моје, "завичајно наречје"). И не само то. Управо ту, на препуним улицама ужурбаног града, не ретко се може срести стари познаник "из завичаја", пријатељ кога нисте видели годинама, или тек неко познато лице "са штрафте", са изложби, концерата, или уличних демонстрација, тог битног дела "фолклора" града које су већ, током свог скоро десетогодишњег трајања, амбијентално срасле с појединим његовим деловима. Убрзо постане јасно да је ту, далеко од Београда, створен један сасвим нови, опипљиви "мали Београд", који се изборио да опстане у обиљу различитог. Наравно, поред Београда, доласком њихових житеља у Канаду, на широким просторствима од Атлантика до Пацифика, материјализовали су се и многи други урбани центри некадашње Југославије, па се и сам "Београд" мултипликовао на више места, у Калгарију (Алберта) или Ванкуверу (Британска Колумбија), на пример:

"Десетине мојих пријатеља имигрирало је у Канаду између 1993 - 1996. године. Неко време сам живела у Ванкуверу, и тамо сам се повремено виђала са 15, можда 20 београдских пријатеља. Када сам се преселила у Калгари била је истовет-

¹⁴ Према демографским пројекцијама до краја века 71% становника Торонта чиниће досељеници, то јест особе које нису рођене у Канади.

¹⁵ То је у правом смислу речи мултикултурализам на делу, који је од почетка 70-их година овог века и званична национална и културна политика Канаде (в. Лукић-Крстановић 1992:69-72).

на ситуација: с растом југословенске имигрантске заједнице ширио се и круг мојих познаника" (Петровић 1995: 122).

Ситуација унеколико асоцира на прошла времена када је током летњих месеци познанике много лакше било пронаћи у неком од јадранских летовалишта (Ровињ, Дубровник, Цаватат, Хвар) него у опустелим, усијаним континенталним градовима. Извесне сличности постоје и са некадашњом концентрацијом југо-*gastarbeiter*-а у западноевропским земљама, од краја 60-их година овог века, односно од времена када је бивша Југославија, с тежњом да смањи незапосленост и обезбеди додатни канал прилива стране валуте, отворила своје границе за одлив вишка радне снаге. Док су тада представници образоване средње класе, који су одлазили појединачно, и настојали да се њихове породице макар по спољашњим обележјима што пре изједначе с новом средином, били углавном, поново споља посматрано, културно невидљиви, "Јужњаци" руралног и приградског порекла су, напротив, постајали препознатљиво "Различито" у окружењу другачије културе. Одлазећи најчешће без породица, као квалификовани и неквалификовани радници "трбухом за крухом", у непознате средине, с оскудним познавањем језика и културе земље домаћина, с изразитом жељом да у што краћем року зараде што више новца за потрошњу у завичају, они су се најбоље осећали у друштву својих земљака. Имали су јаку потребу да слободно време проводе заједно окупљени на тргу, у парку, на шеталишту, откривајући тако своје присуство и своје специфичности тамошњим "домородцима". У односу према земљи-домаћину, по мотивима одласка, као и по понашању у складу с њиховим вредносним системима, веома много су подсећали на профил већине прекоокеанских иселјеника из времена до Другог светског рата.

Али, и разлике између тих ранијих слика виђаних широм Западне Европе и садашњих призора Торонта такође су веома упадљиве. Већина данашњих градитеља малих "домаћих" амбијената у канадској средини битно се разликује по свим социо-економским и демографским показатељима не само од већине наикадашњих *gastarbeiter*-а, већ и од великог броја учесника свих ранијих таласа досељавања на северноамерички континент. Напоменуто је да је Други светски рат означио прекретницу у профилу досељеника на те просторе. Не само у поратним годинама када су углавном била у питању насељавања избеглих и расељених лица, већ су и током наредне

три деценије, (1960 - 1990) образовани професионалци и даље били честа категорија усељеника. Њихов прилив био је сталан, али бројчано мали тако да о концентрацијама тог слоја на једном простору, у мери која би оставила битан печат у новој средини, није могло бити ни говора (Simic, Halpern 1997: 787 - 789). Један од ретких изузетака од тог правила, а истовремено, у нумеричком смислу, аналоган садашњој "канадској ситуацији"¹⁶ јесте пример стварања српске колоније у главном граду САД, Вашингтону, у годинама после Другог светског рата. Тај административно-политички и културни центар, насељен образованим, успешним, имућним и моћним појединцима, привлачио је управо такве исте становнике који су желели да искористе вашингтонске специфичности за сопствену промоцију. Међу њима је после 1945. године било и високообразованих Срба, представника више средње класе. То су, с једне стране, били потомци прве или друге генерације досељеника из Југославије, дакле рођени Американци српског порекла који су остварили вертикалну елевацију у односу на своје претке. С друге стране, били су то нови емигранти који су одрасли у Југославији, који су године рата провели у заробљеништву или избеглиштву и који нису хтели да се врате у земљу из политичких разлога. Ти послератни емигранти давали су основни тон српској заједници у Вашингтону, доминирајући и над Американцима српског порекла и над новим досељеницима који су индивидуално пристизали од 60-их година надале. Та вашингтонска заједница, која је 80-их година бројала око 1500 чланова, једна је од ретких у САД која се састоји претежно од новијих, послератних емиграната, и то специфичног образовног и социјалног профила (в. L. Bennett 1981: 101).

Та ситуација се, чини се, сада понавља у Торонту, што га чини изузетно занимљивим и значајним простором истраживања. Не само да је у питању један редак феномен - урбана

¹⁶ За разлику од Канаде која доживљава "најезду" Јужних Словена, у САД се након почетка рата, заправо од 1991. године, само наставља раније започети тренд: и даље се бележи "скромни прилив имиграната, међу којима је највише професионалаца и интелектуалаца који су желели да се склоне од хаоса у својој земљи" (Simic, Halpern 1997:789). Разлог за мали прилив досељеника проистиче из чињенице да се имиграциони закони САД битно разликују од оних који су на снази у осталим прекоокеанским имиграционим подручјима. Имигрантска виза се веома тешко добија, а и за добијање држављанства потребан је знатно дужи период. Уз то, у САД не постоје тако повољни здравствени и социјални програми већ они увек подразумевају партиципацију, а и не односе се на све категорије становника.

концентрација урбане српске популације средње и више средње класе - већ је она јединствена и по томе што је створена у једном невероватно кратком времену, од свега неколико година, посебно у периоду од 1992. до 1995. године. Тренд се и даље наставља, али је сада мање масован и успоренији, мада је још увек знатно изнад "нормале" која је важила у "дортонским" годинама. Нажалост, не постоје прецизни подаци о томе колико се тачно нових имиграната уселило 90-их година. Према проценама Српске националне академије (Serbian Heritage Academy of Canada), и при тој основаног Српског центра за новодошле, најновији егзодус довео је само у провинцију Онтарио између 50 000 - 80 000 имиграната (смелије процене помињу чак и шестоцифрени број)¹⁷. Процене се, наравно, односе на укупан број досељеника нерашчлањен по категоријама или месту порекла. Да би се схватило шта ови бројеви заправо значе, сетимо се, поређења ради, да је утицајну српску заједницу у Вашингтону сачињавало 1500 људи, а да се величина укупне српске етничке заједнице у Америци, укључујући и досељенике и њихове потомке, дакле неколико генерација Американаца српског порекла, процењује на између 150 000 и 300 000 чланова (апроксимације су велике јер расположиви подаци не омогућавају тачно нумеричко разграничавање између припадника појединих бивших југословенских нација). Према канадском државном попису становништва за 1981. годину, број Срба у Канади износио је свега 8600, а од тог броја 7020 је живело у Онтарију (Лукић - Крстановић 1992:78). Поменимо и то да се у САД после Другог светског рата, на основу Закона о расељеним лицима из 1948. и Закона о избеглицама из 1953. године уселило укупно 50792 Југословена међу којима је било највише Срба и Хрвата али се не може утврдити у ком односу (Petrovich, Halpern 1980: 917 - 918, 920). У новијем таласу од 1965. до 1974. године уселило се нових око 30000 Југословена (ibid., 920) и тај број се може сматрати апроксимативном десетогодишњом квотом. Оно што је битно јесте то да се, без обзира са којим се нумеричким подацима пореди, најновија "канадска имиграциона експлозија", чак и када се узме њена најнижа могућна вредност, јасно издваја као изразито масовна.

¹⁷ На овом и другим подацима, као и на свом послатом материјалу најсрдачније се захваљујем госпођи Катарини Костић, књижевници, председници Удружења књижевних стваралаца "Десанка Максимовић" из Торонта и секретару Српске националне академије у Канади, Торонто, Онтарио.

Друга околност која ову тему, са антрополошког становишта, чини посебно занимљивом, јесте то што је у овом случају дистанца између истраживача и испитаника сасвим избрисана јер и један и други припадају истој социо-културној групи. Другим речима, испитаници нису непознати и далеки "фолклорни земљаци", уобичајени субјекти етнологских проучавања, већ познаници, колеге, пријатељи, рођаци. Нису у питању социјално "Други", макар они били и "национално једнородни", већ "Ми" сами, образовно-социјално-културно истоветни, макар и "инородни". Исто тако, не само да смо живели и радили под истим условима (у Београду, или у неком другом већем граду бивше Југославије, свеједно) дуги низ година, да смо социјализовани и "енкултурализовани", под истим правилима (или у отпору према њима), већ смо у тренутку дубоке кризе имплозије друштва коме смо припадали, изабрали исто решење: емиграцију. Истраживање проблема новог масовног, добровољног урбаног исељеништва у Северну Америку, тако је и пут саморефлексивног откривања и промишљања о томе "шта нам се догодило". Можда сам баш због те истоветности изабрала "своју" групу људи за примарне субјекте истраживања. У томе нисам била јединствена:

"Нашла сам се у амбивалентној ситуацији: као антрополог користила сам сваку прилику кад би се скупили да претресамо актуелне теме да "будем на терену". С друге стране, и сама сам била имигрант, са сопственом етнографском причом коју сам делила с другима. Било је вечери које би се могле назвати "сентименталним путовањима", када би се свако од нас присећао омиљених места, најбољих летовања, забава... Разматрали смо како се све Канада разликује од Југославије...иако Северна Америка од Европе...о стратегијама адаптације... Као расељено лице морала сам да се суочим с многим амбивалентним осећањима и парадоксима. Истовремено сам била и *insider* и *outsider*, посматрач и учесник и неко ко *анализира друге док се труди да утврди сопствену позицију и перспективу...Схватила сам да ми истраживани узвраћају погледом из огледала*" (подвукла М. П-Д.), (Petrović 1995: 122-123).¹⁸

¹⁸ Едит Петровић (1995) недавно је објавила значајан рад у коме се на саморефлексиван начин бави питањима национализма, идентитета и расељавања. Њена размишљања се заснивају на личном дубоко проживљеном искуству. Стога нам веома успешно дочарава како се осећа појединац који није подлегао етничкој/националистичкој еуфорији и виолентом испољавању новооткривеног идентитета, као и то каквим се све механизмима заједница служила да изопшти своје "грешне", "другачије" чланове. Оно што се, према Е. Петровић, убрајало у највећи грех јесте што су ти "сумњиви" поједин-

Узорак и упитник

Није ми било тешко да уђем у свет канадских имиграната, мада просторно не припадам њиховој заједници. Контакте сам лако успоставила захваљујући кључним информаторима, који су били и далеко више од тога, и зато сам их називала својим "незаменљивим координаторима пројекта"¹⁹. Они су не само увек били спремни да одговоре на моја многобројна и честа питања, делећи тако са мном своја лична искуства и доживљаје, већ су ме позивали на своје забаве и скупове (имала сам срећу да будем чак и на једној свадби), да ме упознају са својим пријатељима и да надгледају попуњавање упитника који сам врло амбициозно саставила са 160 питања. Свима њима дугујем велику захвалност што су поред свих својих многобројних обавеза у обезбеђивању егзистенције својим породицама, напустили времена, снаге и воље да на њих одговоре.

На сам упитник добила сам одговоре од 47 породица (често га је попуњавало више чланове једне породице, тако да има више одговора) који би се у потпуности могли сматрати репрезентативним узорком те одређене групе имиграната. То су углавном, у више од 90% случајева, високо образовани

ци своје "дегенерисане идеје" јавно износили, оглушавајући се тако о начело јединства по сваку цену. Сличне примедбе на ауторкина виђења проблема етничности и њене обнове које су јој стављане "код куће", понекад су понављане и у иселеничкој групи у туђини.

¹⁹ Кључни информатори су, наравно особе које сам одраније познавала. Колико се, пак, блиских особа може данас, без икаквог напора, наћи у Канади одлично показује и структура наших односа. Наиме, координатори су били: веома блиска рођака не само по месту на генеалошкој табели већ и по типу односа које градимо од најранијег детињства; некадашњи весели дечакић, мој први сусед у једној београдској вишеспратници, преко кога смо успоставили дугогодишње пријатељске везе с целом породицом и кога смо будно пратили на путу одрастања; син једне од мојих најбољих другарица, сада докторски кандидат у једној озбиљној науци; другарица из основне школе с којом сам се много пута у животу растајала и поново састајала на разним континентима. Нећу им навести имена, не због њих, већ због анкетираних особа којима је била загарантована анонимност. Ако би се навело име неког од њихових пријатеље неки се не би осећали лагодно знајући да би траг могао да доведе и до њих самих. Неки су на самом почетку одбили сваку формалну сарадњу (као што је попуњавање упитника) сматрајући да им идентитет ипак може бити откривен. Нису помогла ни моја уверавања ни гаранције. Куриозитета ради навешћу само то да су најнеповерљивији били нешто старији имигранти, представници тзв. техничке интелигенције. Можда их је дуже животно искуство као и социјализовање у неким ранијим, тврђим "социјалистичким временима" научило да буду опрезнији.

стручњаци, који се у нешто нижем проценту могу сматрати Београђанима, било да је реч о онима који су у њему рођени или онима који су то постали дуго живећи у њему, најчешће од почетка студија. Било је и представника урбанита других "предратних" југословенских градова, на пример Сарајлија, који се у својим ставовима ни мало не разликују од Београђана или житеља неких других градова. По годинама, припадају млађој и средњој генерацији, доба старости се креће од 25 до 57, с тим што се највећи број сврстава у распон од 35 до 45 година. Узорак је једино "дефицитан" у броју испитаника инжењерске професије. Они су заступљени, али из већ наведених разлога (в. фусноту 19) не у оној сразмери која би одговарала стварном стању.

Квалитет и разноврсност одговора које су испитаници навели у упитнику и можда још више у личним, "неструктурираним" контактима, заслужују веома озбиљну обраду и анализу. Наравно, у ограничени простор саопштења или чланка могао је стати тек један мали део тих података. Иако је циљ овог пута био да се скрене пажња на овај веома масовни урбани егзодус који је за своје коначно одредиште изабрао Канаду, и то првенствено Торонто²⁰ и да се отворе многи истраживачки проблеми²¹, на крају бих ипак желела да, макар лапидарно, изнесем неке од ставова тих људи. На пример, веома је важно установити неке од главних разлога зашто је толико велики број људи одлучио да напусти своју земљу. Свакако да одлив тако квалитетне категорије становника (у питању је "brain drain" феномен), у "најбољим" радним годинама (али свакако поодмаклим за емиграцију и лаку адаптацију на нову средину) има катастрофалне последице на укупан потенцијал земље емиграције. С обзиром да је већином реч о особама које су имале обезбеђену егзистенцију, које су дуго година улагале у свој реноме и каријере, које су управо дошле до границе када су могле потпуно да уживају у плодовима свог дотадашњег рада и које су, очигледно, у неком тре-

²⁰ Ако су тачне "домаће" процене да је из Београда током 90-их година отишло између 250 000 - 300 000 житеља, онда је Торонто према броју усељених свакако један од највећих "малих Београда".

²¹ Проблем етничког идентитета те специфичне групе имиграната у пооређењу с идентитетом других категорија "новог таласа", затим "старе" имиграције, као и "модела етничитета" који је нуђен у домовини у јеку националистичке пропаганде, саопштићу на XIV међународном конгресу антрополошких и етнологских студија (ICAES) који ће се у лето 1998. године одржати у Вилијамсбургу, САД.

нутку у прошлости одлучиле да се остварују управо у својој земљи без обзира на то што је, парадоксално, тај пут често било теже следити на домаћем тлу него у "туђини", јасно је да је њихов одлазак био директно изазван распадом земље, ратом и транзицијом која се није одвијала у очекиваном и жељеном правцу. Мотиви су морали бити веома јаки да би се тако изненада напустило све до тада постигнуто и отиснуло у нешто сасвим ново, непознато и неизвесно.

Иако је криза у бившој Југославији почетком 80-их година започела економским недаћама, које су остале њена главна компонента током наредних 17 година (али које су додуше врло брзо нашле свог одраза и у све израженијим етничким трвењима), немаштина, лоше или никакве зараде, несташице, хиперинфлације, судећи по одговорима испитаника, у великој већини случајева нису били главни разлози одласка. Уместо тога, крах уређеног друштвеног система (ма како он био мањкав), губљење хијерархије вредности, морално расуло, корупција, криминализација односа, несигурност и бесперспективност, нејасна визија будућности, страх од ескалације рата, нестабилна политичка ситуација налазе се у самом врху разлога за емиграцију. Врло јак мотив код људи с децом био је тај да се њима обезбеде нормални услови за одрастање и школовање, макар то значило и погоршање положаја родитеља.

Исто тако, и у редоследу навођења разлога за долазак у Канаду, мада финансијска сигурност и материјална удобност имају важну улогу, очекивање стицања великог богатства не сматра се реалном могућношћу²². Као веома позитивне вредности канадског друштва истичу се: привреда заснована на тржишним принципима, могућност да се од зараде пристојно и независно живи, слобода кретања унутар и изван земље,

²² Из неколико извора сам чула једну занимљиву причу на тему стицања богатства која је можда имала реалан догађај и стварне актере на свом почетку али је временом и преношењем постала парадигматична за описивање типова друштава. Прича је о два брата. Један је био добар ђак, постао је одличан стручњак и способан пословни човек. По завршетку студија одселио се у Канаду (70-их година) и после извесног времена радом, мудрим улагањем и отварањем сопствене фабрике постао је, с канадског становишта, имућан човек. Други брат није имао времена ни за школу ни за прављење каријере. На наговарање брата дошао је и он у Канаду да ту окуша срећу. Убрзо је схватио да дуги радни дан и неспектакуларне зараде нису за њега. Вратио се у домовину и са канадском уштеђевином започео је бизнис код куће. Следећи правила игре "домаћег терена" (курсне разлике, црно тржиште, а није му била страна ни "ратна привреда") убрзо је по богатству с много мање рада и у сасвим кратком времену, далеко надмашио свог успешног брата.

припадање заједници која није изопштена из света, личне слободе и грађанска права, сигурност која проистиче из постојања доброг социјалног и здравственог осигурања, доступност свих врста информација, "удобност свакодневног живота - лакоћа организације текућих ствари", "отвореност и добронамерност према људима који су дошли из разних делова света", мултикултуралност - "толерантни скуп различитих култура чији смо и ми мали саставни део", мир, спокојство. Наравно, уочавају се и многи недостаци који овој категорији становника веома сметају: "нижи културни и образовни ниво" (овде је потребно додати да се у оцени заправо примењује двоструки стандард: лични и групни, који је свакако виши од масовног и у домовини, и просечни када се говори о Канађанима); богатији културни живот (чини ми се да је и овде у питању кретање у одређеном кругу људи, и доступност у смислу цена, а не недостатак збивања јер се у Торонту, на пример, сваке вечери одржава близу 200 представа); лошији школски систем него што је *био* у домовини, односно недоступност оног бољег. У мане се још убрајају и превелика или чак искључива оријентисаност ка послу и губљење "словенске" лежерности, опуштености, дружељубивости.

На питање који би услови требало да буду задовољени пре него што би се одлучили за повратак у Југославију, већина испитаника истиче да о таквој могућности за сада не размишља. У овом тренутку не постоје спољашњи услови који би привукли исељенике да се врате. То би евентуално учинили једино из личних (адаптација, носталгија), или породичних разлога (старост или болест родитеља). Други изражавају наду да ће, ако се ускоро догоде велике промене и престане склоност ка конструисању "конспиративних теорија", за неких 20 до 50 година Југославија поново бити пожељно место за живљење, ("да све буде као некада"). Када је реч о досељеницима из Босне или Хрватске, њихови одговори дају сасвим нову перспективу читавом проблему исељеништва. Сва страхота и коначност уништења некадашњих живота сумирани су у есенцијалним констатацијама типа, "Немам се гдје вратит!", или, с додатним коментаром о "успутној станици", "Каменом смо испраћени из Хрватске. Србија нас је ледом дочекала." Сасвим мали број имиграната, пореклом из "мирних зона", који, мада свесрдно покушава, ипак не може да открије позитивне стране канадске културе, па би се "одмах

вратио, чим заврши започете послове" (питање је, наравно, колико је времена потребно да се ти послови заврше).

Да ли то значи да се већина досељеника која с једне стране, веома позитивно вреднује канадско друштво и своје снагажење у њему, а, с друге стране земљу из које потиче процењује као "бесперспективну" за још дуго времена, и промене које су се у њој догодиле као негативне, одриче свог порекла, своје културе, традиције? Напротив. Код свих, без разлике, веома је развијено осећање припадности земљи порекла и њеној култури. Језик, књижевност, традиција, вера, не само да се високо цене већ су то управо оне вредности које би желели да очувају и пренесу на своје потомке. Стога скоро сва деца школског узраста поред канадске, суботом похађају и наставу у српским школама да би савладали ћирилично писмо, развијали језик (српска деца у међусобној комуникацији иначе користе енглески језик), стекли основна знања из историје и књижевности. Њихов однос, међутим, према слојеној целини званој "српска култура" није оптерећен искључивошћу, нетрпељивошћу, ксенофобијом. Он је толерантан, модеран, плуралан и секуларан, по чему се веома много разликују од представника старе имиграције, чији је национално-културни живот под строгим патронатом Српске православне цркве, и оне под Светим синодом и оне "расколничке", не без знатног утицаја њиховог међусобног трвења, али и заједничког национално-политичког конзерватизма. Зато се они ретко прикључују имигрантским скуповима при црквеним општинама или неким другим старим национално-културним институцијама које су, за њихов укус, сувише конзервативне и фолклорне (в. М. Кораћ, *Blood and Belonging*, Vreme, br. 378, 17. јануар 1998). Њихова етничност је важна компонента, али ипак само део комплексног индивидуалног идентитета, а не свеобухватна и општеодређујућа категорија, као што је то био случај код оних који су у време несигурности, промена и националне еуфорије једну идеолошку догму заменили другом.

Судећи према одговорима које сам добила у анкети, нови имигранти нису ревносни посетиоци српских ресторана или прехрамбених продавница, ретко купују лако доступну југословенску штампу, као и српска гласила која излазе у Канади, не одлазе често на приредбе, представе, концерте и предавања гостујућих музичара, уметника, књижевника, публициста из Југославије. Разлог томе може бити и оптерећеност

кућног буџета, или недостатак времена, а не незаинтересованост. Супротно подацима из мог узорка. "новодошли" су ипак најбројнија публика на тим манифестацијама ("Ту, на позоришним представама, на концертима класичне музике, на књижевним вечерима, можете видети Београд" - каже једна од организаторки приредби), што управо омогућава редовна и честа гостовања београдских уметника и књижевника. Опет према одговорима којима располажем, посматрана група имиграната сасвим изузетно користи и услуге Српског центра за новодошле, али веома цени чињеницу да он постоји и да у случају потребе, ту увек могу наћи потребну помоћ или савет. С друге стране, приметна је "територијална концентрација", односно тенденција да се породице истог националног или просторног порекла насељавају у истим стамбеним зградама. Разлози за то су практичне природе, или зато што је суперинтендант "наш" човек па је и процедура усвајања молбе за усељење бржа или зато што су "Југовићи" већ негде стекли репутацију "добрих станара". Дељење истог стамбеног објекта (зависно од његове величине, могло је бити и до 100 породица у једном "солитеру"), међутим, нужно не значи и аутоматско међусобно дружење.

Неки од нових досељеника, као што је то случај с групом књижевника и књижевних критичара, који су по природи својих професија предодређени да се баве сопственим језиком, међутим, брзо су се укључили у већ раније етаблирану српску емигрантску заједницу и њене институције и својим присуством знатно унапређују њихов рад. Њихово присуство,

"већ је видно допринело препороду културног живота српске етничке заједнице... Пре две и по године, уз њихову помоћ... Удружење "Десанка Максимовић" је покренуло своје гласило "Књижевни лист" да би се оставио писани траг... за српску заједницу о значајним књижевним догађајима" (К. Костић, *Писмо из Канаде, Препород културног живота*, Књижевне новине, 1. јун 1997).

У целини посматрано, крајње индивидуализованој природи нове урбане имиграције не одговара "групни менталитет" нити им је потребна подршка мреже неформалних сродничко-завичајно-етничких односа да би решили неки сасвим рационални и свакодневни проблем (налажење стана, аутомеханичара, лекара, брокера, посла, школе за децу). Њихова дружења не искључују Канађане пореклом из других делова

света, али се ипак најлежерније осећају у друштву својих колега, вршњака, пријатеља из "старог краја" које бирају не по етничитету већ према личним афинитетима и компатибилности. Разлог потребе за дружењем са пажљиво одабраним "земљацима" не проистиче из етничности, већ из "завичајности". Према речима једног информатора:

"Претпостављам да је битна етничка припадност, али оно што највише одређује наш емигрантски живот је нешто сасвим друго: недостаје нам кућа, породица, пријатељи, град. Осећамо се изгубљено иако успешно функционишемо."

Извори и литература
Новинска гласила:

НОВИНЕ (излази два пута недељно), Торонто 1994-1997.
НАША BORBA (dnevno-politički list), Beograd 1997.
EX-SINGIDUNUM, Odras B92 elektronske vesti (<http://www.siicom.com/odrazb/>)
КЊИЖЕВНЕ НОВИНЕ, Београд, 1997.
ВРЕМЕ, (politički nedeljnik), Beograd, 1998.

Новински чланци:

Маја Когац, Blood and Belonging, Vreme, br.378, 17.januar 1998.
Катарина Костић, Писмо из Канаде: Препород културног живота, Вече Милосава Савића у Торонту, Књижевне новине, 1. јун 1997.
Павле Павловић, Писмо из Канаде: Разговор на тему стара-нова емиграција, Поглавље из књиге Вишње Стојановић, "Не плачи за Сарајевом", Новине, бр. 303, 29. август 1997.
Дејан Васиљевић, Човек за све прилике и децу света: Интервју с карикатуристом и илустратором Душаном Петричићем. Новине бр. 30, 21. фебруар 1995.

Литература:

BENNETT L.A., 1981 Nationality and Religion in Serbian-American Ethnicity, in: Anthropological Careers: Perspectives on Research, Employment and Training (ured. R.H.Landman et al.), Anthropological Society of Washington: 99-109.
CVJIĆ J., 1918 La Péninsule Balkanique. Géographie humaine, Librairie Armand Colin, Paris.
ЛУКИЋ-КРСТАНОВИЋ М., 1992 Срби у Канади, Живот и симболи идентитета, САНУ, Етнографски институт, Посебна издања, књ. 36, Београд.
PAVLOVICH P., 1983: Serbians: The Story of a People, Heritage Books, Toronto.

PETROVIĆ E., 1995: Ethnicity Deconstructed: The Breakup of the Former Yugoslavia and Personal Reflections on Nationalism, Identity and Displacement, Culture vol.15, no.2: 117-124.

PETROVICH M. & HALPERN, J.M., 1980 Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups (ured. S.Thernstorm) The Belknap Press of Harvard University Press, s.v. Serbs (916-926).

РАКИЋ Р., 1990 Миграције и национално конституисање Срба: Нацрт етнолошког проучавања, Етнолошке свеске 11, Београд: 9-24.

SIMIC A. & HALPERN, J.M., 1997 American Immigrant Cultures: Builders of a Nation (ured.D.Levinson, M.Ember), vol.2, Simon and Shuster Macmillan, s.v. Serbs (785-791).

Mirjana *PROŠIĆ-DVORNIĆ*

"CANDOUR, MULTI CULTURALITY, TOLERANCE, SECURITY" - NEW SERBIAN URBAN EMIGRATION IN ONTARIO (CANADA)

The aim of this paper is to focus attention on the latest flow of Serbian emigration, caused by occurrences following disintegration of Yugoslav State at the beginning of the nineties of the twentieth century. Research has been made in the period between 1995 and 1997 among emigrants of the Canadian province Ontario, primarily in the capital Toronto. That latest flow of emigrants varies according to its composition. A very important component is represented by a number of highly qualified experts belonging to the young and middle-aged. They came mostly from developed urban areas. Mostly the whole families came to Canada in a few years, either with strong intentions to change their residence for good or for long time. According to socio - demographic features and dense concentration of emigrants in the urban centres of Canada, this flow can be placed in the very rare category, even unique type of migrations of Serbian inhabitants to North America.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1 (=861) (082)

ЕТНИЧКИ односи Срба са другим народима и етничким заједницама / [уредник Никола Пантелић]. - Београд : Interpret). - 307 стр. ; 21 cm. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт ; књ. 44)

На полеђини насл. листа: Ethnic Relations Between the Serbs and Other Peoples and Ethnic Communities. - Тираж 500. - Белешке уз текст. - Библиографија уз поједине радове. - Summaries.

ISBN 86-7587-023-X

1. Пантелић, Никола
316.347 (082)

а) Срби - Зборници б) Етнички односи - Зборници

ИД=64940812